

„... gloria mundi“ -

Czeferner Szilárd emlékkönyv

Neven. Presner Slatol.

Seitdem: 1974 oktober 1. Mosonmagyaróvár

Iskalarja: 1981-89-ji a. Paski korzati 12 kucha dol-ba jurtan.

1989-1991, P. A. G. S. could oziyishalo'ba, ~~1989-1991~~

Williamson

1094 4 malôte régné

o loğru maha

csak mint

Amir's field

114

11 11 11 11

Halsbuch
1000 = 1000

alt' & bon - weg

202

1. nalgai'n

2016-07-15

211

серебрян

erunt, e-ma

Soms om te geven: Word, Excel, SPSS, Internet, e-mail

Uyde- slappoh: nime +

B. hakopina's jogantvaing

„... gloria mundi” –

Czeferner Szilárd emlékkönyv

„... gloria mundi” -

Czeferner Szilárd emlékkönyv

1974-2001

Szerzői kiadás
Budapest, 2011

**A kötet szerkesztői:
Hack-Handa József
Pintér Róbert**

A borító Nagy Angéla munkája,
a hátoldal Bora Éva Beatrix felvételének
felhasználásával készült

- © Czeferner Szilárd családja
- © Hack-Handa József és Pintér Róbert
- © Buláth Zsolt, Burján Emese, Cabrera Alvaro, Grajczjár István, Kocsis János Balázs, Molnár Gábor, Pálfalusi Zsolt, Szűcs László
- © Nagy Angéla, Bora Éva Beatrix

A szöveget gondozta és nyomásra előkészítette Nagy Angéla

ISBN szám: 978-963-08-1281-8

Tartalomjegyzék

Haskó Katalin: Czeferner Szilárd, az úriember diák	7
Hack-Handa József – Pintér Róbert: Szerkesztői előszó	11
Rotter Zoltán: Az ügetőn	16
Rotter Zoltán: Két szál cigaretta	17
<hr/>	
<i>Írások Szilárdtól</i>	19
Életrajz	21
Falusi szocializációs utak a századelőn – személyes visszaemlékezések alapján	23
49-16=33. Posztmodern Rómeó és Júlia	29
Osztályharc a jövővel (Lehetünk-e igazságosak a jövő nemzedékével?)	37
Törvényesség - törvénytelenység	51
„A pesti diák lúdtalpas és tartáshibás” (mindennapi szociológia)	57
<hr/>	
<i>Írás Szilárddal</i>	59
Czeferner Szilárd és Burján Emese: Pártszimbólumok (Mit közölnek a pártszimbólumok?)	61
<hr/>	
<i>Írások barátoktól</i>	75
Buláth Zsolt: A szervezetfejlesztés rövid története	77
Cabrera Alvaro: A hazai kábítószerügyi szervezetrendszer kialakulása	99
Grajczár István: Áttekintő ismertetés Erich Fromm a családról és a tekintélyről szóló 1936-os munkájáról	147
Hack József: Egy polgár szocializációja – Márai Sándor önéletrajzi regénye alapján	157
Kocsis János Balázs: Evolúciós elméletek a városszociológiában	165
Molnár Gábor: Az ész visszaszunnyadása - Edmund Husserl késői válságfilozófiája	185
Pálfalusi Zsolt: Ki lennének a helyedben? – elmélkedések a performanszról	197

Pintér Róbert: „Teréz anya Szupersztár” és „Ezerarcú Diana”, a Nép Hercegnője – avagy hogyan temet a sajtó	207
Szűcs László: A bank és hitelügy modernizálása a neoabszolutizmus alatt és a kiegyezés után	221
<hr/>	
<i>Fényképek</i>	<i>235</i>
<hr/>	
<i>Szerzőink</i>	<i>251</i>

Haskó Katalin: Czeferner Szilárd, az úriember diák

Az 1900-as évek utolsó évei az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai és Szociális Munkás Intézet hallgatói és tanárai számára sem jelentettek csendes időszakot. A társadalmi változások zavarai és zaklatottsága mindenkit érintett, a közelgő századforduló pedig még inkább nyomatékossította bennünk a változás szükségességét.

Az átmenet hétköznapijain azonban az álmok mellett tele voltak napi gondokkal és küzdelmekkel, s azok prózaiságával. A rendszerváltás után jelentős változások következtek be a felsőoktatásban. Szélesebbre tárultak az egyetem kapui, új felsőfokú intézmények alakultak, a hallgatói létszám fokozatosan bővült, az új generációk újfajta igényekkel jelentkeztek. Új szemlélet, új tárgyak és diszciplínák jelentek meg, hogy elébe menjünk az új társadalmi és egyéni igényeknek. A Szociológiai Intézet tanári karát is mozgatták az új társadalmi és szakmai lehetőségek. Azok, akik a klasszikus szociológia oktatásának nagy tekintélyű „megálmodói” és megalapítói voltak, szélesre tárták az ablakot a legmodernebb szociológiai elméletek és iskolák előtt. Számos lehetőség nyílt arra, hogy külföldi egyetemekre utazzanak, s közvetlenül szívják be azokat az új tudáselemeket, amelyek korábban csak közvetetten, némi késlekedéssel jutottak el a hazai egyetemekre. A szociológia és szociálpolitika tudós képviselői ekkorra már szerves részét képezték az e témákban szerveződött tudomány nemzetközi véráramának. Tanulmányaik színvonalas külföldi lapokban jelentek meg, nemzetközi tekintélyt is adva az ELTE szociológiai tanszékei számára. A társadalomtudományi horizont az igények hatására az oktatást a szociológia szűkebb keretein túlra vitte. Megjelent a politológia, az európai tanulmányok széles kínálata. A szociológián belül is megerősödött a különböző ideológiák társadalmi hatásának vizsgálata. A hallgatók ismerkedtek a liberalizmus, a konzervativizmus történelmi gyökereivel és a társadalomra gyakorolt hatásával, klasszikus elméleti képviselőivel.

Magam sem maradhattam ki mindebből. Korábbi, a történelemhez és a politikatudományhoz kapcsolódó, az anarchizmussal foglalkozó évtizedes kutatásaimra építve, a klasszikus szociológiához kapcsolódó szemináriumok mellett már az 1990-es évtized elején meghirdettem különböző szabadon választható kurzusokat, amelyek a politológiához, az európai integráció történetéhez, s nem utolsósorban az anarchizmus, a terrorizmus történetéhez, ideológiájához és mai megjelenési formáihoz kapcsolódtak. Számomra is meglepetés volt a hallgatók

részéről az új témák iránt mutatkozó kiemelkedő érdeklődés. Intellektuális kihívás, kis közösségeket teremtő lehetőség volt tehát bőven. A materiális körülmények ugyan meglehetősen siralmasak voltak, de mintha még ezek is a közös-ségformálás egyfajta romantikáját erősítették volna.

A Pollack Mihály téren a Magyar Rádió tőszomszédságában álló, akkoriban az ELTE tulajdonában lévő, önmagában nagyon szép és értékes, de teljesen lerobbant palotaépület adott otthont intézményünknek. Csodálatos tükörterme, impozáns lépcsőzete, boltíves és faberakásos mennyezetű termei ugyan árulkodtak egykori szépségükről, mindez azonban funkcionálisan a legkevésbé sem elégítette ki az oktatás igényeit. Most könyvtárnak, oktatási teremnek, tanári szobáknak adtak helyet. Az épület egésze még rosszabb állapotot mutatott. A második emeletnek hívott, ám inkább tetőtérnek nevezhető szemináriumi termeket többször életveszélyesnek nyilvánították, pénz arra sem volt, hogy néhány ablak megrepedt üvegét megjavítsák. Az épület köré hatalmas faállványzat került, né-mely teremben dúcolás utalt a statikai állapotra. Az Intézet és az ELTE vezetése az itteni működést kezdettől csak átmenetinek tekintette. Emlékszem, az akkori igazgató minden reggel azon drukolt, hogy aznap se történjen baleset. Az ELTE és az Intézet vezetése különben lázasan kereste a megoldást arra, hogy a meg-növekedett hallgatói és oktatói létszámnak megfelelő elhelyezést biztosítson. Éve-kig tartott a huzavona, míg végül 2001-ben az Intézet a Lágymányoson épült, va-lóban modern oktatási célokat kielégítő épületben talált otthonra.

Az együvé tartozás érzésének, a közösség formálásának szempontjából azonban volt ennek az épületnek és helynek varázslatos hatása is. Az épület felépítésének, közösségi tereinek, tágas lépcsőházának és átláthatóságának kö-szönhetően valódi közösségek jöttek létre. A tanárok és hallgatók között is nagyon szoros, már-már baráti kapcsolatok alakultak ki. Ha valaki kilépett a szobájából elkerülhetetlenül találkozott valakivel. Csaknem mindenki ismert mindenkit. Ekkor még a hallgatói létszám sem akadályozta, hogy az első és ötödévesek ismer-jék egymást. A kezdetleges fénymásolási és sokszorosítási lehetőségek miatt is, tankönyvek és előadásjegyzetek forogtak az évfolyamok között. Gyakoriak voltak a közös „bulik”, tanárokkal való „presszós” beszélgetések.

Mindez egyfajta meghittséget kölcsönzött az oktatásnak is. Óráim egy részét magam is a „felső” közegben, a „tantermeknek” kinevezett helyiségekben tartottam, ahol a kétszemélyes asztalok és székek téglalap alakzatban helyezkedtek el, a tanár a téglalap hosszabbik oldalán kapott széket, esetleg egy asztalt, mögöt-te a hagyományos táblával. A hallgatók – alkalmazkodva az akkori divathoz – lezser módon öltöztek, a farmer volt az egyenruha, többnyire a tanárok is követték ezt, ami külsőségekben is megmutatta a tanárok és diákok közvetlen viszonyát. Nos, ezeken a szemináriumokon jelent meg Czeferner Szilárd, akire az ember akarva-akaratlan az első pillanatban felfigyelt.

A téglalapnak az én székemhez viszonyított jobboldali sarkán ült egy jól fésült, feltűnően ápolt, sötét öltönyös, mellényes fiú, aki az óra elejétől a végéig jegyzetelt, figyelt, úgy, ahogy azt a „nagykönyvben” valamikor az egyetemi „urakról” leírták. Pedig egyáltalán nem volt a szó hagyományos értelmében „úr” vagy úriaskodó. Szerény, kedves, okos, többnyire hallgatóg fiatalembert láttam benne. Mostanában tudtam meg egykori társaitól, hogy kiváló humorral is rendelkezett. A sarok másik oldalán egy szép, hosszú szőke hajú kislány ült leggyakrabban, a hallgatói pletykák szerint „vonzódtak” egymáshoz. Sokszor állt meg ezen a fiún a tekintetem, próbáltam kitalálni, vajon mi adja a különbséget közte és a többiek minden feszélyezettségtől mentes magatartása között. Vajon azért öltözködik-e így, mert ez az egy ruhája van, vagy azért, mert ez egy maga választotta értékrendet tükröz? Vajon miért visszafogottabb a többieknél? Különösen egy anarchizmus-sal foglalkozó szemináriumon, amelyen természetes volt az előadás közbeni hozzászólás, a szabad vita, a témával kapcsolatos „beszélgetés”. (Emlékszem, hogy egyik évben egy alkalommal az óra közepén jelent meg a Budapesti Anarchisták egy csoportja, hely nem lévén, felültek az asztalokra és bekapcsolódtak az órába, és ezen senki sem ütközött meg). Hja, azok a szép idők!

Szilárddal kapcsolatban megemlíteném egy másik, nagyon is jellemző történetemet. Ebben az időben szerveztük újjá a tetszhalott állapotban vegetáló tudományos diákkört a karon, s megtiszteltetés volt számomra, hogy ennek tanári segítője lehettem. A hallgatók körében tetszésre talált az újjáélesztés ötlete, már csak termet, időpontot kellett találnunk. Ezt a TTK közel lévő épületömbjében leltük meg, ahol a Szociálpolitikai és Szociális Munkás Tanszéknek volt egy tanári összejövetelekre szolgáló terme. Szemrevételeztük, s láttuk, hogy a teremben van egy kis „konyharész”, ahol teát lehet főzni, van víz és mosogatási lehetőség. Elhatároztuk, hogy az esti órákban tartott összejöveteleink mellett a szellemi táplálék mellett a „testi táplálékról” is gondoskodunk. Magamra vállaltam az alapkészlet biztosítását, gondoskodtam arról, hogy legyen mindig egy üveg friss libazsír, lehetőséget kaptunk, hogy ehhez teát, friss kenyeret vásároljunk. Ezeket a feladatokat azonban el kellett osztani. Az első probléma volt rögtön a teatartó, sótartó, cukor, tálca, kések stb. tárolása. Bagatell dolgok voltak, de meg kellett oldani. S akkor Szilárd, aki szociálpolitikus hallgató révén rendelkezett egy szekrényrésszel, magára vállalta ennek tárolását, s azt is, hogy a „tudományos összejövetel, vita” megkezdése előtt a terembe viszi. Meg kell említenem, hogy a dolog a továbbiakban is önkiszolgáló módon szerveződött, Pintér Robi vagy Varga Barbara vásárolta a kenyeret, a hallgatók maguk főzték a friss teát, kenték a kenyereket stb. Ez jó hangulatot adott ahhoz, hogy bizonyos témákról, majd az elkészült egyes dolgozatokról élénk és élvezetes vita alakuljon ki. Sokan jöttek el csak úgy, érdeklődésből, az állandó mag mellett meg-megjelentek „külsősök”, akik nem akartak feltétlenül az országos versenyen indulni. Valódi önképzőkörként

működtünk. Nem véletlen, hogy hallgatóink az országos verseny számos díját hódították el a különböző kategóriákban.

A tanári pálya megszoktatja az emberrel, hogy hallgatók jönnek, elmennek. Megkedveljük őket, majd elbúcsúzunk tőlük. Van, akivel a kapcsolat nem szűnik meg, van, akire egy életen át emlékezünk, később büszkéek leszünk, hogy egykor tanítói lehettünk. Van, akikkel kollégaként szinte napi kapcsolatba kerülünk. Aztán a kapcsolatok halványodnak, az emlékek az emlékek raktárába kerülnek, ahonnan csak az örömteli vagy szomorú események hívják elő. Megdöbbenő volt tudomásul venni, hogy egy kedves volt hallgatónk nincs többé, hogy nem adatott meg számára az élet „megélése”. Tíz évvel a halála után már csak abba a közhelyes gondolatba kapaszkodhatunk, hogy az ember nem hal meg addig, amíg emlékét a család, a barátok, az ismerősök ápolják. Úgy tűnik, Szilárd ma is él.

Szerkesztői előszó

„*Sic transit gloria mundi*” – Így múlik el a világ dicsősége. Szeretnénk azt hinni, hogy nem teljesen, sosem teljesen. Czeferner Szilárd barátunk és diáktársunk, néhányunknak lakótársunk, sorstársunk volt. Korai halálával kevesebb lett a világ. Nemcsak azzal, amit már letett az asztalra (és itt nem elsősorban szakmai teljesítményére gondolunk – ahhoz kevés idő adatott számára), hanem azzal is, amit letehetett volna. Több volt benne.

Szilárd sziporkázóan eredeti figura volt – igaz, kényesen ügyelt is arra, hogy az legyen. Stílusa volt. Öltözködésében, nyelvezetében, életmódjában. Jelen kötet szempontjából elég, ha a nyelvezetéről ejtünk szót. Szilárd sokszor beszélt kendőzetlen őszinteséggel, akár szándékosan durván is – de nem a verbális agresszió vezette. Sokkal inkább a konszolidált viselkedésre, nyelvi-udvariassági konvenciókra fittyet hányó habitusa. Lázadó volt, egy elegáns bohém lázadó. Ami kiütözik dolgozatai tartalmán és nyelvezetén is.

Jelen kötetben arra vállalkozunk, hogy egyrészt felvillantsunk valamit Szilárd sokszínű személyiségéből, az érdeklődési körének egy részét reprezentáló dolgozatainak témáján, tartalmán, stílusán keresztül, másrészt arra is, hogy ismét összehozzuk a társaságot, hogy Szilárd újra ott legyen, ahol a helye volt és lenne, közöttünk.

* * *

A kötet legnagyobb részét a közreadott tanulmányok jelentik. Ezeket tematikusan három csoportba soroltuk. Az első csoportot Szilárd tanulmányai jelentik. Ebbe a részbe öt szöveget válogattunk be, három szemináriumi dolgozatot és két publicisztikai jellegű írást.

Szilárd szövegeit igyekeztünk a lehető legnagyobb mértékben szövegűen közreadni. Csak az olvasást nehezítő elütéseket, esetleg félbemaradt mondatokat javítottuk, továbbá egységesítettük a hivatkozásokat. Nem írtunk hozzá, és nem is vettünk el soraiból, hogy hűen mutathassák a húszas évei első felében járó barátunk és diáktársunk egyéni, szórakoztató, bár nyelvezetében az akadémiai stílustól sokszor elütő stílusát. Nem rejtve el azt sem, hogy hivatkozásai következetessége vagy éppen gondolatmenetének összeszedettsége még helyenként hagyott maga után kívánni valókat – ahogy diáktársaié is. Egyszerűen tanultunk, és még volt mit.

A „*Falusi szocializációs utak a századelőn*” című szemináriumi dolgozatát társadalomtörténeti érdekessége mellett azért válogattuk a kötetbe, mert Szilárd háttéréről is szól, családja – legendákban megörökített – eredetéről és arról a közegről, ahonnan érkezett. Számunkra nagyon érdekes volt olvasni – Szilárddal szoktunk ugyan beszélgetni a családunkról is, de nem az ükapánk generációjáról.

A „*49-16=33 – Posztmodern Rómeó és Júlia*” című szemináriumi dolgozata már szakmai tevékenységébe illeszkedik. Szociálpolitikusnak tanult, így meg kellett ismerkednie a szociális ellátás intézményi szereplőivel, klienseivel, problémáival-problémáikkal – nemcsak könyvekből, de a terepen is. Úgy érezzük, Szilárd ebben volt igazán jó. A terepen lenni, megismerkedni az emberekkel, átlátni-megérteni a problémáikat. Talán még jobban is, mint ahogy azt a szociális ellátórendszer megkövetelné. Mindehhez egy irodalmias, modern, szórakoztató nyelvezet társul, ami könnyedén feledteti a – szinte feleslegesnek is tűnő – elméleti hivatkozások hiányát.

Szilárdot a szorosan vett szociálpolitika határain túlmenően is érdekelték a szociális és társadalmi problémák. Problémahorizontja túlterjedt a jelenen, érdekelt a fenntartható fejlődés kérdése, de a társadalmi igazságosság nemzedékek közötti megvalósulása is. Ezt a tágabb problémahorizontot illusztrálja „*Osztályharc a jövővel (Lehetünk-e igazságosak a jövő nemzedékével)*” című szemináriumi dolgozata.

Az aktív társasági élet központi helyet foglalt el Szilárd életmódjában, életstílusában. Az aktivitás módja időről időre változhatott – volt, hogy csak a barátaival való gyakori (a kollégiumban inkább folytonos) együttlétet jelentette, más alkalommal a tudományos diákköri életet, vagy éppen egy diákújság szervezését –, de sosem szünetelt. Ennek az aktivitásának nyomát őrzi két publicisztikája.

„*Törvényesség – törvénytelenység*” című munkája egy korábbi szemináriumi dolgozatára épül, annak tanulságait fogalmazta meg szubjektív módon és az akadémiai helyett irodalmi stílusban. A szöveg írója egy, a társadalmi problémákra érzékeny, művelt, bohém szociálpolitikus, aki a gyengéket védve mindig szemben áll a mindenkori establishmenttel, és bár cigaretta-füstöt eregetve Dosztojevszkijjal és Nietzsche-vel értekezik, mindkét lábával a földön áll. Szilárd a dolgozat tanúsága szerint nem ijedt meg szakmája erkölcsi kihívásaitól, igyekezett a legjobb praktikus, az életet szolgáló választ adni azokra.

„*A pesti diák lúdtalpas és tartáshibás*” – írja Szilárd egy képzeletbeli KSH-felmérés adatait elemezve, közben önfeledten ironizál az egyetemi diákélet, e nagyon sajátos – ebben az időben még szinte világon kívüli – világ sajátosságain. Nézőpontja kérlelhetetlenül kritikus – de ezt a perspektívát egy pillanatig sem

engedi komolyan venni. Ugyanakkor állításai között nem egy akad, ami az egyetemi fiatalság valódi problémáira reflektál. Jó lett volna még sok ilyen szórakoztató és okos írását olvasni.

* * *

A közreadott szövegek második csoportját – a közös szövegeket – egyetlen tanulmány jelenti. A társadalomtudományokban ritka, hogy több szerző jegezzon egy írást, a tanulmányaikat végző egyetemisták körében pedig még ritkább. Valószínűleg az oktatás jellege miatt is, ami alapvetően az egyéni teljesítményt díjazza. Ennek fényében az a meglepő, hogy egyáltalán találtunk közös írást. Ebben a dolgozatban Szilárd Burján Emesével közösen a pártszimbólumok jelentésvilágába kalauzolja az olvasókat – a munka egy politikai pszichológiával foglalkozó kurzusra készült.

A tanulmányok harmadik csoportját Szilárd barátainak, évfolyamtársainak dolgozatai jelentik. Ezek egy része szó szerint párhuzamosan íródott, akár ugyanakkor ugyanarra a szemináriumra, mint amire Szilárd is járt. Más részük esetében a párhuzamot az adja, hogy olyanok írták, akik élete bizonyos időszak(ok)ban párhuzamosan futott Szilárdéval, vagy legalábbis metszette egymást a két életút. Akárhogy is, a találkozások nyomot hagytak maguk után.

Ahogy Szilárd szövegei esetében, úgy többi szerzőnk szövegein is csak minimális, formális változtatásokat hajtottunk végre, hogy a kötet egységes legyen. Ennek köszönhetően a '90-es és 2000-es években írt dolgozatok, ahogy Szilárd esetében, úgy szerzőink esetében is egy tanulási-érési folyamatról készült pillanatfelvételnéppént értelmezhető. A szemináriumi dolgozatokon túl találunk itt komplett szakdolgozatot is (Cabrera Alvaro tollából) és doktori képzésben készült munkát (Kocsis János Balázstól). Ezek már felillantják az „egyszerű” szemináriumi dolgozatokon túli világ képét is a nappali egyetemi képzés zárásával, illetve a doktori képzéssel a lehetséges tudományos karriert.

A barátok, évfolyamtársak szövegeit nem tematizáltuk, hanem a szerzők neve alapján állítottuk abc-sorrendbe. Buláth Zsolt a szervezettefejlesztés hazai történetéről ír – a dolgozat betekintést nyújt a kilencvenes években (képzésünk idején) az ELTE Szociológiai Intézetében indult változásmenedzsment szakirány világába is. Az évfolyamról, ahol Szilárd is végzett, többen választották hivatásuknak az emberi erőforrással, szervezettefejlesztéssel, változásmenedzsmenttel kapcsolatos területet.

Cabrera Alvaronak a teljes szakdolgozatát közreadjuk. Ez a munka jól példázza, hogy az egyetemi diplomához milyen komoly szakdolgozatot vártak el az ELTE-n, ugyanakkor felillantja a szociálpolitikus képzés egyik fontos területét is. Számunkra azért is különösen fontos ez, mivel Szilárd – ahogy fentebb már

említettük – szociálpolitika szakon kezdte tanulmányait és ezzel párhuzamosan kezdett később szociológusi tanulmányokba. A '90-es években ezek a területek még sokkal közelebb voltak egymáshoz a képzésben, mint az ezredfordulón, amikor végeztünk.

Grajczár István írása ismét egy újabb területet mutat be a sokrétű szociológus képzésből, mégpedig a pszichológiai, szociálpszichológiai vonalat. A dolgozat Erich Fromm tekintélyről, családi nevelésről és a tekintélyuralmi rendszerek működéséről szóló tanulmányát elemzi. István szintén Szilárd évfolyamtársa volt, aki mindig remek partnernek bizonyult a „világmegváltó” eszmefuttatásokhoz valamint nagy bulizásokhoz, tréfákhoz.

Hack József dolgozata Szilárd dolgozatának a párja: ugyanarra a társadalomtörténeti szemináriumra készült, amire Szilárd a saját családjáról szóló írást készítette. Bár ez a dolgozat nem a személyes családi történetet állította a középpontba, hanem Máraiét, mégis jól példázza, hogy a szocializáció mennyire fontos valamennyiünk életében. Biztosak vagyunk benne, hogy Szilárd hiányát az is meghatványozza mindannyiunk számára, hogy diákként közösen szocializáltak minket az élmények és tudtuk, hogy ez a közös érték- és élményvilág egész életünkben végigkísér, összeköt majd minket. Kár, hogy Szilárddal már nem tudunk közösen jókat mókázni és nosztalgizálni az egyetemi évekről: *„és arra emlékszel, amikor...”*

Kocsis János Balázs írása egy újabb szociológiai képzési szakirányt villant fel, miközben ez az egyetlen doktori képzésben íródott dolgozat a kötetben (a szerzők közül egyébként számosan végeztek doktori, PhD tanulmányokat is). A '90-es években, képzésünk idején több szakirányból választhattak a hallgatók a második év végén. Ez még jóval a bolognai rendszer bevezetése előtt volt, nekünk például 1996 őszén kellett elkezdenünk a választott szakiránynak megfelelő tanulmányokat – illetve lehetőség volt szakirány nélkül ún. szoc. univ. általános szociológus képzést is választani. János ebben a dolgozatban a városszociológia történetével, szerkezetével, fogalmaival ismerteti meg az olvasót.

Molnár Gábor és Pálfalusi Zsolt filozófiai kérdéseket boncolgatnak írásaikban. Gábor Szilárd szobatársa volt a Nagytétényi kollégiumban, írásában Husserl válságfilozófiájáról értekezik és értékes magyarázó megjegyzéseket is fűz a dolgozathoz mai szemmel. Mindez jól példázza, hogy egykori diák önmagunkhoz képest nekünk magunknak is ki kell alakítanunk a viszonyulást. Zsolt Józsi révén került kapcsolatba Szilárddal, az ő írása szintén filozófiai, de mindeközben magával ragadó a játékossága, könnyedsége. A dolgozat többek között az elvágyódásról, vágyakozásról, a Másik megéléséről szól. Helyenként akár Szilárd személyiségének bizonyos vonásaira is asszociálhat, aki elolvassa ezeket a gondolatmeneteket.

Pintér Róbert dolgozata ismét egy szociológiai szakirányt és az azon folyó munkából egy darabot képvisel. A Diána hercegnővel és Teréz anya halálhírével foglalkozó sajtó elemzése azt mutatja meg, hogy a média hogyan temeti el a celebritásokat – mindezzel a dolgozat a médiaszociológiai szakirányba is betekintést enged. Robi és Szilárd szintén együtt laktak a Nagytétényi, majd az Ajtósi kollégiumban, szobatársak is voltak.

Szűcs László írása a hazai bankrendszer és hitelezés fejlődését tárgyalja a XIX-ik században. A gazdagon adatolt dolgozat a történész bölcsészképzés részeként készült. Laci és Szilárd Józsi révén ismerkedhetek össze, aki mindkettőjük jó barátja volt. Ebben az volt a különös, hogy egyébként „földik”, Kisbodak, Szilárd szülőfaluja és Halászi, Laci szülőfaluja mindössze néhány kilométerre található egymástól. Ennek révén Laci az, aki továbbra is az élő kapcsolatot jelenti számunkra Szilárd családjával, testvéreivel.

* * *

Végezetül, eme szerkesztői előszó zárásaként itt szeretnénk köszönetet mondani mindenkinek, aki nélkül ez a kötet nem készülhetett volna el. Köszönjük Szilárd családjának, hogy hozzájárult Szilárd írásainak közléséhez, és köszönjük mindazon barátaink segítségét, akik valamilyen módon támogatták a kötet elkészítését. A kötetben található írások szerzői mellett külön köszönettel tartozunk Bora Évának az egykori alma materünket ábrázoló fotóért, Nagy Angélnak a kötet tördeléséért, és azoknak a barátainknak, akik anyagi segítsége nélkül nem jelentethettük volna meg ezt a könyvet.

Hack-Handa József és Pintér Róbert
Budapest, 2011. április

Rotter Zoltán: Az ügetőn

Az érintettek biztos emlékeznek rá (fénykép is készült), hogy egy szép kora téli szombaton Szilárd, Józsi, Nóri és én elindultunk a lóversenyre, de mivel az messzebb volt, végül ügető lett belőle.

Ahhoz képest, hogy először (és utoljára) jártunk ott, nem fogadtunk rosszul. A jól megtett 20 Ft-os tétre 32 Ft-ot fizettek.

Ezen felbuzdulva az amatőrök lelkesedésével szurkoltunk a következő kiválasztottunknak, a Túró Rudi nevű lónak. A pálya széléről lelkesen kiabáltuk, hogy Túró Rudi, Túró Rudi, amíg fel nem tűnt, hogy csak mi szurkolunk, és mindenki minket néz.

Természetesen Szilárd volt az, aki ezek után beinvitált bennünket a büfébe forralt borozni. Egyedül Józsi ivott teát, alig akarta elhinni Szilárdnak, hogy az tényleg tea.

Miközben egy asztalnál ültünk, felfigyeltünk rá, hogy a szomszéd asztalnál egy vérprofi szakértő magyarázta a haverjának, hogy igaz ugyan, hogy az egyik ló elvileg gyorsabb, mint a másik, viszont ez a másik erősebb. Mivel pedig szél fúj és a széllel szemben az erősebb ló tartani tudja a tempót, míg a másik nem, ezért ilyen körülmények között az erősebb fog hamarabb beérni a célba.

Szemünk-szánk tátva maradt e nagy okosságok hallatán. Szilárd törte meg a néma csendet továbbgondolva a hallottakat: *„Majd amikor négy alkoholistát hajléktalan leszünk, akik az ügetőn élnek, akkor majd mi is tudni fogjuk, hogy... igen, a szél... a szél...”*

Ezen a fényes jövőképen aztán piszok jól derült a társaság.

Rotter Zoltán: Két szál cigaretta

Szilárd barátunk egy végtelen jóindulatú, érzékeny ember volt, akiben apró dolgok is mély nyomot hagytak.

Egyik este a kollégiumban megünnepeltük a születés –vagy névnapját, a társak idővel aludni mentek, csak ő maradt egyedül a konyhában. Egy zsidó kazettát hallgatott órák óta melankolikus hangulatban, amikor reggel zuhanyozni menve rátaláltam.

Szerette volna, hogy valaki üljön le mellé fél órára, így hát megkínált egy kis borral, de nem kértem. Szilárd nem adta fel, cigarettával is megkínált, amit elfogadtam (egyébként nem dohányoztam).

Két-két cigarettát elszívtunk, csendesen beszélgettünk. Valamiért jó volt ott ülni Vele.

Már hosszabb ideje nem láttuk egymást, amikor 4-5 évvel később Császár Miki társaságában jött velem szemben a Kálvin téri aluljáróban. Megörültünk egymásnak és a találkozás az aluljáróban lévő Cha-Cha-Cha Bárban folytatódott.

Végzősök voltunk és kicsit nosztalgiazó-búcsúzkodó jellege is volt a beszélgetésnek. Szilárd egyszer csak megkérdezte, tudom-e, mi volt a legjobb dolog, amit tőlem kapott. Fogalmam sem volt. Erre – számomra teljes meglepetésként – elmondta, hogy az, amikor a bulija után reggel a konyhában leültem mellé és elszívtunk két szál cigarettát... Aztán könnybe lábadt szemekkel megölelt... Ezt pedig én nem felejttem el soha.

Írások Szilárdtól

Névem: Decker Szilárd.
Születtem: 1984 október 1. Mosonmagyaróvár
all. lakóhelyem: Kisbuda
Életrajzi cím: Bp.

Iskoláim: 1984-89-ig a Püski Községi Általános isk.-ba jártam
1989-1994-ig a Győri P.-M. G. Sporn'szakköznevelőiskolába, ^{itt ismerkedtem a számítástechnikával}
Villamosmérnöki-győri beküldési iskolába jártam.
1994-1999-ig az ELTE Soc. Int., szociológiai segéd lettem,
el, abszolváltam.
1999-től ma is az ELTE Soc. Int., szociológiai szakos tanár
jelöltje, jelenleg 3 éves országos.

Munka: (enélgyedig főállásban még nem dolgoztam, csak mint
diák, részmunkaidőben)

1994-1995: ~~Sz. Int.~~ Sz. Int.: ~~1000~~ gépi lottó névelővel feladatgyűjtés

95-'96: Szociológiai ISK: szociális munkásokkal

feladatgyűjtés: TÁHAK: interjúkészítés munkaadóval szembe
CEU: " " gyakorlati keretben

OKTT: agenciós megjelenés a médiában - ^{magán} ²⁰⁰⁵
Ombudsman Sz. Sz.: gyakorlati sajtó elvétel

dolgoztam tovább: statisztikát feladatgyűjtés, magán szociológiai

mint "kísérleti" ; egyetemen köz. munkaadóval szembe

felvételi előkészítő szervezőjeként, Bp. elvétel magán

Ismeretek: Számítógép: WinWord, Excel, SPSS, Internet, e-mail - ²⁰⁰⁵ ^{magán}
Nyelv: alapfok. német
Békefogás jogtanács

Jelenleg pályakezdőként munkát keresek.

Bp. 2000 febr. 23

Szilárd 2000 februárjától munkát keresett, ehhez készített egy önéletrajzot.

A piszkos 2000. február 23-ig írja le mindazt,
amit Szilárd fontosnak tartott elmondani magáról ebben
a hagyományos formában. Iskolák, munkák és egyéb.

Czeferner Szilárd: Életrajz

Nevem: Czeferner Szilárd
Születtem: 1974. október 1. Mosonmagyaróvár
Állandó lakhelyem: Kisbodak, Győr-Moson-Sopron megye
Értesítési cím: Budapest XIV. ker. Ajtósi D. sor

Iskola: 1981-89-ig a Püski Körzeti Általános Iskolába jártam
1989-1994-ig a Győri P.A.G. Ipari szakközépiskolába (itt szereztem érettségit) villamosenergia-ipari technikus szakra jártam
1994-1999 az ELTE Szociológiai Intézet, szociálpolitika szakát végeztem el, abszolváltam.
1997-től máig az ELTE Szociológiai Intézet, szociológia szakára járok, jelenleg 3-ad éves vagyok.

Munka: (ezidáig főállásban még nem dolgoztam, csak mint diák, részmunkaidőben)
1994-95: Szerencsejáték Rt. gépi lottó szelvények feldolgozása
'95-'96: Szentendrei Családsegítő Központ: szociális munkásként folyamatosan
TÁRKI: interjúkészítés munkavállalókkal
CEU: interjúkészítés gazdasági vezetőikkel
ORTT: agresszió megjelenése a médiában – monitorozás
Ombuds Nő Program Iroda: politikai sajtó elemzés
dolgoztam továbbá: statisztiként filmforgatáson, polgári szolgálatosként „kifutóként”; egyetemi lap szerkesztőségében, felvételi előkészítő szervezőjeként, Bárban-étteremben pultosként

Ismeret: Számítógép: WinWord, Excel, SPSS, Internet, e-mail (felhasználói szint)

Nyelv: alapfok: német

B kategóriás jogosítvány

Jelenleg pályakezdőként munkát keresek.

Bp. 2000. február 23.

*Szilárd anyai nagyapja
Kálmán Márk
(1930-40-es évek táján
készült kép)*

*Szilárd anyai nagyanyja
– Kálmán Márkné Bertalan
Cecília – gyermekeivel. A jobb
felső (legidősebb) lány Szilárd
édesanyja, Kálmán Erzsébet
(családi fotó, 1942)*

Czeferner Szilárd: Falusi szocializációs utak a századelőn¹ – személyes visszaemlékezések alapján –

„Megverték. Úgy érezte igazságtalanságot követtek el ellene, ezért, mint annyi 9 éves gyerek ő is elhatározta, világga megy. El is indult. Amint kiért a faluból találkozott egy koldussal, aki maga mellé fogadta. Ezután sokáig együtt járták az országot. Az alföldön Máté fiúnak megtetszett a csikós élet, ott ragadt. Mikor már elhagyta a 20. évét visszaköltözött Kisbodakra.” – mesélte édesanyám ezt a több mint 150 éves családi történetet, az ükapjáról, aki árván maradt s rokonai nevelték. Az, hogy ilyen régről fennmaradt történetet még élénken őriz a családi emlékezet – függetlenül a történet teljes hitelességétől – mutatja, hogy milyen fontos az embereknek, hogy ismerjék honnan származnak, kik voltak az őseik. Ahogy némely családnál a családfa, úgy másoknál, ha nem is olyan pontosan, s nem oly nagy időket átfogva a családi szájhagyomány biztosítja ezt az „identitást”.

Vajon min alapul „az alma nem esik mesze a fájától” közmondás? A felnövekvő gyerekek általában a szülők normáit, erkölcsiségét, céljait, s a célokhoz vezető eszközeit sajátítják el, s ebből kifolyólag nagyrészt azonos életutakat járnak be. Ezeknek a jellemzőknek az átadása a szocializáció folyamán történik, több-kevesebb hatékonysággal. Beszélhetünk pozitív szocializációról illetve negatív szocializációról, attól függően, hogy a gyermek viselkedésében a szülő viselkedése vagy annak éppen ellenkezője tükröződik. A szocializációnak különböző szinterei vannak (van családi, kortárs csoport, iskolai, egyházi, munkahelyi stb.), történelmi koronként, s az emberi élet periódusaiként mindig másra helyeződik a hangsúly.

Az 1928-ban született édesanyámmal beszélgettem a fiatal éveiről. Kisbodakon született egy teljesen szokványos kis (500 fős) Nyugat-Magyarországon lévő faluban. A család valószínűleg a Duna felső folyásvidékéről származik, hajón ereszkedtek le a vízre, s Szigetközben telepedtek le, mivel ők kovácsok voltak, és itt nem volt konkurencia. A későbbiek folyamán egy kisebb földre is szert tettek. Dédapám az 1800-as évek végén kivándorolt Amerikába, hogy pénzt gyűjtve, földet vegyen itthon. Ez balul ütött ki számára mivel, míg oda volt, apja meghalt, s az örökséget (80 hold földet) érdekes módon osztották fel, 4 holdat kapott ő,

¹ Jelen tanulmányt Szilárd az ELTE Szociológiai Intézetében szemináriumi dolgozatként írta Kövér György: *Életút és szocializáció* című szemináriumára az 1994/1995-ös tanév tavaszi félévében. A dolgozat beválogatást a kötetbe érdekessége mellett személyessége indokolta. Szilárd társadalomtörténeti dolgozata egyben család és származástörténet is. – H-H.J.

– egy 0-t véletlenül lehangytak – és 76 holdat a másik testvér. Lehet, hogy ez a történet nem teljesen igaz, de érzékelteti, hogy a család valamikor jobban élt, s ez „tőlük függetlenül” változott meg. Édesanyám már egy teljesen szegény napszámos családba született bele. Egy hagyományos kétosztatú parasztházban éltek, a négy gyerek és a két szülő. A gyermekek nevelésével az anya foglalkozott, mivel az apa, mint részes munkás vagy napszámos reggeltől estig dolgozott. Érdekes módon azonban mikor a gyerekek már iskolába jártak, az apa segítette őket a tanulásban. Mivel újságot nem tudtak venni, ezért vacsora után átküldték a gyerekeket a suszterhoz, akihez járt az újság, hogy kérjék el éjszakára. Nagypám ezeket olvasta, s este elmesélte a családnak. Néha egy-egy könyvhöz is hozzájutottak, ezek általában vallásos tartalmú regények, legendák voltak. Ez az olvasási kedv átragadt a gyerekekre is. Gyakran az utcán talált papír fecniket is elolvasták. Télen mikor benn lehetett dolgozni (pl. tollfosztás), mindig felolvasott valaki a társaságnak. A *Henriette szerelme* című, sok kis részből álló szerelmes regény volt a lányok kedvence. Ilyen alkalmakkor került sor a régi történetek elmesélésére is. Szinte észrevétlenül azonosultak a gyerekek az idősebbek értékítéleteivel, mikor egy-egy történet kapcsán megvitatták ki volt a jó, és ki volt a rossz. A korábban már említett Máté fiú, aki az Alföldön nevelkedett, hozott sok babonás történetet. Az alföldi emberek babonásabbak voltak, mint a szigetköziek, jól látszott, hogy az a tizenegynéhány év, amit Máté az alföldi csikósok között töltött mennyire hatott rá. A római katolikus vallás, az egyszerű emberek gondolkodása, és a babona érdekesen ötvöződött ezeken az éjszakába nyúló tollfosztás-szeánszokon.

A gyerekek tisztálkodására az anya ügyelt, minden este csak úgy feketek le, ha előbb alaposan megmosakodtak. Tisztálkodási eszközeik meglehetősen szegényesek voltak, pl. a Niveát csak úgy ismerték, hogy a Duna hozott egy-egy üres dobozt. A kislányok krepp papírral, frankkal festették magukat, persze csak úgy kisgyerekesen. A serdülő lányoknak nem volt szabad festeni magukat. A falu nagyon rácsodálkozott egy-egy idegenre, aki ki volt festve. Ez inkább csak az urak privilégiuma volt, illetve a városban szolgáló könnyűvérű cselédéké. Csak a második világháború után kezdtek terjedni a kozmetikai cikkek. A gyermekruhákat házilag állították elő, ha valaki szabónál készült ruhát kapott, az már azt jelentette, hogy elhagyta a kisgyermekkort, és ez nagy büszkeséggel töltötte el az illetőt. Nagypám is nagy büszkeséggel jelentette ki, mikor fia férfinget kapott: „Van egy fiam!” Általában elmondható, hogy elég kis igényeik voltak, de ahhoz nagyon ragaszkodtak. Nagy szegény volt, ha valaki egész életén át nem tudott öltönyt venni.

A faluban szinte minden megfelelő korú gyerek járt iskolába, és a hat elemi el is végezték, néhány szellemi fogyatéktól eltekintve, akik gyakran már az első évben kikerültek az iskolából. Az iskolában egy férfi (aki az igazgató volt) és egy egyedülálló nő tanított. Itt inkább csak írni, olvasni, számolni tanították meg

a gyerekeket, többre nem is igen volt szükségük az itt élő embereknek. Az igazgató gyakran mondta a szegény családból származó gyerekeknek: „*tanulj fiam, neked az eszedből kell megélned, neked nincs földed, te tanulj!*” Sokat beszélt a szülőkkel is, de nem sok eredménnyel, bár úgy vélték tényleg jó lenne, ha tanulna a gyerek, ha van hozzá tehetsége, de nem teheték meg. Édesanyám is szeretett volna tovább tanulni, de mivel szegények voltak, és apja a háborúba ment, ő volt a legidősebb, le kellett erről mondania. A módosabb gazdák gyerekei polgárba mentek.

Az iskolából kikerülő gyerekek vagy otthon dolgoztak, főleg a módosabb parasztok gyerekei, a szegények másokhoz mentek el cselédnek, inasnak, és így tanultak ki valamit. A gazdasági cselédgyerekek sorsa volt a legkiszolgáltatottabb. Istállóban aludtak, sokat dolgoztak, s az általuk végzett munkában nem találtak semmi örömet. Egy fokkal jobb volt a helyzete az inasoknak, nekik nagyobb is volt a becsületük otthon a faluban. Az otthonuktól távol lévő gyerekek szocializációjában ekkor döntő szerepet játszottak a kortárs csoportok, hisz szinte mindig velük voltak együtt. A gazdák nevelő hatása nem volt jelentős, mivel azért a gyerekekben, mint viszonyítási alap, még ott éltek a szülői szavak, másrészt pedig a gazdák nem is igen foglalkoztak a gyerekekkel. Ez alól csak az inasok voltak kivételek.

A 14-20 év közötti fiataloknak szervezték a Leány Köröket (Kalász Leány Egyesület), illetve fiuknak a KALOT-ot, később ez a leventeséggel egészült ki. Ezeknek a Köröknek egy karizmatikus egyéniség állt az élén, s nagyrészt őtől függött a szervezet működésének sikeressége. A vasárnap délutáni összejöveteleiken népdalokat, néptáncokat, kisebb színdarabokat adtak elő, különböző alkalmakból versenyeket rendeztek a szomszédos falvakban. Ez lehetőséget a fiatalok ismerkedésre, a későbbi párválasztásra használták. Levente fiatalok a népi hagyományok megőrzése mellett a katonai életre is erőteljesen készültek. A vezetők a tanítók voltak, így szinte megszakítás nélkül folyt tovább a nevelés az iskola után is. Mind az iskolákat, mind a Köröket nagymértékben áthatotta a vallásosság. Szinte az egész falu római katolikus volt. Reggelente az iskola együtt ment misére – kimaradni nem szabadott. Ez a vallásos élet, a társadalom strukturális előzményei (feudalizmus), s az úri hatalmat képviselő tanító gyakran hozzájárult a vidéki fiatalok kialakuló normakövető magatartásához. Az egységes szervezetek, az egységes oktatás, később a katonáskodás alatti migráció közösen eredményezték a falusi társadalom viszonylagos hasonlóságát.

A lányok gyakran írtak naplót, amibe először csak a mindennapi történéseket írták bele, majd később – mint ifjú háziasszonyok – gazdasági naplót vezettek. Ennek oka ritka esetben volt a jó családi példa, inkább a Körök ösztönző hatásának tulajdonítható (konformitás). Ez a kiszámíthatóság, az előre tervezés igénye polgári sajátságosság volt, amit a Köri vezetők adtak át a fiataloknak.

Szinte, mint egy szocializációs cezúráként a lányok, a fiúk a házasság (Köri esküvő) alkalmával kerültek ki a Körökből. Aki 20-22 éves korára nem tudott férjhez menni vénlányként, otthon, szüleivel élt tovább. (Társaság hiányában kis esélye maradt a házasságra – néha egy-egy agglegény vagy özvegyember változtatott ezen.)

A lányok életében külön epizódot jelentett a házasság előtti cselédkedés valamely városban (elsősorban Mosonmagyaróváron, Győrben, illetve Budapes-ten). Télen, amikor kevés a munka falun, amúgy sem tudtak mit csinálni, s a kelen-gyét is elő kell teremteni valahogy. Tehát muszáj is volt meg szeretnék is. Ma már ezek a 70-80 éves idős nénik nagyokat nevetve mesélik el a réges-régi történeteiket. Sok lány számára hasznos, hogy egy városi, polgári családban élt. Megtanult főzni, varrni, választékosabban beszélt, néha higiéniailag is fejlődött, s általában jobban felkészült a házasságra. Néha megtörtént, hogy megesett a lány. Kisbodaki lánnyal is megesett, hogy megtörtént. Az apa egy ügyvéd fia volt, aki nem vette feleségül a lányt – családja nem engedte –, de gyermekét gyakran látogatta, és ruhát, pénzt hozott neki. A falu közössége nem viselkedett az ilyen lánnyal kiközösítően, még férjet is találhatott magának, azonban úgy vélték, aki szép, drága ruhákban, illatozva, kifestve jött haza, az a lány „plusz szolgáltatásokat” is végez. A lányok azért titokban reménykedtek, hogy sikerül valami „jó partit” csinálniuk, de ez csak a legritkább esetben sikerült. A házasságkötéseknél jellemző volt, hogy a gazdag paraszt fiú a gazdag paraszt lányt vette feleségül, hogy a birtok így nőjön. Ez oda vezetett, hogy a boldogtalan házaseletüket kompenzálандó szeretőket tartottak, vagy verték a feleségeiket. A szegényebb parasztok szabadabbak voltak, inkább szerelemből házasodtak, de azért fontos szempont volt, hogy jó „dógos legyen a lány” s ne „tapitnya”. Az ilyen ifjú családok is próbáltak, még ha nagy nélkülözések árán is, önálló életet élni. Megtörtént, hogy ez az individualizációs igény oda vezetett, hogy a szülők télen az ifjú menyecskét, a férj távollétében, kisgyerekestül, mindenestül kirakták az utcára. Mikor a férj megjött „lett is nagy patália”, otthagytak mindent, s egy rokonhoz mentek, aki befogadta őket.

A szomszéd faluban divat volt a nagyon közeli rokonok közötti házasság, ami miatt sok fogyatékos gyerek született. Az 1914-18-as háború idején sok hadifogoly, illetve katona megfordult arrafelé, s gyakran maradt hátra egy-egy gyerek. Ilyenkor az idősebbek rosszállóan megjegyezték: *„hát ez is felcsináltatta magát az ellenséggel”*, de meg ekkor sem volt komoly megvetés. Akadt példa arra is, hogy egy szerb katona itt telepedett le. Mivel Kisbodakon dunai katonai átkelőhely volt, nagyon sok katona táborozott itt (utászok). Ez anyagilag fellendülést hozott a falunak, hisz moshattak, főzhetek a katonákra. Sok lány számára alkalom nyílt az ismerkedésre, házasságok is születtek. Jellemző volt, hogy tisztak az úri lányoknak, a közkatonák a paraszt lányoknak udvaroltak. A háború, a háborús készülődés másik hatása az volt, hogy a férjeket elszakították a családjaiktól, levélben

tarthatták csak a kapcsolatot. Ezek a levelek azonban nagyon szűkszavúak voltak, cenzúrázták őket. Csak jó dolgokat lehetett írni, nehogy kedvét vegyék a katonáknak.

Egy megszületett gyerek életútját leginkább az határozza meg, hogy milyen családba születik. Ettől függenek az első élményei. A gyermekévei során kialakulnak azok a gondolkodási sémák, nyelvi elemek, amik végig kísérik egész életén. A család gazdasági helyzete, társadalmi presztízse még inkább determináló hatású. Az iskolaválasztás, később a házassági esélyei, s így az egyén egész életútja leírható e szocializációs sémákban.

Persze ez a szocializáció sem tökéletes, a második világháború utáni megváltozott viszonyok, a városiasodás, a nagyobb fokú mobilitás, a mezőgazdaság kollektivizálása oda vezetett, hogy ma már alig található olyan ember, aki ezt a régi paraszti mentalitást vinné tovább.

Czeferner Szilárd: 49-16=33

Posztmodern Rómeó és Júlia¹

„Az olyan lány szerelme, aki átélt már erotikus vágyakat és álmokat a férfi dolgát viszonylag megkönnyíti: tartósan nagyszerűnek, szerelemre méltónak mutatkozhat. Hiszen ha mégoly magasztos és minden tapasztalaton túli is az eszmény, amelyet a lány korábban megálmodott, a valóságnak már önmagában egyedülálló ereje van hozzá képest, ami a három dimenzió fölénye az árnyal szemben. A férfi úgyszólván egyáltalán nem köteles ama eszmény meghúzott körvonalaihoz igazodni, hanem teljesen új, összehasonlíthatatlan értéket állít vele szembe. Más, és a férfi számára sokkal veszélyesebb a helyzet akkor, ha a lány az iránta érzett szerelemben először kerül kapcsolatba az erotikus szférával. A korábbi általános vágyakozás és eszményalkotás híján, erotikájában ez a férfi lesz egyszerre az általános és a különös, az eszmény és a valóság. Mert ebben az esetben nem a rajta kívül felnőtt eszmény áll a férfi felett, amellyel szemben könnyen érvényesülhet, hanem önmaga eszmény, és ennek következményei alól nem vonhatja ki magát. A lány a férfi saját lényének teljességeit látja meg benne, és kívánja meg tőle. Maga a férfi állította ki a váltót, amelyet a lány benyújt, minden, amit kíván, benne magában keletkezett. A férfi valóságának itt nincs győzedelmes túlsúlya a pusztán megálmodott eszménnyel szemben, amin megméretik, az éppen saját valóságának eszménye.” (Simmel 1996:7)

Bevezetés

Az általam elemezni kívánt eset nem az én klienskapcsolatom leírása, ezért ez a dolgozat nem lesz a szociális munkás és kliens közvetlen interakciójának elemzése. Én személyesen nem ismerem a klienst, csak a segítő folyamatban résztvevő szociális munkást és pszichológust, akiknek elbeszélésére nagymértékben támaszkodom. Az esettel először a team-ülésem találkoztam, ahol Gábor és Márta beszámolt a nyáron elvégzett munkákról. Ezután a 'hivatalos' megbeszélés után, ami videóra lett rögzítve, kávé és cigaretta mellett folytatódott egy jóval könnyedebb hangvételű beszélgetés, aminek a tanulságait szintén felhasználom itt. További támaszokként meg kell még említenem az eset vizsgálati véleményezését, illetve

¹ Készült az ELTE Szociológiai Intézetében az 1996/97-es tanév őszi félévében Borbély Sjoukje: A segítő kapcsolatok pszichológiája című kurzusához. A szövegből hiányzik egy – valószínűleg kézzel készült – ábra, amin Szilárd a történetben szereplő személyek kapcsolatrendszerét szemléltette, de ez ma már nincs meg. – H-H.J.

a team-ülés után történeteket, amiről Gábor számolt be nekem. Az eset bizonyos szempontból precedens, sok olyan csapda volt benne, amibe beleestek a különböző szinten működő segítők. A történet egy terápia története, nem is szociális esetkezelés, nem is családterápia, nem is pusztán szakvéleményezés, hanem ezeknek valamiféle speciális keverecse.

I. Az eset: a történet röviden

Júlia 16 éves, nagyszüleivel él egy panellakásban. (Szülei csecsemő korában elváltak, őt elhagyták.) A nagymama levelet írt az Önkormányzatnak, melyben kéri, hogy *„lányukra tessenek ráparancsolni, hogy vigye vissza a könyvtári könyveket”*. A levél folytatásából kiderül, hogy igazából azt szeretnék, ha megakadályoznák, hogy lányuk találkozzon Rómeóval, mivel félnek: *„Rómeó, hazug mint a két fél! Mi lesz ha azért is teherbe ejti ezt a fiatal korú lányt? Ki fogja fölnevelni a gyereket?”* A levél végére kiderül, hogy szeretnék rögtön intézetbe vitetni a gyermeket.

Rómeó 49 éves rokkant nyugdíjas, 18 éve elvált, de még mindig a volt feleségével él, Júlia fölött lakik egy emelettel. 13 éves kora óta ismerte a lányt, Rómeó volt az egyetlen, akivel engedték találkozni a nagyszülők (verset olvastak, zenét hallgattak...). Tavasszal szerelem kezdett kialakulni a „fiatalok” között, mire a nagyszülők eltiltással reagáltak, de mivel egymás fölött laktak, az erkélyről rendszeresen tartották a meglehetősen (verbálisan) intim kapcsolatot. A nagyszülők bezárták a kislányt a lakásba, aki egyáltalán nem tudott kimozdulni két-három hétig. Az idő sürgette őket, hisz közeledett az iskola kezdete, és ekkor elkerülhetetlen a „fiatalok” találkozása, ami nagyon könnyen testi intimitásba fajulhat.

Az Önkormányzat Gyámügyi Irodája – informális úton – kérte a Nevelési Tanácsadó segítségét. Három megbeszélés után Júliának felajánlottak egy távoli helyen élő családot, akik nevelőszülőkként magukhoz fogadták volna. Ezzel a családdal Júlia meg is ismerkedett. A beszélgetés közben elmondta, hogy úgy érzi terhes. Ennek hallatán a család visszavonta felajánlkozását. Az orvosi vizsgálat alátámasztotta Júlia megérzéseit. Rómeó hivatalosan útnak indította kérelmét, mely szerint feleségül kívánja venni Júliát. Mindeközben a lakótelep, mint egy színi előadást, követte végig az erkélyen megessett történeteket. Az életeskorú Rómeó közvetített egy újabb házaspárt, akik így terhesen is magukhoz vették volna Júliát, abban bízva, hogy így többet lehet együtt szíve választottjával. Ez meg is történt, azonban mindenki elégedetlen maradt. A nagyszülők nem látták biztosítva a kellő távolságot a fiatalok között. Júlia szabadsága csak relatíve nőtt meg. Rómeó sem találkozhatott annyit kedvesével, mint amennyit szeretett volna. A lány elkezdett iskolába járni, s a tőle megszokott módon csak ötösöket hozni. Rómeó az egyik magánytól égő reggelen az iskola elé sietett. Júlia a meglepetéstől remegő hangon duruzsolt szerelmese fülébe. Meghallván ezt a nevelő anya, mint a kölykét féltő

anyatigris, egy öles acél rudat ragadván szaladt az idilli pár felé. Első suhintással a lovag kocsijának szélvédőjét zúzta szét, a második acélos érintésével az elalélt lovag jobb karját törte ketté. Az idill szertefoszlott. Rómeó mostanság félve megy nyílt terepre, s ekkor is gyakran szegődnek mellé széles vállú, bérelt erősebbek, akik fenyegető szavakat suttognak a fülébe. Az „ifjú” szerető nem áll el szándékától. Volt feleségét elköltöztette (lakást vett neki Pesten), életét kezdi egyre jobban rendezni. A kirendelt pszichológus véleménye szerint Júlia nem alkalmas még a házasságra. A nevelő szülők felkérték Gábort, hogy segítse őket a lány gyermekének elvetezésében, amit Gábor megtagadott. Jelenleg mindenki vár valamire.

II. Az elemzés

II.1. Jellemzések

Juliát szülei csecsemőkorában elhagyták, nagyszülei nevelik. Az idős Montague házaspár, gyermekéből tökéletes, erkölcsös mintafelnőttet akart faragni, ami nem sikerült. Júlia szülei elváltak. Ezután a nagyszülők magukhoz vették a kislányt, hogy vele kárpótolják magukat. A kis tündérnek mindent megadtak, de porosz szigorral nevelték. Csak tanulnia volt szabad, iskola után rögtön haza kellett mennie. A nagyszülői hiedelemrendszer kirajzolja a jól nevelt, illedelmes, jól tanuló kislány képét – ez a nagyszülők vágyképe. Tökéletes is volt minden, amíg a lány el nem kezdett serdülni. Az ilyenkor természetes, és a szülőkkel szembeni identitás egészséges kialakulásában fontos kortárs csoport teljes mértékben hiányzott Júlia életéből. A nagyszülők részéről indukált túlzott dependencia-igény Júliában robbanáshoz vezetett. Az individuum fejlődése során két nagy krízist él át. Elsőt a kora gyermekkorban, mikor kettéválk az emberben az ÉN és a NEM ÉN, a világ. Ekkor az identitás megtalálása érdekében keresődnek a határok, de még csak verbális szinten – ezt a helyzetet a nagyszülők még meg tudták oldani. A másik nagy krízis a serdülőkorban kerül elő, ekkor az identitás határainak keresése már nem marad meg a verbalítások szintjén, hanem átcsúszik a cselekvések mezejére. Erre a helyzetre az idős házaspár fokozott szigorral reagált. Egy olyan világban, ahol a tárgyak mozdíthatatlanok, a nipeknek helye van, csak a nagymama lehet a jó és a rossz tudója. A kislány egyetlen legális kapcsolata a felette lakó „idős” férfival volt, akivel semmi ártalmas dolgot nem művelhettek, akitől csak tanulni lehetett. Júlia nagyon agilis lány. Tudja mit akar, öntudatosan tör a függetlenségre, a hatalomra. Kitartóan és jól tanul, egyetemre akar menni, vezető szeretne lenni. Minél hamarabb szeretne megszabadulni zsarnok nagyszüleitől. Rendkívül jó kommunikatív készségei vannak. Nagyon kedves, mindig mosolygós, kellemes lány, de represszor személyiségjegyeket visel magán (túlszabályozottság, valós vagy színlelt szociabilitás). Nagyszülei teljesen háttérbe szorítják, jelenlétükben szóhoz sem jut. Véleményét ha meg is hallgatják, nem nagyon értik meg. Gábor

a találkozások során a nagyszülők részéről Júlia felé irányuló érzelmeket, támogatást nem tapasztalt. Mindezek mellett sokat tanult nagyanyjától. Ő is ugyanolyan öntudatos, mint az idős nő, csak még nincs meg a kellő ereje, hogy véghez is vigye akaratát. Későbbi teherbeesése is ilyen erődemonstráció volt, illetve eszköz, mellyel a házasságon keresztül el lehet jutni a szabadsághoz. Az idős Montague-éknál a feleség a domináns, a házasság komplementer szerepekre épül. A férj éppúgy el van nyomva, mint a kislány. A lakás, melyben élnek, szépen berendezett, de rideg. Mindennek meg van a helye, amit a nagymama jelölt ki. A falon szőnyeg van, de rajta védőszőnyeg, azon pedig porfogó ruha. Megvan mindenkinek a helye, ahova leülhet. Az idős hölgy ül mindig a domináns, fő helyen. Júlia szobájának fala hófehér, tilos bármit is kiragasztania. Ebbe a lakásba zárták őt be hosszú hetekre.

Rómeó, az idősödő cukros bácsi, jóképű, fiatalos, laza playboy. Megszokta, hogy mindig kiszolgálják. Nagyon megnyerő stílusa van a felszínen, azonban belül „túl link”, nem képes rendezni életét. Ex-feleségével naponta veszekednek, aki a falra kiragasztott Júlia-képek szemeinek szöggel való kiszurkálásával mulatja az időt. Capuletné süteményt süt Rómeónak, aki kötélen leereszti az alatta lévő erkélyen epekedő Júliának, miközben az erkélyről kizárt Montague-mama sikoltozik az idegen sütemény láttán².

A későbbiek folyamán fellépő nevelőszülők házassága nagyon harmonikus, nagyon mélyen ismerik egymást. Megfigyelhető, hogy a férj az, aki többet beszél. Összefoglal, néha kinyilatkoztat, de ő csak a feleség szócsöve. Ha az asszony int a fejével, a férj természetes gördülékenységgel az ellenkezőjét bizonygatja. Mindkettőjüknek ez a házasság a harmadik. Nincsen közös gyermekük, s most úgy érezték, itt a megfelelő lehetőség, hogy egyszerre két „saját” gyermekük legyen. Sőt, reprezentálni is tudják biztos egzisztenciájukat Verona városa előtt, hisz nem kis gondot fogadnak a házukba. További motivációs tényező a nevelő anyuka részéről, hogy ő is 16 évesen szült. Júlia személyében kicsit saját magát látja. A generációs adósság az, ami arra indítja, hogy ő legyen, aki megadja Júliának mindazt, amit ő maga nem kapott meg szüleitől. Saját sorsán keresztül élte meg, hogy mekkora akadályt jelent a továbbtanulásban a korai szülés. Ebben is szeretne Júlia segítségére lenni.

Gábor, a pszichológus szintén 49 éves³. Neki is van egy 16 éves lánya, akit Júliának hívnak. Gábor nagyon szimpatikusnak találta a veronai szüzet. Mélyen átérezte Júlia helyzetét, melyben az egyik nagy veszélyként a továbbtanulás akadályoztatását látta (saját lányát is szeretné egyetemre küldeni). Gábor nem szimpatizált Rómeóval, hisz „milyen csúnya ember az ilyen”. Kávégzatás közben a cigaretta füstje és a vicc álcája mögé bújva, anekdotizálva elmesélte, „ennyi erővel énbelém is belém szerethetett volna ez a kedves kislány”. Talán két alapra

² Az itt leírtak forrása a nagyszülők (nagymama) által írt levelek ill. Gábor személyes beszámolója.

³ Csak a pikantéria kedvéért jegyzem meg, hogy Rómeó igazi keresztnéve Gábor.

támaszkodott az előítélete. Egyrészt arra a társadalmi konvencióra, amely nem nézi jó szemmel az ilyen nagy korkülönbségeket, másrészt a rengeteg analógia miatt. Akár – eljátszva a gondolattal – ő is lehetett volna Rómeó, illetve ő is lehetett volna Júlia apja (féltékenységi és féltés).

Márta, a szociális munkás élete is némiképp paralel Júliáéval. Ő is nagyon fiatalon szült, de meg tudta őrizni élete stabilitását. Most fél, hogy Júliának ez nem sikerül a 33 évnyi korkülönbség miatt. Megkérdezte az „ifjú” (Mártánál jóval idősebb) Rómeót, miért nem jár a realitások talaján. A válasz: „Mit csinálhattam volna, mikor belenézett a szemembe és azt mondta: Szeretlek”. Néha irigyelték Rómeót, hogy még ötven körül, hogy lehet valakiben ennyi romantikus, naiv érzelem. A sok párhuzam és egybeesés hatására a segítők túlzottan bevonódtak, szinte személyes ügynek érezték az esetet.

II.2. A segítség folyamatának elemzése

„... a szem ahogyan lát, nem láthatja önmagát...”
(egy Zen-mester)

A Nevelési Tanácsadóhoz eddig jól formalizált kérdésekkel, kérésekkel fordult a Gyámügyi Iroda. Gyakori volt az operatív döntésekhez szükséges szakvélemények kérése, amiben a pszichológusok szabadon véleményt nyilváníthattak, legjobb szaktudásuknak megfelelően, miközben a döntési felelősség nem az ő vállukat terhelte. Ebben az esetben azonban a Gyámügyi Iroda tehetetlenségének következtében, csak informális, szóban történő, és nem teljesen pontos felkérés hangzott el. A NevTan belesétált a csapdába – nekilátott az esetnek, mielőtt a megrendelővel („klienssel”), a Gyámügyi Irodával ült volna le. Az első ülésen, ami rutin ülésnek indult, Gábor személyes rokonszenvet érzett Júlia iránt, ettől kezdve úgy vélte: „meg kell menteni ezt a lányt!” S hogy mitől? Az állami gondozástól, az intézeti elhelyezéstől, Rómeótól, sőt még lehet, hogy a nagyszülőktől is. Belecsúsztak a második hibába, és felsorakoztak a Júliát megmentők táborába. Az első ülés után úgy tűnt, terápiát kell alkalmazni, a második alkalommal azonban kiderült, hogy „ezek nem igazán vevők a terápiára”. Nem bizonytalan senki sem, mint ahogyan először kinéztek. Mindenki nagyon is tisztába van a céljaival, csak éppen ezek ellentétes célok. Tehát nem terápiára volt szükség. Gábor ezután hívta segítségül Mártát. Most már csak két lehetséges út volt, szakvéleményadás (amire nem történt meg a hivatalos felkérés) az intézetbe vétel javaslatában, vagy szociális munkás orientáltságú esetmegoldás (amiben nem volt kliens – nagyszülők, Júlia, Rómeó...?, sem szerződés). Az események közben haladtak. Közeledett a szeptember. Júlia be volt zárva, a nagyszülők sürgették az intézkedéseket. A cél, a lehetséges rossz megoldások közül a lehető legjobb megtalálása volt. Legmegfelelőbbnek a

nevelőszülői elhelyezést látták. Az események ilyen állása mellett már nem lehetett kiszállni. Belekerültek az első fokú változás paradoxonjába (Watzlawick–Weakland–Fisch 1990:54). Ezt a helyzetet ilyen – egyébként helyes – premisszákból kiindulva nem lehet megoldani tökéletesen. A perspektíva kiszélesítésére lett volna szükség. Egy tágabb rendszer keretei között értelmezett problémadefinícióval kellett volna elindítani az esetkezelést, s ezen másodfokú változás kulcsa a Gyámügyi Iroda lett volna. Erre az esetre semmilyen kategóriát nem lehetett volna ráhúzni (terápia, case work, szakvélemény), tágabb kontextusában kellett volna megoldani.

Rómeó által beindított folyamat eredményeképpen, Júlia egy pszichológiai vizsgálaton vett részt, ami azt volt hivatott eldönteni, hogy alkalmas-e a lány a független, felnőtt házasságra. A vizsgálat eredménye elutasító volt. Indoklásokkal az hangzott el, hogy Júliának ödipális komplexusai vannak, alapvetően függő személyiség. Gábor véleménye szerint a vizsgálat mellett, hogy módszertanilag helyes volt, mégsem alkalmas e kérdés eldöntésére. Szerinte egy házasság két félén áll. Releváns lett volna tehát Rómeót is meghallgatni. Vikár György (1980:123) ír arról, hogy a család olyan szociálpszichológiai egység (rendszer), amelynek minden tagja valamilyen pszichológiai szükségletet elégít ki, tehát működőképes lehet egy olyan házasság is, ahol egy függő személyiség megtalálja a „foltját”, egy uralkodni vágyó emberben. Azt kellett volna tehát vizsgálni, hogy ők, mint pár alkalmasak-e a házasságra. Rómeó mindeközben volt feleségének vett egy lakást, s magának is keres egyet a nagyszülőktől távolabb. Ez nagy eredmény, hiszen gyakorlatilag az utolsó 18 évben nem csinált semmit. Valószínű, hogy úgy éli meg ezt a helyzetet, mint az életben lévő utolsó sanszot. Itt van egy csinos, fiatal, okos lány, aki gyereket vár tőle. Rómeó nem fiatal már, lehet hogy ez az utolsó esélye a gyermekre. Esther Vilar fejtegeti a párkapcsolatok relációjában a hatalom kérdéseit. Véleménye szerint, ha „kíváncsiak vagyunk arra, hogy két személy közül kinek van hatalma, akkor azt kell kideríteni, hogy melyik tudja a másikat szexuálisan, vagy ivadékgondozási ösztön által manipulálni” (Vilar 1995: 27). Az általunk vizsgált kapcsolatban Júlia képes erre, hisz ő még fiatal. Számára relatíve nem olyan fontos az a gyermek. Rómeó, mintegy az eddig ki nem élt ivadékgondozó ösztöne kielégítése végett tartaná el Júliát (mint kvázi ivadékot), s az egészről csak a szexualitást fogja föl, így legalizálódik a pszeudóincestus⁴.

Júlia részéről e kapcsolatot inkább a birtoklás és létezés kategóriáival (Fromm 1994:52) lehetne leírni. Júlia számára Rómeó csak egy megszerezendő, birtokolni vágyandó „tárgy”. S a szeretet is csak egy ilyen tárgy – eszköz, aminek segítségével megszerezhető a boldogság, a szabadság, a függetlenség. A szerelem-

⁴ Svéd felmérések alapján mondható, hogy a vérfertőzések 60%-a apa és lánya között zajlik, tehát a leggyakoribb eset a maga nemében (Vilar 1995: 56).

ben nem egy megélni való létezést lát, naivul várja a szőke herceget. Jövőképe: ő egyetemre jár, a szakmai karrierjét ápolja, férje pedig otthon a gyermekét gondozza. Ezzel a férj jövőképe is megegyezik, tehát lehet, lehetne belőle egy jól működő kapcsolat.

Júlia e birtoklásra való hajlamát hozhatta a családjából, szocializációs úton, hisz a nagyszülei is így viszonyultak hozzá. „A társadalmi célszerűséget, a hagyományokat, a kölcsönös gazdasági érdekeket, [...] a kölcsönös függőséget vagy félelmet [...] tudatosan 'szeretetként' élik át mindaddig, amíg mindketten rá nem döbbennek, hogy nem szeretik és soha nem is szerették egymást.” (Fromm 1994:53) A nagyszülők miután a lány teherbe esett, kijelentették: „*innen egy szál ruhában kell távoznod!*” (Érdekes, de felettébb szomorú fejlemény, hogy a nevelő szülők is azzal a kéréssel keresték fel Gábort, hogy segítse Júliát rábeszélni az abortuszra, de Gábor ezt elutasította.)

A történet vesztese a nagyszülők, hiszen szinte az akaratuk ellenére került ugyanabba a városba lányuk nevelőszülőkhöz. Nagy csalódás volt a számukra Júlia, s ami a fájó, hogy ő már a második csalódás volt. Az ő problémájuk kezelése nélkül maradt. Nagy program maradt ki a mindennapjaikból. Lányuk elvesztésével életük értelme, öregkoruk reménysége veszett el. Tele vannak társadalmi téveszmékkel (pl.: a fájdalmak okai a kívülágban vannak; a dolgoknak úgy kell mennie ahogyan ők elképzelik; bizonyos cselekedetek objektíve rosszak, elfogadhatatlanok, büntetendők; minden problémának létezik egy fix megoldása, nagyon rossz, ha nem az igazi megoldás valósul meg; nem lehet bizonytalanságban élni stb).

Talán nem lenne minden tanulságot nélkülöző egy tranzakcionális analízist elvégezni, amelynek elkészítése az egész kapcsolati hálóra kivetítve, túlmutatna ennek a dolgozatnak a keretein. Ezért csak érintőlegesen írok le pár fontosabb kapcsolatot, a pontosság és a teljesség igénye nélkül.

Gábor viszonyulása Júliához egyértelműen szülő-gyermek reláció, szinte mint a saját gyermekéről beszél róla. Moralizál, dorgál, amire Júlia kedveskedve vagy játékosan reagál. Márta és Júlia viszonya közelíti meg talán leginkább az egyenrangú szerepet, a felnőtt-felnőtt szerepet, aminek oka talán a hasonló múltbéli helyzetben gyökerezik. Talán ebből kifolyólag Márta egy kissé azonosult is a lány érdekeivel, értékeivel. A nagyszülőkre az „I'm OK, you are not OK” mentalitás jellemző leginkább. Konzervatív emberek, csak nekik lehet igazuk. Rómeó a történet kezdetén olyan emberre hasonlított leginkább, aki egyik szerepet sem vállalja fel, csak játszik. Az egyik ülésre jövet intimitásba bugyolálva jöttek a NevTanba, de amikor a nagyszülők előtt is fel kellett volna vállalniuk ezt, akkor Rómeó kihúzta kezét Júlia kezéből.

Úgy tűnik, sok problémás kérdésnek a megoldásában segíthetett volna egy szupervízor, vagy legalább a szokásos heti team-ülés, de a nyár miatt ez is elmaradt. Márta és Gábor saját önfejlődésüket fokozatosan mozgásban tartják. Saját meglátásom szerint elég pozitív az életvezetésük. Kreatívak, megfelelően flexibilisek, új információk hatására hamar képesek stratégiát váltani, ennek ellenére túlzottan bevonódtak az „esetmegoldásba”, túl sok helyen csengett össze, rezonált az életük másokéval.

De azért előfordulhat, hogy a létező sok rossz közül a lehető legjobb megoldás született.

Felhasznált irodalom

- Berne, Eric (1984): Emberi játszmák. Budapest: Háttér Kiadó
Borbély Sjoukje: A segítő kapcsolatok pszichológiája, előadás
Freud, Sigmund (1982): Esszék. Budapest: Gondolat Kiadó
Fromm, Erich (1994): Birtokolni vagy létezni. Budapest: Akadémiai Kiadó
Simmel, Georg (1996): Töredékek egy szerelemfilozófiából. In Uő: A kacérság lélektana. Budapest: Atlantisz Kiadó, 7-10.
Vikár György (1980): Az ifjúkor válságai. Budapest: Gondolat Kiadó
Vilar, Esther (1995): A férfi joga két nőre. Budapest: Tertia Kiadó
Watzlawick, Paul – Weakland, John H. – Fisch, Richard (1990): Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Budapest: Gondolat Kiadó

Czeferner Szilárd: Osztyáyharc a jövővel¹

(Lehetünk-e igazságosak a jövő generációival?)

„... adjatok nekünk pénzt, hogy ehessünk, ihassunk, vigadhassunk saját életünkben, és ha nem kértek kamatot 34 évig, akkor utána az idők végezetéig évi 15%-os kamatot fogtok kapni. És az ilyen feltételekkel kölcsönkapott pénzt szétosztják az emberek között, akik ételre, italra költik és elherdálják. Lehet-e a ma élő embereket arra kötelezni, hogy földjük és munkájuk gyümölcsét ennek a tékozlásnak a megtérítésére fordítsák? Semmi esetre sem.” (Jefferson 1991)²

„Mi az Egyesült Államok népe elrendeljük és megállapítjuk az Amerikai Egyesült Államoknak ezen Alkotmányát, hogy tökéletesebb Egyesülést alkossunk, Igazságot teremtsünk, biztosítsuk a belső Nyugalmat, gondoskodjunk a közös védelemről, elősegítsük az általános Jólétet és mind magunk, mind az Utókor számára biztosítsuk a Szabadság Áldásait.”³

Bevezetés

Az emberi kapcsolatokat, társadalmi viszonyokat vizsgáló tudományágak már nagyon régóta foglalkoznak az igazságosság kérdéskörével, elég csak Arisztotelészre, vagy a bibliai tízparancsolatra gondolni. A felvilágosodás koráig a középkori keresztény vizsgálódások a (társadalmi) igazságosságot univerzális entitásként fogták föl, az isteni kinyilatkoztatások, parancsolatok megkérdőjelezhetetlen területében lokalizálták. Az 1700-as évektől került a tudományos gondolkodás homlokterébe a plurális igazságosság-fogalom, az emberek között értelmezett viszonyrendszer. A francia forradalom idején fordult át a filozófiai igazságosság politikai igazságossággá.

¹ Készült az ELTE Szociológiai Intézetében az 1996/97-es tanév őszi félévében – az nem derül ki a szövegből, hogy milyen szemináriumra. A szövegben szereplő ábrák a szoftverfejlődésnek estek áldozatul, ma már nem nyithatók meg úgy, hogy kiderüljön, mit tartalmaznak, így a rájuk vonatkozó hivatkozásokat mellőztük. – H-H.J.

² Thomas Jefferson: A föld hasznélvezeti joga az élöket illeti (James Madisonhoz írott levél, 1789. szeptember 6-án). Lásd Jefferson 1991.

³ Az Egyesült Államok Alkotmánya (részlet). Philadelphia 1787.

Már ekkor felvetődött az állampolgárok egymáshoz való viszonyulása mellett, a generációk közötti igazságosság kérdése⁴, de mind a mai napig lényegileg nem történt komoly kísérlet arra, hogy nagyobb elméleti keretbe illesztve kidolgozzák teóriáját. A nagy társadalmi igazságossággal foglalkozó elméletek, vagy csak marginálisan érintették e problémakört (Rawls), vagy egyszerűen fogalmi apparátusuk nem is alkalmas megragadásukra (utilitarizmus), esetleg a kérdésfeltevés relevanciáját is tagadják (Hayek).

Dolgozatomban igyekszem illusztrálni a fenti kijelentéseket, illetve bemutatni néhány olyan elméletet, melyek a jövő nemzedék jogaival kapcsolatos igazságossági teória-vákuumot igyekeznek megtölteni.

A mottóul választott szövegrész Thomas Jefferson leveléből származik. Ezt a levelet a francia forradalom idején írta, éppen ágyhoz kötött beteg volt. A levélben tárgyalt gondolatok nagymértékben kezelőorvosától származtak, de úgy tűnik Jefferson is magáénak vallotta őket. Ennek ellenére politikai vezetőként nem igyekezett közvetlenül megvalósítani ezeket, noha levelében azt írta: „... minden kormányzat alapelvei között van a helye”. Elgondolkodtató, vajon miért nem valósult meg eddig olyan lényeges, konkrét politikai cselekvés, amely a generációk közötti igazságosság-igazságtalanság problémáira irányult volna.

Az igazságossági elméletek áttekintése a generációk közötti igazságosság szempontját figyelembe véve

*„Hogy mi az igazságos és mi az igazságtalan, az az igazságosként vagy igazságtalanként elfogadott társadalmi normáktól és szabályoktól függ”
(Heller 1990)*

Az igazságosság formális és univerzális princípiuma⁵, és az igazság, mint alapvetően emberi természetű, és csak emberek egymás között kommunikációjában értelmezhető fogalom ellentmondásával találkozhatunk Arisztotelész *Nikomachoszi etikájában*: „A törvény például elrendelheti, hogy viselkedjünk úgy,

⁴ Karel Vasak, francia emberi jogász a francia forradalom nagy eszméinek megvalósulását vizsgálta. Megállapította, hogy a 19. század a szabadság (liberalizmus) nagy százada volt – első nemzedék jogai, míg a 20. század eleje az egyenlőség (szocializmus) eszméjének megvalósítására törekedett – második nemzedék jogai. Úgy vélte az ezredfordulóhoz közeledve megvalósulásnak indulhat a testvériség, szolidaritás (békéhez, fejlődéshez, egészséges környezethez, az emberiség közös örökségéhez való jog megjelenése – 1977) eszméje – harmadik nemzedék jogai. A magyar alkotmány 70 § D és E pontja is megfogalmazza ezeket a „jogokat”.

⁵ Filozófiai megközelítésben azért formális, mert: „a) úgy van meghatározva, hogy felölelje az igazságosság valamennyi típusának közös tulajdonságait, és ennek következtében b) nemcsak az igazságosság minden normatív tartalmától, ismervétől és eljárásától vonatkoztat el, hanem azoktól a (véges) ideáltípusoktól is, amelyek tartalmak, ismérvek és eljárások különböző kombinációi révén értelemszerűen meghatározhatóak” (Heller 1990:11)

mint a bátor ember ... vagy, mint a józan és fegyelmezett ember ... mint a szelíd ember ...: egyes dolgokat megparancsol, másokat pedig megtilt – helyesen akkor, ha a törvény jól van megalkotva, de már sokkal rosszabbul, ha rögtönözve készül. Az igazságnak ez a formája tökéletes erénynek nevezhető, de nem általánosságban, hanem másokkal való viszonylatban.”

Husserl fenomenológiai gondolatrendszerét követve elmondhatjuk az igazságosságról, mint olyanról, hogy nem maga a világban létező (vagy nem létező) igazságosság milyensége a releváns kérdésfeltevés tárgya, hanem az ember és e fogalom között létező kapocs. A transzcendentális redukció segítségével az igazságosságot, mint olyat zárójelbe tehetjük s vizsgálódásunk tárgyát a megismerési folyamatban konstruálódott eidikus igazságosság-fogalom képezheti.

Arisztotelész máig érvényes tipológiát adott az igazságosság-fogalmakról, a mi szempontunkból azonban csak az osztó igazságosság fogalmára van szükségünk, ezért tehát a továbbiakban csak ezzel foglalkozunk.

Az antik gondolkodó az igazságosság és az egyenlőség elvének egybe fonódását vallotta, ami az „általánosan elfogadott mindenkori erényeknek megfelelően arányos elosztásban” öltött testet. Ezt az arányt az emberek demokratikus gyülekezete valamiféle középnek tekinti, ami egyszerre kollektív és szubjektív mértékegység, jelentősége, hogy kiegyensúlyozza a különböző cserefolyamatokat. Ebbe az arisztotelészi fogalomrendszerbe *per definitionem* nem fér bele a generációk közötti igazságosság, hisz ők nem alkotói a „demokratikus gyülekezetnek”.

A felvilágosodás korában a középkori transzcendentális igazság-értelmezések (amikkel ehelyütt nem kívánok foglalkozni, bár érdekes lenne megvizsgálni milyen útmutatást nyújtottak, ha nyújtottak egyáltalán, a nemzedékek közötti igazságosság problémaköréhez) helyét átvették az arisztotelészi gondolatból eredeztethető, sokszínű és versengő igazságosság felfogások, amelyeknek azonban választ kellett adniuk az aktuális kérdésekre is.

Marx konfliktuselméleti megközelítése az igazságosság hiányát kizárólagosan a gazdasági rendszerből következő társadalmi viszonyok derivátumának tekintette. Ebben a felfogásban – a magántulajdon és a kizsákmányolás okán – a kapitalista társadalom eredendően igazságtalan, amit csak a tulajdonviszonyok radikális átrendeződése útján lehetne orvosolni. Ezt a gondolatot továbbszöve, az eljövendő nemzedékkel tulajdonképpen folyamatosan harcban („osztályharcban”) állunk, kizsákmányoljuk a jövőt („a longitudinális munkást”), hiszen mi vagyunk a jelen burzsoája, aki rendelkezik a termelési eszközök, a tőke felett. Ebben a

⁶ ... „a teljes erényt kialakító tényezők ... a törvény által kialakított cselekedetek” - ez jelenik meg akkor mikor az emberek bíróhoz, mint az élő igazsághoz fordulnak, ilyenkor arról mondjuk, hogy igazságos, ami törvényes. Létezik még részleges igazságosság is, ami az állampolgárok jogügyleteinek esetleges „kiigazításában”, ill. a fentebb említendő, mindennemű javak szétosztásában megnyilvánuló osztó igazságosságban jelenik meg. (Örkény 1997: 31)

kontextusban eredendően igazságtalan a lét, s egészen addig az is marad, míg a „longitudinális proletár” öntudatra nem ébred. (De a „holnap” nem is vehet részt a nyilvánosságban.)

Azokban az államokban ahol a marxi tanokat igyekeztek megvalósítani, jellemző módon kizsákmányolták a jövőt, a természetet leigázták, jeffersoni értelemben is adósságokat akkumuláltak.

A marxi indíttatású értelmezés mellett létezik egy szintén nagyon népszerű megközelítés, a funkcionalista. Ennek lényege, hogy a társadalmak kiegyensúlyozott és hatékony működésének és az állampolgárok normális együttélésének feltétele, hogy legyenek olyan mechanizmusok, amelyek elosztják a különböző feladatokat és ezek elvégzésére rá is szorítják az embereket. A társadalmi igazságosság központi kérdése nem a kapitalizmus általános kritikája, hanem az egyenlőtlenségek kezelésére vonatkozó, versengő interpretációk vitája.

Utilitarizmus

Az első kimunkált elmélet John Stuart Mill hagyományaira visszanyúló utilitarizmus. Ezen elv szerint az igazságos elosztásnak a társadalmi jólétet kell maximalizálnia. Ha a „társadalom” csak a jelen generációit jelenti, – írja Huoránszki – az utilitárius elv mértéktelen túlköltekezéshez fog vezetni⁷, hiszen a megtakarítás nem növeli az adott generáció hasznát. A közgazdaságtani értelemben vett haszonelvűség kulcsfogalma a Pareto-optimális kritérium⁸. Ezek közé a racionálisan kalkulált számhalmazok közé nem igazán tud beférkőzni a még nem is létező, tehát nem kalkulálható nemzedék. Ezt a problémát igyekeznek átbridálni a diszkontszámítások.

A jövő diszkontálása kettős jellegű probléma. Egyrésről gazdasági, ehhez azonban szociálpszichológiai jellemzők is párosulhatnak. A diszkontálás segítségével, gazdasági számításokkal megadható, hogy egy jövőbeli jószág ma mennyit ér. A számítások fő tényezője a diszkontláb. E gazdasági „racionalitás” eredményeképpen az eljövendő generációk elveszthetnek rengeteg olyan fontos és értékes javakat, amiknek ma – mivel az elvesztése, ill. megfogyatkozása csak a távoli jövőben realizálódik – gazdaságilag nincs nagy értéke (ilyen lehet pl. a tiszta víz is). Ez az oly népszerű piaci mentalitás a „jobb ma egy veréb, mint holnap

⁷ Illetve másik értelemben túlfogyasztáshoz, a nem megújuló energiaforrások kiaknázásához fog vezetni.

⁸ Paretoi értelemben optimálisnak tekintjük a javak elosztásának azt az állapotát, ahonnan már nem lehetséges paretoi értelemben vett javulás, ebben az esetben beszélhetünk igazságos állapotról. (Külön kell választani a egyenlő elosztást és a hatékony elosztást, ami csak a legkritikább esetben esik egybe.) Társadalmi szinten az összhasznosság (ami az egyedi jóléti mutatók egyszerű összegzése) maximumára törekszik. (Tóth 1991: 152-155)

egy tűzok” köznapi vélekedésben csapódik le, ami egyben átvezet bennünket a pszichológiai oldalra. Egy amerikai szerzői közösség kutatásai szerint az ember időbeli perspektívái legfeljebb a következő generációig, de inkább csak az életében elkövetkező esztendőkig terjednek⁹, távolabbi jövővel az emberek nem számolnak már, mint releváns tényezővel. (Szántó, kézirat, p.4)

Liberális egalitarizmus

John Rawls a szerződéselméletek hagyományaira támaszkodik, gondolatmenetében az utilitarizmussal szemben fogalmazza meg az igazságossággal kapcsolatos állításait. A szerződéselméletek szinte szükségszerű előfeltétele, hogy eljusson valamilyen hipotetikus „eredeti állapot” megkonstruálásához. Így tesz Hobbes, Locke és így tesz Rawls is. Rousseau megkérdőjelezi ezen gondolat létjogosultságát: „A természeti állapotban az emberek nem ismerhettek sem morális viszonyokat, sem kötelességeket – nem lehettek sem jók, sem rosszak, nem voltak bűneik, sem erényeik”¹⁰. A természeti embernek nem volt igazságérzete, tehát a természetes igazságérzetből nem juthatunk el az igazságos társadalom elveiben való megegyezéshez (mint Rawls), az igazságosságnak egyszerűen nincs archetípusa, minden morális tényező csak jelen világ erkölcsi normáinak visszavetítése (Ludassy 1991: 8).

Ha a nem a múlt felé indulunk el, hanem ellenkező irányba, a jövő felé, beleütközünk a kérdésbe, vajon az eljövendő generációk milyen igazságossági elveket vallanak, hogyan tudjuk megítélni, hogy mikor járunk el irányukban igazságosan. Fel lehet-e oldani a jelen világunk erkölcsi normáinak előrevetítésekor előálló kérdőjeleket?

A rawls-i igazságos állapot megvalósulásának garanciája, hogy az emberek a „tudatlanság fátyla alatt”¹¹ döntenek, sem saját jelenbeli helyzetükre, sem pedig arra vonatkozóan nincsenek partikuláris ismereteik, hogy milyen lesz elhelyezkedésük a megállapítandó játékszabályok szerint működő társadalomban.

Minden társadalmi jószágot egyenlő mértékben kell elosztani, kivéve, ha az egyenlőtlen elosztás nem szolgál mindenkinek az előnyére. Később Rawls

⁹ Ezt a szociálpszichológiai jellemzőt lovagolja meg a plurális demokráciák politikai váltógazdasága is, a választások során az emberek, politikusok is csak négy évre terveznek előre (ez természetesen nem a szociálpszichológiából következik, hanem a rendszer sajátosságaiból). Ez az eljárás a hosszú távú problémákra nem ad megoldást, olyan ez, mint ha a mocsárból úgy akarnánk kijutni, hogy nem a szárazföld felé igyekeznénk, hanem csak a leggyorsabban elérhető kis, de stabil bucka felé. Ez lehet, hogy még beljebb visz bennünket a mocsárba.

¹⁰ J.-J. Rousseau: Értkezés az egyenlőtlenség eredetéről (1978: 108)

¹¹ Érdekes párhuzam figyelhető meg Rawls és Piaget között. Piaget gyerekekkel végzett pszichológiai kísérletei során úgy próbálta rávenni a gyerekeket, hogy igazságosan osszák el egymás között az üdítő italt, hogy a „tudatlanság fátylát terítette rájuk”, a gyerekek nem tudták előre kié melyik pohár lesz.

kijelenti, hogy egy elosztás akkor igazságos, ha a legkedvezőtlenebb helyzetűek érdekét szolgálja¹². Az elosztásnál tehát fő szabály, hogy annak a legkedvezőtlenebb társadalmi helyzetben lévő társadalmi csoportok érdekeit kell szolgálnia. A lexikografikus preferenciarendezés külön figyelmet érdemel. E fogalom azt jelenti, „hogya a döntéshozók bizonyos alternatíváknak megkülönböztetett figyelmet szentelnek, abszolút módon, a hozzájuk kapcsolódó nyereséységektől függetlenül részesítik őket előnyben más alternatívákhoz képest” (Tóth 1991: 159). Tehát ebből a gondolatmenetből kifolyólag fel lehetne vetni, hogy a ma még meg sem született nemzedéket, lévén a legkiszolgáltatottabb, kedvező elbírálás illetné meg. De máshelyütt Rawls kijelenti, hogy „csak az a társadalom működőképes, amelyet tagjai igazságosnak tartanak” (Tóth 1991: 157), amiből azonban az derül ki, hogy eleve kizárt érdemleges vitát nyitni a nemzedékek közötti igazságosságról, mert a meg nem születettek még nem tagjai a legitimitást biztosító társadalomnak¹³.

Huoránszki szerint a rawls-i „különbözeti elv” azért nem alkalmazható a generációk közötti igazságosságra, mert – véleménye szerint – a technikai fejlődés és a tőkeakkumuláció miatt az elkövetkezendő generációk helyzete mindig jobb, mint a jelenbeliek helyzete, ezért tehát nem őket illetné a pozitív diszkrimináció, hanem a most élőket, ez viszont túlköltekezéshez vezetne. Ha mi nem fogjuk fel ennyire pozitívan a technika fejlődését, sőt, azt állítjuk, hogy a jövő generációja mindig rosszabb helyzetben lesz, mint a jelenbeli, akkor viszont abszolút vissza kellene fogni a fogyasztásunkat, ami szintén nem járható út¹⁴. A megoldás valahol talán középen van¹⁵. Rawls 1993-ban megjelent *Political Liberalism* című könyvében leírja, a sok különböző, néha ellentétes igazságfelfogás, ha rendelkezik bizonyos ésszerűséggel, kialakíthat „átfedő konszenzust”. A rawls-i továbbfejleszt-

¹² Ezt azzal indokolja, hogy az egész társadalom harmonikus működése szempontjából fontos, a nagy társadalmi egyenlőtlenségek elkerülése, tehát ez emberek ilyen esetben tartják az elosztást igazságosnak.

¹³ Talán érdemes itt megemlíteni azt a szociálpszichológiai tényt, hogy az emberek sokkal fogékonyabban az ellenük irányuló igazságtalanságokra, mint az általuk elkövetettekre. Ugyanazt a dolgot nem definiálják igazságtalanságként, ha ők követték el, de sokkal inkább akkor, ha övelük tették mások. Ebből a sajátágból következően a mi problémánk szempontjából, objektíve csak az unokáinkkal követhetünk el igazságtalanságot (ők velünk nem), szubjektív érzése viszont olyan lehet, mintha már így is túl sokat áldoztunk volna fel a saját javainkból az ő jólétük érdekében. A másik probléma, hogy az eljövendő nemzedék nem képes artikulálni érdekeit, tehát a megszokott diskurzus így nem tud kialakulni. Erre azonban születtek már megoldási kísérletek, amire a későbbiek folyamán térek ki.

¹⁴ Burness és Gummings ezt így fogalmazta meg: ez „... a szabályozott barlangi kultúrához való visszatérés.” A Zöldek ellenérve az: nem az életszínvonalat kellene lecsökkenteni, csak a fogyasztói szokásokat, preferenciákat kellene megváltoztatni, ami hosszútávon a társadalmi normákban is változást okozhat.

¹⁵ Wittgeinsteini módon: úgy igazából nem tudunk egyetérteni, az emberek azonban mégis valahogy megértik egymást, valahogy azért mégis működnek a dolgok. Együttélésünk talán legfontosabb szükséglete egymás megértése s ez derűlátásra adhat okot.

tett igazságelmélet úgy mond le az igazság átfogó filozófiai fogalmáról, hogy közben szorosabbra fonja az igazságosság egyetemes racionális diskurzusának szálait: az emberek eltérő nézeteket vallanak különböző erkölcsi, politikai kérdésekben, mégis létezik egy ésszerűségi minimum (egy „átfedő konszenzus”), amelyek alapján mindenki el tud fogadni bizonyos ésszerű doktrínákat. (Lánczi 1994: 222)

Minden generáció felelősséggel tartozik azért, „hogy egy olyan társadalmat hagyjon utódaira, amelyben lehetséges az igazságos intézmények és az emberekhez méltó élet fenntartása.”¹⁶ Aki eladósodott, természeti értékeitől kifosztott államot hagy utódaira, arról nyugodtan állíthatjuk, hogy igazságtalanul járt el velük szemben.

Rawls a generációk közötti igazságosság problémáját nem kezeli olyan mereven mint Hayek, aki a kérdésfeltevést is értelmetlennek tartja. Persze „a különböző generációk sem lehetnek jobban alárendelve egymásnak, mint a különböző individuumok”, a méltányos kooperáció – vagy akár egymásért dolgozás – mégsem lehetetlen vállalkozás. A demokrata igazi problémája az, hogy igazolható-e „a jövő nemzedék érdekében történő állami beavatkozás, amikor a többségi ítélet és a közvélemény nyilvánvalóan téves” (Ludassy 1989: 114). A bővebben fogalmazott prioritásszabályok sem oldják meg ezt a problémát, hiába kerül erősebb hangsúly a legkevésbé kedvező helyzetűekre, ezek időbeli extrapolációja „elhagyni látszik az érvek szilárd talaját, és az érzelmek buja vegetációjú, ám kissé sűppedékes altalajú területeire visz át” (Ludassy 1989:115).

Empirikus libertariánusok

Hayek világnézeti álláspontja szerint minden ember önálló, külön entitás, ennél fogva tudása szubjektív, egyéni, mások számára csak kis mértékben hozzáférhető. Ugyanakkor az ember tudatlan, nem képes megismerni és kézben tartani mindazokat a tényezőket, amelyek döntései peremfeltételeit adják. Módszertani individualizmusa szerint a társadalomban nincsenek egyénen kívüli entitások, a társadalom nem több mint egyének összessége. Hayek két „ideáltípus” társadalmi állapotot fogalmaz meg: „kialakított” rend, tudatos emberi terv eredménye, exogén erők hozzák létre, „kialakult” rend, endogén jellegű, a társadalmi szereplők összjátékának eredményeképpen jön létre. Hayek alapvető értéként a szabadságot fogadja el, amivel az imént említett típusok közül a második harmonizál. Az első típust nem tartja kívánatosnak, mivel úgy véli, ez egyenes út a diktatúrához illetve torz módon befolyásolja az elosztást¹⁷. Társadalmi igazságosságról mint olyanról

¹⁶ Ez a „megoldási javaslat” ugyancsak Rawls-tól származik (Theory of Justice, 1971. 44. fejezet) aki maga is látta, hogy az általa javasolt „különbözeti elv” a generációk közötti igazságosság problémájára alkalmazhatatlan. (Huoranszki 1994: 63)

¹⁷ Erről bővebben szinte bármelyik Hayek műben lehet olvasni.

nincs értelme beszélni, hisz nincs senki aki (mivel a társadalom csak individuumok laza halmaza) meg tudná határozni a dolgok „társadalmi értékét”, „a döntő az, hogy az értékeket senki sem ismeri, míg a piac meg nem mondja azt”¹⁸ (Hayek 1991: 76). Bármilyen exogén meghatározás a szabadság elleni vétés. Ha nincs értelme társadalmi igazságosságról beszélni, hogyan lenne értelme a nemzedékek közötti igazságosságról beszélni? „... azt kell mondanom: ha ragaszkodunk, hogy minden jövőbeli változás igazságos legyen, ez egyértékű lenne annak a követelésével, hogy az evolúció álljon meg” – írja Hayek a Végzetes önhittség című könyvében. Véleménye szerint a társadalmak fejlődési folyamatát a naturalisztikus evolúció törvényei szabályozzák, s az „evolúció nem lehet igazságos” (Hayek 1992: 82). Az evolúció jelentősége éppen abban áll, hogy olyasmit hoz létre, amit nem állt volna szándékunkban létrehozni, s az ehhez való alkalmazkodás fogja eredményezni az egészséges fejlődést. Egy rawls-i világ sohasem civilizálódott volna.

Hayek szerint a piac láthatatlan keze rendezi el a dolgokat úgy, ahogyan azoknak lennie kell¹⁹. A piacnak azonban ez a funkciója csak abban az esetben tökéletes, ha a megfelelő feltételek fennállnak. A jövő generációra ez az egész terminológia nem érvényesíthető, hisz ők nem szereplői semmilyen jelenbeli piaci mechanizmusnak, ők nem részesei a láthatatlan kéznek, mint az emberek közötti spontán kommunikációnak.

Természetjogi libertariánusok

„Az egyéneknek jogaik vannak és vannak dolgok, amiket sem személyek, sem csoportok nem tehetnek meg velük” – írja Robert Nozick. A szóban forgó jogok elvitathatatlanul, pusztán a lét jogán illetnek meg mindenkit. (Tóth 1991:165) Az elmélet azokat a procedúrákat sorolja fel, amelyek révén az egyének jogosan tartanak számot bizonyos erőforrások feletti rendelkezésre. Az első elv: a „szerzés igazságossága”, amely a még nem birtokolt javak körét és megszerzési szabályait rögzíti, a második az „átruházási igazságosság”, amely a javak személyek közötti jogszerű, legitim mozgását szabályozza. „Az elosztás akkor igazságos, ha az egy másik igazságos elosztási állapotból legitim eszközök igénybevételével jött létre”

¹⁸ A való életben azonban gyakorlatilag azok mondják meg, akik hatalmon vannak. Ilyenkor elindulhat egy olyan spirál, ami a „radikális monopóliumokhoz” vezet, azaz egy jószág, szolgáltatás uralkodóvá válhat s így egy idő után a szükségletünket csak azzal a bizonyos jószággal tudjuk kielégíteni, sőt olyan új szükségletet is generál, amit csak kizárólagosan ő tud kielégíteni. Ez állt elő a „gyorsítás rituális tüzeiben égő” társadalmunk közlekedési viszonyaiban. (Illich, 1984: 189) Ma már igazából városban nem lehet gyalog közlekedni s holnap még kevésbé. Hiába szeretne unokám sétálni nem tud, sőt már nem is szeretne, mivel azt sem tudja, mi az a „séta”.

¹⁹ „A társadalmi érték nem konvertálható csereértékké, a minőségi különbségek nem fejezhetőek ki mennyiségi különbségekkel” (Lányi 1995: 66) A vásárló is bizonyára tiltakozna az ellen, hogy egy-egy adott tárgyat érintő döntését úgy értékeljék, mintha etikai vagy életminőségekre vonatkozó állásfoglalást nyilvánított volna ki.

(Tóth 1991:166). Azonban a való világ nem így működik, mindig vannak olyanok, akik nem legitim úton jutnak javakhoz, ezért szükséges egy harmadik elvet is rögzíteni, ez pedig az igazságtalanul megkárosítottak kompenzációjának az eseteit és a kompenzáció elveit rögzíti.

Thomas Jefferson a már idézett levélben kifejti, hogy egy személyt akkora darab föld illet meg, amekkorát ő maga elfoglal, de ez megszűnik az övé lenni, ha ő maga megszűnik, hiszen a föld az élőké és nem a holtaké. Ezek után a föld visszaszáll a társadalomra, s az adott szabályoknak megfelelően új tulajdonost kerítenek neki. Az új tulajdonosa azonban már nem a természetes joga alapján kapja meg a földet, hanem annak a társadalomnak a törvénye alapján, így a természeti jog alapján senki sem kötelezhet senkit, hogy fizesse meg a földet terhelő adósságot, hisz ebben az esetben akár meg is ehetné az eljövendő nemzedék elől a föld termését. Ebben az esetben pedig a föld a holtaké lenne és nem az élőké. Ez az elmélet érvényes magára az egész társadalomra is. A magánéletben általában azt látjuk, hogy annak, aki a földet örököli, ki kell fizetni elődje adósságait, ezt az elvet azonban nem vihetjük át az állami adósságokra, – téves ez a közfelfogás – mert nem tesz különbséget aközött, hogy a magánéletben ezt csak a törvény írja elő és nem erkölcsi kötelesség, de két generáció között nincs törvénybe iktatott kötelezettség, és nincs más döntőbíró, mint a természet törvénye²⁰ (Jefferson 1991: 49).

Nozick elméletébe nem igazán ágyazható be egy generációk közötti igazságossági elv oly módon, hogy az releváns legyen a valóság problémafelvetéseire. A jeffersoni disztinkciók szándékosan nem merülnek fel.

„Földhajó”

„A társadalom ... nem csupán maguk az élők, hanem az élők, a már holtak s a még meg nem születettek közötti társas viszony”²¹

A XX. században egyre „fokozódik az interdependencia”. A világ, globalizálódik, egyre inkább kezd megszűnni, mint olyan emberek közössége, akik egy szép virágos réten sétálgathatnak szabad belátásuk szerint hol erre, hol arra. A Föld olyanná kezd válni, mint egy nagy Hajó²², aminek úti célja, egy kontinens

²⁰ Ehhez kapcsolódik még a társadalmak törvényhozása is. Jefferson szerint egyetlen állam sem hozhat örökéletű törvényeket. Az elődök alkotmánya természetes úton megszűnik, ha kihalnak alóla azok, akik azt meghozták. Jefferson ki is számolta mennyi ideig tekinthető legitimnek egy törvény, (ill. mennyi időre vehetünk fel hitelt a földünkre) 21 éves korban válnak nagykorúvá az emberek és 55 év az átlagéletkor, tehát maximum 34 év ez az időbeli terjedelem.

²¹ Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról (1990: 190)

²² Érdemes talán utalást tenni Ann és Paul Ehrlich: A fajok kihalása című könyvük indító metaforájára. A Föld olyan, mint egy nagy repülőgép, amiből civilizációink, – mondván, hogy neki aktuálisan szüksége van bizonyos csavarokra, ill. nemtörődomségből, – folyamatosan szedi ki a szegecseket, csavarokat. Kérdés meddig bírja még a repülőgép, mikor esik szét alattunk, meddig tudnak utódaink repülni rajta?

felé irányul. Egy hajóval csak akkor lehet utazni, ha egy konkrét célja van, egy útiránya, egy kapitánya. Vitatkozni persze lehet – sőt kell is – arról, hogy melyik kontinensre akarunk indulni s az merre van, merre kell megkerülni a zátonyokat, milyen elv legyen a kapitányuk ... etc. A hajó azonban már elindult, az előttünk élők már elindították, döntéseinknél adottságként kell elfogadni az eddigi folyamatok eredményét, s számolnunk kell azzal is, hogy az általunk előidézett állapot fogja képezni az utánunk jövők kiindulási alapjait. Dönteni tehát megfontoltan kell. „... logikus érvelésen és egymás értékválasztásai iránti kölcsönös méltányosságon alapuló értékita folytatható, amelyben azonban egyik fél sem rendelkezik abszolút igazsággal. A vitának mégis minden esetben el kell dőlnie valahogyan, legalábbis ami a közös cselekvés irányát érinti.” (Lányi 1995: 66) Az egymással összemérhetetlen értékminőségek közötti választásban résztvevő felek egyenlő jogúak, tehát egy ponton túl a döntés a többség kinyilvánított akaratának megfelelően fog megszületni. De vajon legitim eljárás-e ha az igazság sorsa számok összeadásán dől el? (Ilyenkor azonban nem maga az értékita dőlt el, hanem csak a közös cselekvés iránya.) „Az anarchizmus és a liberalizmus klasszikusai egyetértenek abban, hogy a politikai célkitűzések terén ... a pusztán mennyiségi alapon való döntés: zsarnoki.” (Lányi 1995: 62)²³ A döntések érintettjeinek többsége – az eljövendő nemzedék – nem vehet részt a célok megválasztásában, holott illetékességük nem vonható kétségbe²⁴.

Az igazságos társadalom azon is múlhat (sőt), hogy a társadalom tagjai mennyire vesznek részt az elosztás döntéseiben. Habermas ezt a részesedés és a részvétel elve közötti különbségben ragadta meg. Mivel egyik életstratégia sem összemérhető a másikkal – most itt, olyan módon értelmezem ezt, hogy a jelen társadalmának kollektív életstratégiája nem mérhető össze a jövő társadalmának életstratégiájával – akkor járunk el igazságosan, ha az érintettek mindannyian részt vehetnek az aktuális elosztásban, (részvételi elv) tehát a „rászorulók” maguk között osztják el. A lényegi szabadság nem az eszközökhöz való hozzájutásban áll (részesedés elve), hanem a célkitűzésben való részvételben (részvétel elve)²⁵. A még nem megszületettek, nem létezésük okán, nem tudnak részt venni a döntési folyamatokban, tehát a „közvetlen demokrácia” helyett a „közvetett demokrácia”

²³ Itt megemlíthető Alexis de Tocquille véleménye „... éppen a liberalizmus erkölcstana szolgálhat majd egy új és veszedelmes zsarnokság alapjául”.

²⁴ Ennek különösen az ad fontosságot, hogy egyre nyilvánvalóbbá tűnik, léteznek olyan javak, amelyek használatuk közben elfognak, ill. olyanok, amik kikopnak, ha nem használják őket (E. B. Weiss fontos igazságossági kritériumnak tartja a választási lehetőségek – diverzitás – megőrzését). Az utóbbira példa lehet az iskolai tananyag bizonyos része, bizonyos fajta ismeret, amit, ha nem oktatnak s így feledésbe merülnek, ma még néhányan hiányolják őket, de holnap már senkinek nem hiányzik. A következők nemzedéknek már nem áll „szabadságában”, hogy tudja, minek a hiányát szenved. (Lányi 1995: 61)

²⁵ Dworkin az alapvető emberi szabadságjogok egyikének tekinti, hogy tiszteljék az egyénben azt, hogy saját maga el tudja dönteni, mi a jó és mi a rossz számukra, minek örülni, s mitől szenvednek.

lehetőségei maradnak nyitva számunkra, azaz a jövő generációi csak képviselőik útján lehetnek jelen.

Ahhoz, hogy ezeket az elveket elfogadjuk, el kell fogadni E. Burke e fejezet mottójában foglalt gondolatait²⁶, más megfogalmazásban: tekintsük a nemzedékeket egyenlőnek. Tocqueville pediglen éppen hogy úgy látja, hogy a demokratikus társadalom ezekről az elvekről feledkezett, feledkezik meg: „A demokratikus népeknél az idő fonala percenként elszakad és a nemzedékek emléke elmosódik. Könnyen megfeledkeznek azokról, akik előttük jártak, és eszükbe sem jutnak azok, akik majd utánuk következnek ... A demokrácia minden emberrel elfelejteti őseit, elrejtí előle leszármazottait és elválasztja kortársaitól, folyton önmaga felé fordítja, és végül teljességgel saját szívének magányába zárja.” (Tocqueville 1983: 392)

Tételezzük fel, hogy elfogadjuk a közvetett képviseletet, de „ki képviseli utódainkat – velünk szemben?”²⁷ Teszi fel a kérdést Nagy Boldizsár. (Nagy 1993: 32.)

„Vissza a jövőből”

François Mitterand 1993-ban felállította a Jövő Generációk Kilencstagú Tanácsát

Mitterand célja valószínűleg az lehetett, hogy létrehozzon egy olyan bizottságot, amely valamilyen módon a jövő generációinak jogait képviseli. (A létrehozó logikája érthető, a korlátozottan cselekvőképes illetve a cselekvőképtelen emberek mellé a törvény független gyámokat rendel ki, a még meg nem születettek tipikusan ilyenek, tehát az előbbieik analógiájára létre kell hozni egy kollektív gyámsági feladatot ellátó szervezetet. Érdemes lenne részletesebben megvizsgálni e Bizottság tagjait, struktúráját, célját, eszközeit, működési elvét, hatáskörét, jogait és kötelezettségeit. Mindenek előtt fontos lenne, hogy az államoktól, kormányoktól legyenek függetlenek.) Erre felé történő elmozdulás volt az 1992-es riói konferencia állásfoglalása is: „A felek óvják az éghajlatrendszert az emberiség jelen és jövő nemzedékei javára a méltányosság alapján és a közös differenciált felelősség-

²⁶ Más világszemléleti elvek is elősegíthetik ezt. Pl. ilyen elvek lehetnek: A gyengét (a potenciális jövőt) ne használd ki! Transzcendencia: a lét véges kötelekéből való szabadulás vágya - a halhatatlanság vágyának beteljesüléséhez virágzó jövőre van szükség. Reinkarnáció: vissza kell még jönnöm ide. Biológiai parancs: a fajnak hosszú távon virágozni kell. ... (Nagy 1994)

²⁷ A szabadság nevében korlátozhat-e bennünket valaki? Korlátozhat-e valaki abban, hogy a saját „tulajdonomat” képező dolgot, saját akaratomból elpusztítsam, megsemmisítek? Korlátozhatja-e az én autózási szabadságomat, mások tiszta levegőt szívó szabadsága? Lehetünk-e toleránsak az intoleránsakkal szemben? Polányi Mihály igen markánsan fogalmaz: „A szabad társadalom ortodoxiájának tagadnia kell az emberi dolgoknak minden olyan bemutatását, ami ha következetesen érvényesítik, lerombolná a szabad társadalom konstitutív meggyőződéseit.” (Polányi 1992: 159) Létezik persze ezzel ellentétes állítás is de ezzel itt nem kívánok foglalkozni.

gük, valamint a megfelelő lehetőségeikkel összhangban.”²⁸ De csak a légszennyezés káros hatásaitól kell védeni a eljövendő nemzedékeket?

Nagy Boldizsár (1994) három tényezőcsoportban foglalja össze azokat a jellemzőket, amelyek a jövő generációját veszélyeztethetik. Egyrészről az ember maga (túlnépesedés, háború, kultúrák pusztulása...), másrészt az ember és környezetének kapcsolatából származó problémák (ózonlyuk, globális felmelegedés...), harmadrészt a tisztán természeti katasztrófák (árvíz, földrengés...). A mi szempontunkból az utolsó problémacsoporttal nem igazából érdemes foglalkozni, így ezt nem is teszem. E. B. Weiss az *In Fairness to Future Generations* című írásában a második csoport jellemzőit tipizálta tovább, a) kimerítjük az erőforrásokat, b) rongáljuk világunkat (szemetelés), c) a javakhoz való egyenlőtlen hozzáférés.

Ezek a problémák mind globális problémák, „a globális problémák megoldásához intézményesülni kellene a szolidaritásnak”²⁹. Ebben az irányban indult el Karel Vasak, mikor a harmadik nemzedékhez tartozó jogként mutatott rá a szolidaritási jogokra. Ezek a jogok azonban nem kikényszeríthető jogok.

Az intézményeket nem lehet törvényileg, felülről létrehozni, értelmet adni nekik. (Habermas: „Az értelemnek (*Sinn*) nem létezik adminisztratív teremtése.”) Claus Offe szerint az intézmény: norma és funkció, csak akkor működik, ha mind a kettő megtalálható. (Offe, 1993) Az intézmények szabályrendszerét „harmadik személyek” alapozzák meg, de ennek legitimnek kell lennie. A szolidariztikus eszmének tradicionálisan nincsenek meg azok a gyökerei³⁰, amelyek legitim módon értelmet tudnának adni a fent említett intézményesített szolidariztikus jogoknak, így azok a norma és funkció mivoltukban nem lehetnek tökéletesek.

„Az értelmiségi élcsapat”

A Hajó halad a hatalmas hullámozó tengeren. Mindnyájunk érdeke, hogy ne váratlanul, Titanicként szaladjunk neki egy még nem látható jéghegységnek. Annakidején mikor az utazók hajója viharba, bajba került, a kapitány tengerbe dobatta Jónást, a koloncot, aki miatt a hajó akár el is süllyedhetett volna. Vajon mi képesek-e vagyunk a tengerbe dobálni koloncainkat, ha süllyedni kezd a hajó, vagy képesek vagyunk megtalálni azt a módot amivel a vihart át tudjuk vészeln.

²⁸ A történet keserű ironiája, hogy a konferencián, ill. az ehhez kapcsolódó egyéb bizottságoknál tetemes mennyiségű papírt (megközelítették az 1 milliárd oldalt) fogyasztottak el, ami rengeteg fa életébe került, s eddig igazából még nem látható semmilyen lényegi pozitív következménye.

²⁹ Hankiss Elemét a Társadalmi csapdákban írta le a hipotetikus közlegelő tragédiáját. Itt az emberek megdöbbentő módon racionálisan jártak el a végeredmény mégis siralmas lett. Tehát a racionális döntések sorozata nem biztos, hogy megfelelő egy globális probléma megoldásánál.

³⁰ Az embert 300 éve kondicionálják, úgy definiálja önmagát, mint önző lény (a piac farkastörvényei szerint járjon el) – a szolidaritást büntetik. Amíg voltak közös javak, védte mindenki, most már csak magántulajdon van, s csak azzal törődünk, törődhetünk. A szemetet kiborítjuk a kerítéseinken kívülre, az utcára, a senki – a mindenki – földjére.

London polgárai attól tartottak a múlt század végén, hogy ha így fejlődik a város, pár évtized múlva két méter magas lótrágya borítja az utcákat. Ma mégsem ez van. Azóta autóval közlekednek az emberek, ami azonban új problémákat szült, most láthatatlan trágya szennyezi városaink utcáit. Talán ez a probléma is megoldódik valahogy s talán nem is biztos, hogy technokrata módon.

A nagy, globális Titanic kormánykerekéhez sok, a világot kormányozni vágyó elv szeretne hozzáférni. Mannheim Károly szerint a „szabadon lebegő”³¹ értelmiségi szerepvállalásai közé kellene, hogy tartozzon a független vezérlő elvek meghatározása.

A „szabadon lebegő” értelmiségi, a társadalmi elosztásban, újratermelésben érdektelen, szabadon lebeg, nincsenek gyökerei, amik a földhöz kötöznék, elszakadt minden érdekeltiségétől, ezért mindenki másnál jobban alkalmas a tisztán látásra, az érdek nélküli gondolkodásra. A mannheimi ember, tehát realisabb képzet tud festeni a világról. Ha feltesszük, hogy képes nem csak az adott társadalomban létező helyétől (ha egyáltalán van valamilyen helye) elvonatkozni, hanem megvan a képessége arra is, hogy magától az adott társadalomtól is elvonatkoztasson, időben is és térben is függetleníteni tudja magát³².

A létének kereteit időben két irányba szétnyújtó ember képes csak rálátni, objektíven értékelni az aktuálisan létező társadalmi problémákat, s az olyan társadalmi problémákat is, amelyek most még csak csíráiban vannak jelen. A jó kertész, amint a földből kibújik a kis növény, látja, hogy gyom-e vagy nem, s ha igen, kigyomlálja. Tehát szükségszerű-e az irányok meghatározását is felvállalni az értelmiségieknek, vagy csak a „politikuskok”³³ által meghatározott cél eléréséhez szükséges eszköztárat felvonultatni. (Max Weber A társadalomtudományok objektivitása c. írásában különbözteti meg ezt a két jelleget.)

A „kormány” a „Kormány” kezében van. Az értelmiségi szabadon lebeg az árbockosárnál fenn, speciális helyzetéből kifolyólag látja merre halad a hajó. Ha jéghegyet, zátonyt lát, kiabál. De az, hogy a kormányt elfordítják-e, már a kormányostól függ, hisz ő parancsol a gépháznak. Ha lejön az árbockosárból a kormánykerékhez, ő sem lát többet, mint elődei. Ha felmegy, lát, de nem tud kormányozni.

Nem marad más lehetősége, mint a *kiáltás*.

³¹ In: Mannheim: „Az értelmiség szociológiai problémája” In: Huszár T. (szerk.): Korunk értelmisége

³² A kulturális relativizmus lényege abban áll, hogy az egyes kultúrák nem jobbak vagy rosszabbak másoknál (általában mindig az a kultúra a jobb, amelyikben mi vagyunk!), hanem egyszerűen csak mások, különböznek egymástól. Minden jelenséget a saját kultúrájába ágyazva, saját keretei között, saját normái szerint lehet megítélni. A múlt népeit is csak a saját mércéivel lehet mérni. Ezt a logikát kellene kicsit a jövő felé is kiterjeszteni.

³³ „Politikusok” alatt a társadalmat ténylegesen irányítókat értem: politikusokat, gazdasági menedzsereket, világbanki szakembereket, multikat, médiát.

Felhasznált irodalom

- Ehrlich, Ann és Paul (1995): A fajok kihalása. Budapest: Gönczöl Kiadó
- Gyáni Gábor (1992): A társadalmi igazság történelmi fogalma. Világosság (4): 263-267.
- Hayek, Friedrich August (1992): A végzetes önhittség. Budapest: Tankönyvkiadó
- Hayek, Friedrich August (1991): „Szociális” vagy elosztási igazságosság. In Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. Budapest: T-Twins Kiadó, 74-85.
- Huoranszki Ferenc (1994): A nemzedékek közötti igazságosság. Századvég új folyam, Vol. 1., No. 1., 57-65.
- Illich, Ivan (1984): Energia és igazságosság. In Endreffy Zoltán – Kodolányi Gyula (szerk.): Ökológiai kapcsolatok. Budapest: Népművelési Intézet
- Jefferson, Thomas (1991): A föld haszonélvezeti joga az élőket illeti meg (J. Medisonhoz írott levél). In Ludassy Mária (szerk.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai I., Budapest: Atlantisz Kiadó (Medvetánc)
- Kardos Gábor (1994): A globális problémák és az emberi jogok. Liget (5)
- Lánczi András (1994): Az állam és igazságosság. Világosság (5-6)
- Lányi András (1995): Együttéléstan 5. Liget (12)
- Ludassy Mária (1991): Téveszméink eredete. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- Ludassy Mária (1989): Szabadság, Egyenlőség, Igazságosság. Budapest: Magvető Könyvkiadó Gyorsuló idő
- Mannheim Károly (1975): Az értelmiség szociológiai problémája. In Huszár T. (szerk.): Korunk értelmisége. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Nagy Boldizsár (1994): Védőbeszéd a jövő nemzedékért. Liget (2)
- Nagy Boldizsár (1993): Az emberiség közös öröksége. In Herczeg Géza – Bokorné Szegő Hanna – Mavi Viktor – Nagy Boldizsár: Az államok nemzetközi közösségének változása és a nemzetközi jog. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. Politikatudományi Szemle (3)
- Örkény Antal (1997): Hétköznapi igazságok. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Rawls, John: Az igazságosság elmélete. In Etika a gazdaságban
- Szántó János: Attitűdök a környezettel és a környezetvédelemmel kapcsolatban a felnőtt magyar lakóság körében (kézirat)
- Tocqueville, Alexis de (1993): A demokrácia Amerikában. Budapest
- Tóth István György (1991): A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája Szociológiai szemle (1)

Egy konkrét eset kapcsán felvetődött egy általánosságban értelmezett törvényesség – törvénytelenység dilemma. Talán érdemes néhány szót szólni róla, sőt ez az írás vitaindítónak is értelmezhető. (A közeljövőben esedékes az Szociális Munkások Etikai Kódexének módosítása.)

Czeferner Szilárd: Törvényesség – törvénytelenység

*„...bűnös vagyok, azt hiszem
de jól érzem magam
Csak az zavar e semmiben
miért nincs bűnöm, ha van...”
(József A.: A bűn)*

(*)

Késő délután volt, fáradtan ültem a szentendrei Duna-parton. Öngyújtóm sercegve beleszikkasztott az alkonyba, széthasítva egy pillanatra a körém gyűlő párákat. Rágyújtottam. Néztem, ahogyan a cigarettám végéről vékony füstfonal emelkedett, küszört felfelé. Gondolataim utána nyúltak e labilis létrának, gomolyogtam már én is a füsttel, melyet szép lassan körbeölelt, felfalt a Duna fölött hömpölygő nehéz, nyirkos szürke köd.

(1)

„A szociális munkás/szociális munkát végző felelőssége a kliensekkel, egymással, a munkaadókkal, egyéb szakmák képviselőivel és a társadalom más tagjaival való együttműködésre terjed ki.” – így szól a Szociális Munkások Etikai Kódexének² 5.§-a. Ez így is van rendjén. Az élet azonban gyakran előidéz olyan szituációkat, amikor nem lehet az ilyen szépen megfogalmazott kívánalmaknak eleget tenni. Mit tehet ekkor a szociális munkás? Hova fordulhat segítségért, ha

¹ Jelen tanulmányról sem az nem állapítható meg biztosan, hogy mikor készült, sem az, hogy milyen célból. Mivel Szilárd egy szemináriumi dolgozatának „irodalmi adaptációja”, nagyjából sejthető a kontextus. Az „Esettanulmány (S. Katalin)” című szemináriumi dolgozatot Szilárd szociális munka gyakorlatra írta az 1996/97-es tanév őszi szemeszterére. Ebből arra következtethetünk, hogy ezt a rövidített, irodalmi jellegű írást nem sokkal később írhatta. Ebben az időben egy diáklapban írt Szilárd, de azt már – a diáklapok sokszínűségének és többnyire kérészetlenségének köszönhetően – nem sikerült kiderítenünk, hogy meg is jelentette-e vagy sem. A hivatkozások pontosításának hiánya – amit a szöveghűség jegyében mi sem korrigáltunk – arra utal, hogy ez még nem a nyomdakész verzió volt. De mivel az írás tartalma és stílusa mélyebb bepillantást enged Szilárd személyiségébe, mint a terjedelmesebb, szemináriumi dolgozat változata, ennek megjelentetése mellett döntöttünk – H-H.J

² A további hivatkozásokban E.K.

olyan döntési kényszer előtt áll amely óhatatlanul belső értékek konfliktusát eredményezi? Olvashat könyvet, kérhet szupervíziót, konzultálhat kollégákkal, de dönteni arról, hogy miként segít a kliensnek, neki kell.

(2)

Katit régóta ismertem. 35 éves, cigány, analfabéta, elvált, két gyermekét egyedül neveli, jelenleg egy megszűnt TSZ-szel kötött szóbeli szerződés alapján lakik egy szükséglakásban, az utcára kerülés veszélyezteti. 7500 forintból élnek, munkanélküli. Keres ő munkát, de nem talál. Meglehetősen kilátástalan a helyzete, öngyilkossággal fenyegetőzött. Az ismerősöm ismerőse, egy távoli ismerősének szomszédjával beszélgetett, aki hallotta Kati szörnyű helyzetben van, munkát keres. Ezt szörnyülködve elmesélte férjének, Szamaritánus úrnak, aki vállalkozó (magát megnevezni nem kívánta, én sem tudtam ki ő, Kati sem ismerte.) Pár nappal később Szamaritánus úr üzent nekünk, hogy szeretne segíteni. Felajánlotta, hogy – tájékozott lévén a szociális juttatások terén – ad munkát Katinak, de csak feltételekkel...

(3)

„A szociális munkás/szociális munkát végző felelősséget vállal a kliensek érdekeinek érvényesítésében...” (E.K. 7.§) Mit tegyen a szociális munkás, ha ez a két idézett paragrafus egymásnak ellentmondóan jelenik meg valamely szituációban? Ha a kliens érdekének érvényesítése oly módon valósítható meg, hogy az ellent mond „más szakmák képviselőinek” – a jogászok véleményének – melyiket részesítsük előnyben? Ha az ember úgy érzi minden követ megmozgatott, a kliens élete mégsem fordult jobbra (sőt!), leléphet-e a jogi paragrafusokkal szegélyezett útról, s ha ezt megtette, milyen messze távolodhat el tőle? Mit fog látni ebből a kliens? A szociális munkásnak az is a feladata, hogy a kliens számára valamilyen modellként szolgáljon a probléma-megoldásban. Taníthatjuk-e így – modell útján – a klienst törvényteleniségre (felbujtás)?

(4)

Kati ne jelenjen meg soha, és nem is kap egy fillér fizetést sem – ez volt Szamaritánus úr feltétele. Adna viszont egy igazolást arról, hogy Kati nála dolgozott 90 napot, így kaphatna egy évig jövedelem pótló támogatást. Ez Katit időlegesen kisegítené anyagi problémáiból. Volt még egy további feltétele is Szamaritánus úrnak, az, „hogy ez már így mégsem mehet, ezt a nőt meg kell tanítani írni-olvasni, hogy dolgozni tudjon, nem vagyok én irgalmas szamaritánus!!!” Így

mintegy kvázi feltételhez kötötte az igazolás megadását. Katinak így talán megoldódnának a közép- és hosszú távú problémái. Szamaritánus úr is jól járna (munkanélkülieket foglalkoztatók kedvezőbb adózási feltétele) és még este feleségéhez odabújva sütkérezhetne is altruizmusának fényében. Az állam pedig fizetné a jövedelempótló támogatást, s azt gondolná minden folyik a törvényesség medrében. Kati úgy gondolhatja, ha valami probléma megoldásában megakadt, bátran és eredményesen nyúlhat törvénytelen eszközökhöz, az arctalan állammal szemben, hisz ezt látta az államilag képzett szociális munkástól is.

(5)

„A szakmai etika prioritásban részesíti a kliens érdekeit mindenki másával szemben...” (A szociális munka elmélete és gyakorlata, 194-ik oldal) Mint gyakorlaton lévő szociális munkás hallgató úgy éreztem néha, meg kell védenem mindennel, és mindenkivel szemben a kliens érdekeit. Amit csak lehet meg kell szerezni számára minden áron. Fiatalos lázadó lendülettel vettem bele magam a munkába: „Majd én megmentem a kliensem!” Az egyetemen szép esetkezelésekről hall az ember, kikerülve ő is ilyeneket szeretne magáénak tudni. Később rájöttem, hogy ez azért nem ilyen egyszerű. Az egyetem, úgy érzem, ilyen konkrét törvényes – törvénytelen dilemmával kapcsolatban nem adott számomra semmilyen kézzelfogható megoldási sémát (talán azért, mert nincs is).

(6)

„...minden bűn. De most ne gondolkodj ezen. Késő van már ehhez, és nem a te dolgod. Vannak, akiket ezért fizetnek. Csak hadd törjék rajta ők a fejüket. Te arra születél, hogy halász légy, mint ahogy a hal is arra született, hogy hal legyen...” (Hemingway)

„...nincs bűncselekmény, tehát vétkes sincs, csak éhes emberek vannak. – Tartsd jól őket és aztán kérd számon az erényt!...”

„...kezünkben tartjuk a sorsunkat, és minden kicsúszik a markunkból, mert gyávák vagyunk...” (Dosztojevszkij)

„...Lehet-e tragikus a szamár? – Hogy valaki elpusztul a teher alatt, melyet sem hordani, sem ledobni nem tud? ...”

„...Orvos segíts magadon: így még a betegeiden is segíteni tudsz!...” (Nietzsche)

(*)

Sisteregve, kis gőzfelhőt fújva kialudt a cigarettám végéről a vízbe hulló parázs. Szemeimmel a messziségből a kis köröcskékre fókuszáltam, még láttam, amint Nietzsche ostorozó tekintetével rám nézve süllyed a köröcskék közepén, majd eltűnik. Zsebembe nyúltam, ujjaim között a kis tűzkő felkacsintott a csillagokra. Ismét rágyújtottam.

(7)

„A szociális munkás/szociális munkát végző a kliens [...] érdekeit tartja elsődlegesnek, de ez nem sértheti mások érdekeit” (E. K. 17.§) Esetünkben történt ilyen, csak a mások nem emberek, hanem arctalan jogszabálygyűjtemények. Eszembe jutott Kolberg erkölcsi fejlődési modellje, azt hiszem a szociális munkást a posztkonvencionalista erkölcsiségnek kellene jellemeznie. De meddig terjednek a posztkonvencionalizmus határai? (Nemrégiben történt az eset, amikor is az anyakádba fojtotta beteg lányát.) A három-négyéves kisgyerek még azért nem lép a főre, mert az óvónéni azt mondta. Viszont egy felnőtt azért nem, mert tudja: nem jó letaposni a füvet. A szociális munkás is felnőtt, nem gyerek. Úgy vélem egy szociális munkásnak néha kell tudni véteni a törvény ellen – persze nem mindegyik ellen és csak indokolt esetben. Az E.K.-ban nincs olyan konkrét hely, amely a törvényesség – törvénytelenység dilemmáját érintené. Lehet, hogy a törvényesség evidencia, de lehet, hogy a kihagyás szándékos. Radikális szociális munka felfogás szerint egyenesen kívánatos bizonyos szembenállás az állam által ránk erőszakolt törvényekkel. Az állam felépített magának egy társadalmat, amelynek relevanciáját némely deviáns megkérdőjelezi (például a hajléktalan a lakás evidenciáját, a megrogzított munkanélküli a munka fontosságát). A szociális munkásoknak szánt feladat a legitimációs kényszerből fakad, a társadalom normáira „rá kell vezetni” a klienseket. E feladat felvállalásától ódzkodnak a radikális szociális munkások.

(8)

Mikor közöltem Katival az új fejleményeket, cinkosan rám mosolygott. Úgy éreztem, úgy érzi, szövetségese vagyok a világgal szemben. Mi a szociális munkás feladata, mi a fontosabb a kliens avagy a társadalom? (Orwelli gondolatrendőrség vagy revolucionista radikális szociális munkás?) Számomra azt hiszem a kliens a fontosabb, mert ő gyengébb, a társadalom meg tudja védeni magát. Az individuumot kell megvédeni azoktól a negatív (ránézve negatív) hatásoktól, amiket a társadalom középosztálybeli uralkodó normái rónak rá. – Mit tennénk, ha egy autóról apa meg akarná ölni a kisfiát, mert pénzt lopott tőle?

A történet nem fontos történet. Valahol egy kisember kis kihágást hajtott végre. Semmi. De (!) szélesebben értelmezve óriási probléma, s nem mentség, hogy ma Magyarországon minden így működik. Kati és én dönthettünk volna „erkölcsösen” is. Döntési szabadságunk azonban csak viszonylagos volt. („Az emberek néha csak jóllakottak akarnak lenni és csak aztán erkölcsösek.”)

(9)

„A szociális munkás/szociális munkát végző lehetőség szerint közreműködik a társadalompolitika fejlesztésében, színvonalának javításában, új vagy jobb struktúra kialakításában.” (E.K. 46.§) Dilemma, paradoxon, nehéz döntés, az ember bármit is tesz, bárhogyan, de mindig sérül valami. Ha az ember egy viszonyítási rendszerben körbe-körbe akarja megoldani a problémát gyakran találja magát ebben a helyzetben. Ilyen esetben megoldásul szolgálhat, ha az értelmezési tartományt változtatjuk meg, elkerülve a fölösleges kérdéseket. Ez a magasabb szint lehet a politika, a törvényalkotás szintje. Olyan módon kellene megváltoztatni bizonyos törvényi kereteket, amelyek releváns megoldásokat kínálnak. A szociális munkásnak, mint egy műszer mutatójának érzékelnie kellene a társadalmi problémákat az egyéni problémákban. És miközben artikulálja, verbalizálja a társadalom felé, egyben nyomást is kellene gyakorolnia a változások előmozdítása érdekében. Ehhez azonban megfelelő fórumokat kellene találni. Hol nyílik lehetőség erre egy szociális munkásnak? Az oktatásban a 'case work' mellett hangsúlyosabbnak kellene lenni a mezo-és makroszintű beavatkozási stratégiáknak. Rá kell döbbsíteni a társadalmat saját fogyatékosságaira, hogy legyen esélyünk jobbítani rajta.

(10)

Katika Etika. Az etikai elvek három csoportja: cél, jog és kötelesség etika. Ezen elvek alkalmazása nagymértékben személyiség és szociális munkás mentalitás-függő. Kati esetében azt hiszem számomra a célapú etika a leginkább alkalmazható. Itt is beszélhetünk jogokról és kötelességekről, de csak a cél dominanciája mellett. A cselekedet helyessége vagy helytelensége itt attól függ, hogy a végrehajtása vagy az elmulasztása milyen mértékben járul hozzá az átfogó jó maximalizálásához. Szamaritánus urat is azt hiszem ez az elv (is) vezérelte, hisz mindenekelőtt fontos Kati talpra állítása, s ha ez másképp nem megy, hát törvénytelen eszközökkel.

(*)

Távolból egy uszály tompa kürtje lőkött oldalba. Lassan elindultam felé a rakparton. Az utcai lámpa alatt Kati viruló arccal újságolt valamit gyerekének, majd kissé arrébb álltak, helyet adva egy parkolni kívánó autónak. A drága kocsiból Szamaritánus úr szállt ki, megvetően nézve a csivitelő cigánycsalád felé. Határozottan lépdél – szétrebbentve az Etikai Kódex lapjait, Hemingway, Dosztojevszkij és Nietzsche pocsolóába szorult visszhangjait.

De talán egy pillanatra, a másodperc tizedére valami összecsillant a szemekben: egy pillanatnyi interferencia.

(mindennapi szociológia)

A pesti diák lúdtalpas (statikai lábbetegség) és tartáshibás, gerincferdülése van, szemüveget visel, gyakran küszködik asztmatikus megbetegedésekkel, kórosan elhízott (vagy azt gondolja magáról). A fiúk/lányok önértékelési problémákkal küszködnek, meg akarják valósítani önmagukat, párkapcsolati problémáikkal szexuális frusztrációkba csapnak át (túldimenzionálják a testi kapcsolatot – túl sok romantikus regényt olvastak) a lányok „apáca-kórt” kapnak vagy hedonista ribancokká válnak.

A Központi Statisztikai Hivatal nemrégiben készített egy átfogó, 274 ezer diákra kiterjedő felmérést – ebből emeltem ki a pesti diákokra vonatkozó részeket. Érdemes elgondolkodni az eredményeken. Sajnos két szempontból is romló tendenciáról számolhatunk be: egyrészt, a diákok életkorának előrehaladtával, másrészt, az elmúlt évekhez viszonyítva fokozatosan rosszabbak, mind a fizikai, mind a mentális mutatók.

Lássuk, akkor tehát mit mutatnak a számok. A pesti diák leggyakoribb betegsége az izom- és a kötőszövet kóros elváltozásai (a gerincferdülés tipikus „iskolás” betegség), ezer diák közül 500 rendelkezik ilyen problémákkal. A következő kiemelt jelentőségű betegségcsoport a látászavar, főként a fénytörési hiba, a kancsalság vagy a színlátási zavar. Arányuk közel 20%. (Manapság ez a legkevésbé látható, köszönhetően a kontaktlencséknek.) Kiemelt jelentőségűek közé tartozik az endokrin, táplálkozási és anyagcsere-betegségek. Itt megfigyelhetők szignifikáns különbségek a nemek között: A lányok nagy része küszködik túlsúly-problémákkal (ez általában nem jelenti azt hogy túlsúlyosak – sőt aki az, az általában nem is küzd ellene csak beletörődötten eszik tovább). Itt kell megemlíteni még az anorexiás, bulimiás megbetegedéseket, s ne feledjük el: „A szépség belülről fakad”!

Itt vannak aztán a különböző asztmatikus és allergiás megbetegedések, amiben nagy szerepe van a budapesti szennyezett levegőnek, amire sajnos csak rátesz egy lapáttal a dohányzás, ami szintén kimagasló az egyetemisták esetében

¹ Megírásának időpontja bizonytalan, de célja minden bizonnyal egy diákújság lapjain történő megjelenés volt – a szerkesztők.

Ennél jobban már csak az alkoholfogyasztás ugrik ki a statisztikai adatok országos átlagértékei közül.

A sport és az egészséges életmód hiányának, a nem megfelelő táplálkozásnak betudható a keringési megbetegedések nagy csoportja, aminek a súlyosabb következményei a későbbiekben várhatóak.

És végül következzenek a legkevésbé látható, de leggyakoribb zavarok: a mentális problémák, a beilleszkedési zavarok, a magatartási problémák, a drog, az alkohol, a mániákus tanulás (munkamánia), a mániákus depresszió, a paranoia, a kényszerbetegségek (hajtépés, csavargatás az egyetemisták 15%-ára jellemző, ami a kényszerbetegségek legelső tünete). A felmérések tanúsága szerint csupán a diákok 10%-a NEM rendelkezik e betegségek, zavarok közül valamelyikkel!!! Kérlek benneteket gondolkodjatok el itt egy kicsit a viselkedéseteken...

Leggyakoribb s talán a társadalom által is leginkább tolerált deviáció az alkoholfogyasztás. Talán meglepő eredmény, hogy az egy főre jutó alkoholfogyasztásban a lányok megelőzték a fiúkat, sőt annak sokkal károsabb válfaját folytatják, töményet isznak, míg a fiúk általában söröznek-boroznak.

Levonhatjuk tehát a következtetést: a pesti diákra ráférne egy kis sport, egy kis természetjárás, egy kis egészséges táplálkozás, egy kis pszichológus, kevesebb kávé, cigi, sör... kevesebb fölösleges stressz és frusztráció. Szóval legyetek boldogok... ha tudtok.

– egy pesti diák –

Írás
Szilárdal

Burján Emese – Czeferner Szilárd: Pártszimbólumok

(Mit közölnek a pártszimbólumok?)

*A szín(bólum) közvetlenül hatol tudatunkba,
a szavak pedig csak hosszas kerülővel.
A szín(bólumokat) nem kell konkrét nyelvre fordítani,
azonmód érthetők².*

I.

Bevezetés

A modern politikai élet egyik központi kérdése a politikai aktivitás problémája köré csoportosul. A széles néptömegek, mint periodikus résztvevői a politikai életnek, gyakran politikai apátiába süllyednek. A professzionalizálódott politikai gladiátorok a választási kampányok során igyekeznek minél több potenciális választópolgárt a legális politikai aktivitás dimenziója mentén eltolni, oly módon, hogy az így szavazásra hajlandóvá vált állampolgár őt preferálja. Ehhez a feladathoz megfelelő stratégia kell, aminek a kialakításához más ismeretekkel rendelkező szakemberekre is szükség van.

A politikai apátia állapotából való kimozdítás első lépése a választók figyelmének felkeltése. Jelen dolgozat fő témája nem a politikai aktivitás felkeltésének problémája, hanem a politikai pártok emblémáiban megjelenő manifeszt és/vagy látens tartalmak kommunikációs aspektusa, így a fent taglalt kérdéssel nincs módunk részletesen foglalkozni, csak oly mértékben, amennyire az a dolgozat fő témáját érinti.

A figyelemfelkeltés egyik fő része a „gladiátor” megjelenése, illetve a „párt” megjelenése, ami nagyon gyakran az őt jelképező pártemblémán keresztül valósul meg.

„Egy jelölt nevének a pártszimbólummal való puszta összekapcsolása ösztönzőleg hat a párttal való azonosuláshoz, hozzájárulva a jelölt előítéletével, tapasztaltságával, képességeivel és személyes tulajdonságaival kapcsolatos még kedvezőbb kép kialakulásához”³

¹ Az írás 1997 júniusában készült Lányi Gusztáv Politikai pszichológia szemináriumára. P.R.

² Földi, 1977: 125. A zárójeles megjegyzés a dolgozat szerzőinek hozzáírása, az eredeti szöveg E. Dichtertől származik.

³ Nimmo, 1990: 148

A pártempléma mindenképpen tényezőként szerepel egy párt választási sikerét növelő – vagy csökkentő – eszközök között, bár kétségtelen, hogy nem központi jellegű.⁴

A hivatalos szimbólum nem csak kizárólagosan a választási kampányok során szerepel a nyilvánosság előtt, hanem szinte napi kapcsolatban áll az emberekkel, a tömegkommunikációban a párt szubsztantív jellegét, azonosítását hivatott szolgálni. Kifejezőeszköz, ami kommunikatív tartalommal bír.

E dolgozat célja felvázolni az aktuális parlamenti pártok szimbólumainak pszichológiai jellegű főbb tulajdonságait, illetve azokat a hatásokat, amiket kiváltanak az emberekből, valamint azokat az információkat, amit rejtetten vagy nyíltan hordoznak magukban, s feltehetőleg a „gazdapártjuk” mentalitásáról tanúskodnak.

Gyökerek

A politikai választási kampány és a piaci választási kampány – a reklám – között húzhatunk némi analógiát. A reklámpszichológia azt a hatást vizsgálja, amit a reklámok útján a reklámozó, az áru megvásárlása érdekében kivált a potenciális vásárlóban. A reklámpszichológia módszertanának bizonyos – az általunk vizsgált kérdés szempontjából releváns – részeit használjuk fel a pártszimbólumok, mint politikai reklámok, figyelemfelkeltő „patternek”... elemzése során.

Ahhoz, hogy egy-egy szimbólumról minél szélesebb körben lehessen beszélni, minél több oldalról meg lehessen világítani, szükség van több irányzat terminusaival, fogalmi készletével dolgozni, ami szükségyszerűen eklektikussá teszi a dolgot.

E jelleget az is indokolja, hogy a hétköznapi ember sem egy konkrét irányzat, egy konkrét elméleti keret köré szerveződő ismeret alapján látja, értékeli a szimbólumokat, hanem különböző ad hoc módon strukturálódó keretek által. Az emberek ismeretei, érzései ilyen eklektikus morzsákból sülnek kalácsá és kenyérré.

A különböző pszichológiai irányzatok közül meg kell említeni a pszichofizikát (színhatás, kontúrok, élesség...), a behaviourizmust (a kondicionálás eredményeképpen az embléma által kiváltott reakció...), a Gestalt (a kép egész-ként való felfogása...), a freudizmust (kollektív regresszió...), a jungiánus irányzatot (archetípusok, kollektív tudattalan...), illetve az ezzel valamilyen módon polemizáló bibói⁵, mérei-i gondolatokat.

⁴ A későbbiek folyamán részletesebben meg fogjuk vizsgálni a kérdést, hogy központi jellegű-e, ill. mely esetben az.

⁵ Erős Ferenc Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről című írásában foglalkozik Bibó és Freud társadalom-látásával.

Szimbólumok

A szimbólum (görög szümbolon) eredetileg olyan jelet jelentett, amelyet két ember őrzött magánál, hogy felismerjék egymást (Hoppál, 1990: 7). Később sokféle jelentést kapott a szó: titkos társaságok jelvényeit, jelszavait is szimbólumnak nevezték, de volt sztoikus filozófusok, majd pedig évezredekkel később a modern logikai szemantika szakkifejezése lett.

Pierce jeltipológiájában adott meghatározás: a szimbólum az a jeltípus, amely közmegegyezés alapján kötődik a tárgyhoz. A jelképek hermeneutikai megértése alapján elmondható, hogy a szimbólum gondolkodásra készítet, a jelentés nem benne van, hanem rajta kívül, amit gondolati úton kell megkeresni. Az emberek csak azokat a szimbólumokat tudják megérteni, információ-tartalmaikat kiszűrni, amiről már előzőleg is ismereteik voltak (gondoljunk akár Jung-ra is). Ez a politikai szimbólumoknál is így van. Az emberek meglátva egy emblémát, különböző mentális, kognitív tevékenységek után eljutnak valamilyen információhoz. A megismerés, megértés folyamán az egyének újrateremtik önmaguknak a kódolt entitást, ami megegyezhet, ill. különbözhet az emblémaalkotók explicit gondolataitól. (Megjegyzendő azonban az is, hogy az embléma alkotói is – abban az esetben, ha nem organikus történelmi fejlődés során jött létre az adott embléma – bizonyos tudatalatti, tudatelőttés, ill. a szocializáció során elsajátított hallgatólagos tudásra támaszkodva alkotják meg a szervezetek, pártok szimbólumait.) A szubsztancia újrateremtésének, újratermelésének folyamata feljogosít bennünket, hogy a későbbiek során elemzett empirikus vizsgálatokra hivatkozzunk. (Pl.: ha az emberek többségének az a benyomása, hogy egy éles körvonalú, hegyes szögekből álló ábra agressziót fejez ki (Osgood és mtsai, 1957), feltételezhetjük, hogy egy párt, aminek szimbólumaiban dominánsak az ilyen vonalak, szélsőséesebb attitűdöket vallhat magáénak, mint más pártok, illetve az emberek többsége ilyenek tartja, mivel ilyen érzéseket, hangulatokat indukál benne.)

W. Wundt a néplelekről szóló elméletében arról beszél, hogy egy kultúrára jellemző szimbolizmus meghatározza az adott nép világképét, az életről kialakított szemléletét.

Az interakcionalizmus elmélete szerint, illetve a wundti gondolatot tovább követve mondhatjuk, hogy elképzelhető, hogy egy pártszimbólum által kiváltott hatás (vagyis a pártról való vélekedés) visszahat magára a pártra is, ezáltal befolyásolva annak attitűdjét.

Fontos jellemző azonban, hogy a szimbólumok többértékűek, vagyis egy időben számos jelentést hordoznak, ezért az újraalkotás folyamatában nagy hangsúlyt kap az egyéni szabadság, ill. kreativitás.⁶

⁶ Leonardo da Vinci javasolta, hogy aki a kreativitását szeretné fejleszteni, nézegesse elmélyülten a régi épületek falán kiütköző salétrom által rajzolt képeket s próbáljon asszociálni. Érdekes belegondolni a Rorschach-teszthez való hasonlóságába.

Egy középkori templom falán lévő szimbolikus dombormű kommunikatív értéke nem abban áll, hogy az ájtatos hívek imára menve megfejtik ezeket a kódokat, hanem abban, hogy a pap által értelmezett gondolatok a kép láttán felsejlenek a memóriából s az ismétlés erejével hatnak (kondicionálás).

„A látható jelképek – mint pl. a kereszt vagy a vörös csillag – egy egész sor szöveg felidézését teszi lehetővé, s ezáltal a csoporthoz való tartozás érzését erősíti az egyénben.” (Hoppál, 1990: 13)

A jelképrendszer megtanulása (elfogadása) az ember számára egyúttal a kultúrához tartozó értékrend elfogadását is jelenti. Az emberek választásai alkalmával, politikai szavazásai során is értékeket választanak (utalnánk itt Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor „Értékválasztás” című tanulmányára). A jelképek szerepe a kultúrában az identitás megerősítése is.

Jung egyik legsajátságosabb találmánya a kollektív tudattalan. A tudattalan mélyebb rétegeinek tartalmi nem az egyéni élet szerzeményei, hanem közös emberi tulajdonról van szó (Paneth, 1995). Azokat az alakzatokat, amelyek képszerűen, sokszor perszifikáltan jelenítik meg a kollektív tudattalan funkcióit, archetípusoknak nevezte. Paneth szerint az archetípusokat úgy kell elképzelni, mint egy kristály vázszerkezetét, ami ugyan nem látható, de mégis meghatározza az anyag formálódását.

Jung megpróbálta megmagyarázni a német nép viselkedését a második világháború előtt és alatt, mondván, hogy Hitler, mint valami démonikus germán isten, Wotan archetipikus képviselője, magával ragadta a lelkeket, és ennek révén elszabadította a kollektív tudattalan minden jellegzetes archetipikus tartalmát (Wilfred és Ulman, 1996: 341). A mai magyar politikai valóságban is találhatunk ilyen, illetve ehhez hasonló archaikus jelképet, mégpedig a turulmadár, mint sematizált jelkép (mint totemállat) a MIÉP pártemblémáján (az M és az I betű egymásba csúsztatása során keletkezett kép).

Ez a jelkép is alkalmassá tehető arra, hogy bizonyos kollektív népi ünnepélyeken (pl. egy MIÉP tüntetésen) a „tömeg” megfelelő érzelmi állapotba kerüljön.

Szondi Lipót tovább gazdagította a pszichoanalitikus fogalmi készletet az ösztönös választás fogalmának, mint a „tudattalan harmadik nyelvének” bevezetésével. A nimmoi „reagáló szavazó” típus (Nimmo, 1990.) választói stratégiái részben vé-

⁷ Az első nyelv alatt a szemiotikát érti, ami Freud elméleteiben megjelenik. E fogalomnál a jel és a jelzett között csak analógias kapcsolat van (pl.: fekete lyuk – nő, vulva). A tudatalatti második nyelve a szimbólum, ami elsősorban Jung nevéhez köthető, itt a jel és a jelzett fogalom között nincs ilyen közvetlen kapcsolat (pl. fekete lyuk – ősznya, földanya archetipusa). Szondi szerint a jungi archetípus fogalma az átalakult libidó fogalom, a libidó átalakul szellemmé, kultúrává és vallássá, a szublimáció helyett individualizációról beszélhetünk. (Szondi, 1996.)

letlenszerűek (nem stabil a preferencia rendszerük), részben a felszínes ingerek által befolyásolhatóak, tehát itt inkább hangsúlyt kaphatnak a tudatalatti jellemzők, a „tudatalatti harmadik nyelven” való kommunikáció. (Az „öszönösen választó” szavazó tudattalanja vajon milyen módon reagál a pártempléma „első nyelven” ill. a „második nyelven” közvetített információtartalmára?) Ebből következőleg indokoltnak látszik a pártszimbólumok tudattalan kommunikatív tartalmának vizsgálata.

Történelem

Csányi Vilmos etológiai gondolatai szerint az emberi evolúció során döntő mozzanat volt a szimbólumok kialakulása, használata, elterjedése. A csoportokba verődött emberek a saját falkájukra jellemző szimbólumot kezdtek használni, amit más csoportok tagjai nem értettek. (E jelenség egyre zártabbá tette ezeket a csoportokat, fluktuáció szinte nem létezett.) Ekkor indulhatott el a szimbólumoknak egy olyan funkciója, ami az identitás megerősítésében fontos szerepet játszik. Ezzel párhuzamosan azonban megmaradtak azok az ősi, minden emberre jellemző, alapvető „archaikus” szimbólumok, amelyek még a csoportok ilyen fokú differenciálódása előtt léteztek. (Párhuzamot vonhatunk az egyes nyelvek és a nyelvcsaládok közötti viszony, illetve a lokális szimbólumok és az emberi ségre, mint olyanra jellemző archetipikus szimbólumok viszonya között.)

Az antik világ társadalmainak mind megvoltak a saját címerei, emblémái, szimbólumai. Talán az egyik legközelebbi és legkifejezőbb szimbólumrendszer a Római Birodalom jelképrendszere. A légiók élén mindig vittek egy, a „csapatot” jelképező szimbólumot. Ez öröklődött át a középkori hadseregeken keresztül egészen napjainkig. A lovagok a család származása vagy a birtokuk helye alapján gondosan megtervezett, művésziileg kivitelezett címeres pajzsot viseltek. Később a pajzs kipotott a mindennapi használati eszköztárból, de a címer megmaradt, sőt tovább virágzott. Városoknak, céheknek, szinte minden szervezetnek volt saját, rá jellemző módon megkoreografált címere, amit az értő szem szinte úgy olvasott, mint egy könyvet. Megtudhatta a címer tulajdonosának fő jellemzőjét, tulajdonságait, múltját, jelenét.

Ma a történelmi segédtudományok közül a heraldika foglalkozik a címertannal.

Érdemes nyomon követni egy államnak – a magyar államnak – címerváltozásait, ami jól kifejezi az aktuális politikai szituációkat.

1949-ben az új szelekre való tekintettel megváltoztatták az addig használatos ún. kiscímert (Kossuth-címert). Rákosi Mátyás előadói beszéde szerint az új címer világosan kifejezésre juttatta azt, „ami az öntudatos szocialista munkás és dolgozó paraszt jelképe: a kalapácsot, a vörös csillagot, a búzakoszorút, az

aranyos búzakalászt, a piros-fehér-zöld nemzeti színekkel. Aki e címert látja, magyarázat nélkül is rögtön megérti belőle, hogy ez a dolgozók országát jelképezi.” (Berényi, 1993: 82) Ez mind igaz is volt, azonban a címer súlyosan vétett a heraldika szabályai ellen, mivel nem alkalmazott címerpajzsot, így csak funkciójában volt címernek tekinthető. Az új államcímer képi megjelenése hűen kifejezte (azt a képet, amilyennek az adott kor hatalmi elitje látni szeretne volna az országot) a bűnös múlttal való szakítást. Nem szerepelt benne semmi olyan elem, ami a régi magyar tradíciókat tovább vitte volna, egyedül csak a nemzetiszín jelent meg. Az alsó részen megjelenő kis zászlócsík az egész felülethez képest meglehetősen kicsi, ami a nemzeti jelleg háttérbeszorulását mutatja. Tanulságos lehet összehasonlítani a 1956-os forradalmat követően bevezetett új címerrel. (A továbbiakban az „új címer” alatt ezt a címert értjük, s nem az 1990-ben ismét bevezetett kis-címet – ami újabb politikai változást tükröz.)

Az új címeren a legfeltűnőbb változás a nemzetiszín-pajzs megjelenése, mégpedig éppen az embléma közepén, a domináns helyen, ahol régebben a kalapács és a búzakalász szerepelt. A pajzsról azonban hiányzik a hagyományos árpádsávós rész. A vörös csillag kisebb lett, s az egész ábrához képest feljebb került és fehér szegélyt kapott, ezáltal mintegy kifejezésre jutott a kemény, merev sztálini hagyományokkal való szakítás. A kék szín – ami oly idegen a magyar tradícióktól – továbbra is megmaradt. A kék szín a hideg, üres távolságot, messzeséget – az ég, a tenger színe – sugározzák felénk, amit hangsúlyosabbá tesznek a felfele egyre keskenyedő aranyszínű vonalak, amelyek a vörös csillagba, mint egy centrumba futnak össze.

Láthatjuk tehát az összefüggést egy „embléma” és a politikai jellemzők között, hasonló összefüggéseket vehetünk észre, ha a mai politikai pártok mentalitását, attitűdjeit, stílusát és az emblémáikat, szimbólumaikat vizsgáljuk meg.

Ezek a fent leírt jellemzők szinte kézzelfoghatóak, evidenciák, a mindennapi logikus gondolkodás is elvezet bennünket ide. Mi tehát az, amit a pszichológia, mint tudomány adhat a címerek, szimbólumok elemzéséhez?

Eszköztár

„...minden formának jelentése van...”

Kandinszkij

1.) Egy embléma elemzése történhet fizikai jellemzői szerint:

- *szín*, színek egymáshoz való viszonya alapján (harmónia), a színek lélektani hatása
- *forma*, vonalak jellemzői, hullámvonalak vagy hegyes cikk-cakk vonalak, konkáv vagy konvex képek

- *alakok*, elhelyezkedés, részek egymáshoz való viszonya, látszólagos irányultságok, dinamikai jelleg, sűrűség
- *egyensúly*, egyensúlytalanság, fenn-lenn, jobb-bal elhelyezkedés

Osgood és munkatársai 1957-ben végeztek egy kísérletet, melyben egyetemistákat kértek meg (ami nem túl szerencsés abból a szempontból, hogy nem vonhatunk le következtetést az egész népességre vonatkozólag), hogy rajzolják le a „jó”, „rossz”, „erős”, „gyenge”, „aktív”, „passzív” fogalmaihoz kapcsolódó absztrakt képeket, amelyek bennük indukálódnak. Osgood szerint társadalmunk minden jelenségét leírhatjuk három dimenzió mentén: az Értékelés faktor, az Erő faktor, és az Aktivitás faktor mentén. A rajzokat kielemezték a fenti szempontok alapján. Ezen elemzés következtéseit a későbbi elemzések során mi is felhasználjuk.

2.) Tartalom és a forma kapcsolata:

- *imago*, a „kép”, az összehatás
- *projekció*, az egyén milyen képeket vetít bele, hogyan alkotja újjá magában a szimbolikus tartalmakat (kognitív reprezentáció)
- *mana* (Mana malajziai szó, jelentése: titokzatos, természetfeletti, mi a „kisugárzó erőt” értjük alatta, Földi, 1977: 179)
- *a hivatalos embléma magyarázat* mennyiben fedi le a pszichológiailag sugallt jelleget

Reklámpszichológiai orientáltságú elméleti írások, elemzések és gyakorlati tanácsadó művek alapján, empirikus vizsgálatokra (hatásvizsgálatokra is) támaszkodva igyekszünk némi képet adni a szimbólumok ezen sajátosságairól.

3.) Kontextus és szubsztancia:

- a grafikai szimbólum és a *hozzá kapcsolódó írás*, szöveges rész viszonya (tartalmi, jelentésbeli harmonizáció, egymáshoz való térbeli viszony, a betűk stílusa, „grafológia”, betűszó használata, a mozaikszó kimondhatósága, becézhetősége)
- *kontextus* a megjelenési felületen, milyen „társaságban” van az embléma
- *a többi emblémához, szimbólumhoz fűződő kapcsolat* (a rivalizáló pártok szimbólumai gyakran, mintegy önálló életet élve kommunikálnak egymással)
- *jungi*, freudi pszichoanalitikus szimbólumértelmezés, archetípusok, kollektív tudatalatti, tabu, totem

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor írásai vizsgálták részletesebben e kérdéseket, ám ők elsősorban az „interszimbolikára” helyezték a hangsúlyt, s kevés-

bé foglalkoztak az „intraszimbolikával”, aminek vizsgálata során talán elsősorban a jungiánus pszichoanalízishez nyúlhatunk.

4.) Hogyan függenek össze a különböző személyiségtípusok (extrovertált – introvertált), *választói típusok* és a szimbólumok értelmezése, a rájuk adott reakciók. A *politikai szocializáció* – szimbólumok bevéődése („imprinting”)

Nimmo a választói magatartások tipologizálásakor beszél arról, hogy a négy típus közül (racionális szavazó, reagáló szavazó, válaszoló szavazó, aktív szavazó) a reagáló típusú szavazó figyelmét kelti fel leginkább egy szimbólum, s a választási preferenciáit, illetve a pártokról alkotott kép kialakításánál is rá hat leginkább egy vizuális embléma. „...Inkább képezheti a pártlojalitás alapján a szocializáció folyamatában a pártszimbólumhoz való korán kialakult érzelmi kötődés.” (Nimmo, 1990.) A reagáló szavazó a szimbólumokat dicséri vagy becsmerli, s nem a politikai tartalmakat.

II.

“Madarat tolláról, pártot emblémájáról!”

„Mit közölnek a pártszimbólumok?”

Az alábbiakban az MSZP, az MSZMP, az SZDSZ, a Fidesz – Magyar Polgári Párt, a MIÉP, a Kiszgádkák, az MDF, a Magyarországi Zöld Párt, a Magyar Népjóléti Szövetség és a Függetlenek emblémáival foglalkozunk.

Sajnos a dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy mindegyik párt szimbólumát az összes dimenzió mentén itt és most részletesen végigelemezzük, ezért csak az általunk leginkább hangsúlyosnak vélt részeket emelnénk ki. A kiválasztás természetesen szubjektív, de talán az az előnye megvan, hogy rávilágít egy-egy embléma központi sajátosságára.

A szimbólumok egymás közötti életére jó példa az a plakát, amelyen egy rét látható, néhol MDF tulipánok nyílnak és a magasban egy, az SZDSZ szimbólumhoz nagyon hasonlós madár repked. A képaláírás szerint az MDF stabilan áll a talajon (a realitás talaján), s nem repked, mint holmi madár.

E plakát elsősorban a „reagáló szavazó” típusú választó érzéseire kívánt hatni, hisz a két szimbólum pusztán egy virtuális politikai térben „harcolt” egymással. A háttérben azok a nézőpontok ütköztek, amelyeket a két szimbólum kifejezni volt hivatott.

A Magyar Szocialista Párt a rendszerváltás során „alakult át” a régi MSZMP-ből. Ennek az alakulásnak, kettéválásnak a nyomait egyesek abban vélik felfedezni, hogy ha egy kicsit átalakítanánk a szimbólumban szereplő szegfű szirmait (10 db szirma van), még pedigriglen úgy, hogy az egymás mellett található szirmokat szorosan egymás mellé illesztlenénk, majd az így kapott kettős szirmokat a szírom-végeknél köralakban egymáshoz éritlenénk, érdekes alakzatot kapnánk. Az így átalakított szegfű már egy olyan vörös csillag lenne, aminek a közepéről hiányzik egy kör. De ezt a kört sem kell sokáig keresnünk, könnyen megtalálhatjuk a mostani Munkáspárt piros körében. Tehát, ha így mindent összeillesztünk, megkapjuk azt a gyökeret, ahonnan a két párt származik. Ennyiben tehát szerencsés volt e szimbólum választása.

Másik oldalról viszont a szegfű, a piros szegfű a régi munkásmozgalom szimbóluma volt. A fehér alapon zöld szárral, piros szirmokkal virító szegfűben a három nemzeti színt is megtalálhatjuk.

A Munkáspárt vörös köre saját életre kelt, azáltal, hogy körbefogta egy vékonyka nemzetiszín szalag, ami olyan benyomást, asszociációt kelt, mint amilyen az 1956-os forradalmat követő címer búzakévéjét körbefutó nemzeti szalag. Mind a kettőnél nagyon perifériális helyre szorult a nemzeti érzés. Érdeemes összehasonlítani a többi rendszerváltáskor született párt emblémájával, szinte csak a Fidesz-szimbólumból hiányzik a domináns módon kihangsúlyozódó nemzetiszín hármasa.

Az SZDSZ madáralakja a „boldogság kék egében” úszik. A kék asszociációi: víz, szabad tér – szabadság(!), ami esetünkben még a szabad magyar madárral is párosul – végtelenség, nyugalom, békesség, komolyság és józanság. A kék szín közvetlen módon is hat az emberi szervezetre, vizsgálatok kimutatták, hogy a kék szín dominanciájú termekben lévő emberek fizikális érzületei megváltoznak. A hőmérsékletet 3-4 °C-kal alacsonyabbnak érzik, a szívverésük lelassul, fogékonyabbá válnak a kellemes ellazulásra, vérnyomásuk is kissé alacsonyabb lesz, a koncentrációs-készség csökken, kissé elgondolkoztat. (Földi, 1977: 135)

A kék szín Európa színe, amivel azt a tendenciát szeretnék kihangsúlyozni, hogy szorosan együvé tartozónak vélik magukat az európai gondolkodással. A madár balra repül, ami szintén ezt a hatást erősíti, hiszen, ha magunk elé képzeljük a térképet baloldalra van Nyugat-Európa. A kép azáltal válik dinamikussá, hogy a statikai egyensúlyá hiányzik, a madár nem a súlypontban van.

Heis és Hiltmann nyugat-európai felnőtt férfiak és nők között végzett vizsgálatát közli Földi Katalin (Földi, 1977: 138). Ebben a vizsgálatban arra voltak kíváncsiak, hogy az emberek mely színt preferálják a leginkább, az eredmény: első helyen a kék szín állt. Érdekes azonban megjegyezni, hogy hasonló vizsgálatok hazánkban is készültek, aminek eredményeképpen megállapítható, hogy a magyar preferenciasor jobban hasonlít a keleti (arab) preferenciasorra, mint a nyugatira. (A differencia okozója, hogy a hazaiak jelentős mértékben előnyben részesítik a zöld színt. Ezt a helyzetet lovagolja meg a MIEP zöld, sematikus turul madara.)

Az SZDSZ szimbólumának is központi alakja a madár, amely egy galambra hasonlít, lágy lekerekített vonalai harmóniát, békét, nyugalmat árasztanak.

Az MZP szimbólumában⁸ szereplő madár sas (és nem turul!), széles, kiterjesztett szárnyakkal. Talán nem kell túl nagy merészség ahhoz, hogy azt állíthassuk erről az emblémáról, hogy meglehetősen könnyen kelt asszociációkat a náci birodalmi sas irányában.

A harmadik pártszimbólum, amiben megtalálható a madár motívum a MIÉP embléma, igaz ugyan, hogy egy kissé árnyaltabb formában jelenik meg, mint az előző kettőben.

A három madár alapvetően más jelleget hangsúlyoz.

Az SZDSZ madarát nemzeti színek díszítik, ami természetesen a nemzeti sajátágot van hivatva képviselni. (Érdemes talán megjegyezni, hogy némely választási plakáton megjelenő magyar SZDSZ madarat antiszemita módon összefirkálták, a színek mellé odaírták, hogy „...a Grün, a Weiss és a Roth...” Ez is mutatja, hogy az emberek a mindennapi életükben előítéleteikre hagyatkozva hogyan alkotják újjá a szimbólumok szubsztantív entitását. Tanulságos választási időszakban végigtekinteni az utcai összefirkált plakátokon, emblémákon, érdekes ismeretekhez juthatunk ezáltal arról, hogy az utca emberének tudatában hogyan csapódik le a hivatalos pártpropaganda, illetve, hogy ott milyen változásokon megy keresztül.) A MIÉP madár zöld színű (utalnék itt a fentebb említett nemzetközi színpreferencia vizsgálat eredményeire, amiből kiderül, hogy a felnőtt magyar lakosság körében a zöld szín a legkedveltebb), ami fehér alapú piros szegélyű pajzson található, ezek szintén a trikolor színei. A MZP sas madara fekete színű. A fekete asszociációi és szimbólumai: korom, égettség, sötétség, elmúlás, félelem, félelemkeltő, komolyság, méltóság, merevség.

A három madár formailag is nagymértékben különbözik egymástól. Ha az Osgood és munkatársai által elvégzett vizsgálatok morális, mentális kategóriáin keresztül elemezzük az általunk vizsgált három madárábrázolást, érdekes eredményeket kaphatunk. A „jó” képe az emberek fejében meglehetősen nagy, tömör, központi figura, kevés görbe vonalat tartalmaz, s az is lágy, kerek, továbbá

⁸ Az MZP emblémája sajnos nem szerepelt a dolgozatban. P.R.

nincs speciális irányultsága vagy látszólagos elmozdulása, leggyakrabban világos, meleg, pasztell színeket tartalmaz.

Most pillantsunk végig az ábráinkon. Az SZDSZ madara szinte az összes kíváncságot kielégíti, kivétel csupán a látszólagos elmozdulásban ragadható meg, ami a madáralak jellegéből következik. A MZP és különösen a MIÉP madár ábrája nem rendelkezik a fent említett tulajdonsággal, viszont az Osgood-vizsgálat során a „rossz” fogalmához közelebb állnak. A „rossz” jellegzetességei: leggyakrabban cikcakkos egyszerű formák, sötét és hideg színek jellemzőek, számos egyenes, éles szögű vonal határolja a szétszórt formákat, tele vannak kiegyensúlyozatlanságokkal, gyakran dinamikusak, agresszívak (nézzük meg egy pillanatra a MZP sást). A „rossz” alakzatok a „rossz Gestalt” fogalmát tükrözik vissza.

A következő az „erő” fogalma, amit általában sötét színű, egy részből álló, és nagyon nagy alakzatként ábrázolják, gyakran egy függőleges középvonal mentén tengelyesen szimmetrikusak (MZP sas). Kevés számú egyenes vonallal van határolva. A MIÉP szimbóluma éppen ellenkezője ezeknek, rá inkább a „gyenge” fogalmára vonatkozó forma vonatkozik. A képek nagyjából a felhasználható felület alsó részén helyezkednek el. A MIÉP szimbólum madara egy felszállás pillanatában ábrázolt madár, olyan, aki éppen most küzd a gravitációval.

Az SZDSZ madara nem igazából illeszthető be ilyen szépen ezekbe a kategóriákba, de ha mégis jellemezni szeretnénk, akkor az „erő” fogalmával párosíthatnánk.

Az utolsó faktor az aktivitás faktora. Az „aktív” fogalmához leggyakrabban meleg szín, általában vörös kapcsolódik, asszimmetrikus alakzat, oldalai egyenese, térbeli elhelyezkedésüket tekintve néha függőlegesek, de leginkább átló mentén helyezkednek el. Sokakat a futurizmus esztétikájára emlékezteti. A „passzív” általában hideg és világos színekkel kifestett alakzat, kevés oldallal, gyakran klasszikus geometriai alakzatot megformázva. A felhasználható felület alsó részén helyezkedik el általában, semmiféleképpen sem kelti a mozgás látszatát.

Érdemes ezen szempontok alapján a többi párt szimbólumait is végiggondolni.

A MIÉP emblémája abból a szempontból is érdekes, hogy jól le lehet követni a projekció jelenségét. Az M és az I betű egymásba olvadása során egy olyan alakzat jött létre, ami az értelmezésben meglehetősen nagy szabadságot biztosít. Az egyéni beállítódások szerint, kreativitás, fantázia szerint értelmezhető. Az egyetlen árulkodó jel, ami arról tanúskodik, hogy nem egyszerűen csak betűkről van szó, az I betű felső bal oldali része, ami kissé megnyúlt, mintegy kirajzolva a turulmadár csőrét.

A Fidesz emblémán is fel lehet ismerni a változás, az érés folyamatát. A kezdeti szimbólum a klasszikus narancs, a magyar narancs (utalás Bacsó Péter Tanú című filmjére). Ennél a szimbólumnál két dolgot szeretnénk kiemelni. Egyrészről, az embléma meglehetősen absztrakt, ránézésre nem kapcsolódik szervesen a magyar történelemhez, politikához (egy választási kampánynál döntő mozzanat,

hogy a megfelelő arany középutat megtalálják, ne legyen evidencia az üzenet, legyen kellő információtartalma, de ne legyen túl bonyolult, érthetetlen), másrészt a narancssárga színnek nincsenek tradíciói Magyarországon. Persze ennek is lehet informatív értéke (abszolút új valami). A már említett színpreferencia vizsgálat eredménye alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar társadalom éppen fele annyira kedveli ezt a színt, mint

a nyugat-európai, (Nyugat-Európában is csak a preferencia skála közepén szerepel). Megemlítendő még az, hogy a Fidesz, ahogy átalakult Fidesz – Magyar Polgári Párttá, úgy a szimbólum színei is változtak, felvették a mély, barnás-bordós színtónust, amivel kifejeződik az, hogy immár „érettebbekké” váltak.

Másik érdekességük, ami az emblémák között egyedülálló, a feliratuk. Már maga a névválasztás is többletjelentéssel bír. Fiatal Demokraták Szövetsége kiemelt betűi alkotják a mozaik szót, illetve, amit a választási kampányban ki is használtak, mintegy demonstrálva, bemutatva a párt fő tulajdonságát:

*„fides [e:fidesz] lat 1. hit, bizalom 2. hűség,
őszinteség, becsületesség.”*

Az írás egyediségét fokozza, hogy nem nyomtatott betűvel van írva, hanem olyan benyomást kelt, mintha valaki sebtében kézzel írta volna rá. (Esetleg meg lehetne vizsgálni grafológiai az írást, persze az egy további kérdés lenne, hogy az így nyert tapasztalatokból milyen érvényességű következtetéseket lehetne levonni.) Általában elmondható, hogy a nyomtatott betű: statikus, személytelen, tárgyilagos, szegletes, egyértelmű, míg az írott: dinamikus, személyes, egyéni, sajátos, lendületes, de lágy, természetes. Úgy véljük az utóbb felsorolt tulajdonságok olyanok, amelyeket a párt is preferál. Elmondható, hogy a Fidesz viszonylag jól kielégíti azt a feltételt, hogy a különböző látens módon közvetített implicit információ harmonizáljon a hivatalos, vagy explicit módon hangoztatott önképével. (Születtek empirikus vizsgálatok, melyek azt voltak hivatottak megvizsgálni, hogy egy névválasztás mikor éri el a lehető legpozitívabb reakciót, Földi, 1977.)

Befejezés

A dolgozat elején megpróbáltuk felvázolni annak fontosságát, hogy miért lényeges, releváns probléma a pártemblémákkal, szimbólumokkal a politikai pszichológia tárgykörében foglalkozni. Igyekeztünk bemutatni néhány olyan elméleti irányzatot, amelyek segítségünkre lehetnek az elemzés során.

Úgy tűnhet számunkra, hogy a modern politikai emblémák elemzése új jelenség (a hazai szakirodalomban is), hiszen maguk a pártok is lényegében új keletűek.

Nem szabad azonban megfedkezni arról, hogy az emblémák, szimbólumok tanulmányozása régi jelenség. Minden kultúrában nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az embereket megtanítsák arra, hogyan kell eligazodni a szimbólumok, jelrendszerek által szegélyezett mindennapi életükben.

Ma a heraldika, mint tudományág foglalkozik a múltban használatos jelképek (címer) elemzésével. Úgy véljük, hogy egy középkori lovagsapat, céhcsoporthoz tartozó címere és egy mai politikai párt emblémája között (persze különbségeik mellett) meg lehetően nagy a hasonlóság.

A dolgozat második felében konkrétan megvizsgáltuk egy-egy párt emblémájának néhány tulajdonságát. Természetesen egyetlen pártszimbólum kimerítő vizsgálatára sem vállalkozhattunk, hiszen ez meghaladta volna egy szeminárium dolgozat kereteit. Igyekeztünk azonban, mintegy bemutatásképpen illusztrálni, a dolgozatban felvázolt elemzési szempontok közül néhányat, természetesen sok, nagyon érdekes és tanulságos rész, nagyszerű elemzési lehetőséggel nem élünk, amit azonban a későbbiekben pótolni szeretnénk.

A dolgozatot tájékoztató írásnak szántuk. Igyekeztünk olyan irodalmakat és munkákat felkutatni, amelyek munkánk segítségére lehetnek, másrészt írásunk egyelőre csak részeket villant meg – kissé eklektikus, még nem eléggé összeérett formában – egy-egy területről, s mintegy felkínálva az adott irányba történő elmozdulás lehetőségét.

Irodalomjegyzék:

- Berényi Iván (1993): Új magyar címertan. Budapest: Meacenas
- Erős Ferenc (1993): A válság szociálpszichológiája. Budapest: T-Twins
- Farkas András – Gyebnár Viktória (1994): Vizuális művészetek pszichológiája I. Budapest: NTK
- Földi Katalin (1977): A reklám lélektana. Budapest: KJK.
- Gombrich, E. H. (1978): A látható kép. In: Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció I-II. Budapest: KJK
- Jankovics Marcel (1990): Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó
- Jaffé, Aniela (1993): A vizuális művészetek szimbolizmusa. In: C. G. Jung: Az ember és szimbólumai. Budapest: Göncöl Kiadó
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1993): Rejtjelek I-II. Budapest: Szorobán Kiadó

Kapitány Á. – Kapitány G. (1994): Értékválasztás. Budapest: Societas
Kapitány Á. – Kapitány G. (szerk.) (1995): Jelbeszéd az életünk. Budapest: Osiris-Századvég
Lányi Gusztáv (szerk.) (1996): Politikai pszichológia szöveggyűjtemény. Budapest: Balassa
Magyarország politikai évkönyve 1991,
Magyarország politikai évkönyve 1995.
Nimmo, D. (1990): A kommunikációs kampányok és a szavazók. In: Jelkép (külön-szám: Választási előfutár) 1990. február
Szondi Lipót (1996): A tudattalan nyelvei: szimptóma, szimbólum és a választás. Thalassa, 1996/2.

Írások barátohtól

Buláth Zsolt:

A szervezetfejlesztés rövid története

A szervezéstudományok fejlődése

A szervezés, mint gyakorlati tevékenység az emberiséggel egyidős. A szervezés lényegében „a hatékony célélérés tudománya, melyet az adott történelmi korokban másféleképpen értelmeztek¹”. Minden céléléréshez szakmai és szervezési ismeretek kellenek, e kettő elválik egymástól.

Önálló szervezéstudományról (illetve szervezés- és vezetéstudományról²) a XIX. század fordulója óta beszélnek, és az azóta eltelt időszakban több iskolája fejlődött ki. Alapvető – azaz szakirodalomban gyakori – szakaszolása a következő: 1) klasszikus, objektív, vagy dologi-technikai; 2) emberközpontú, szubjektív, vagy humanisztikus; és 3) rendszerelméleti, vagy integrált iskolák.

Történeti szempontból nézve a szervezés-, és vezetéstudományban a dologi-technikai és humanisztikus irányzatok hullámszerűen váltották egymást. A XX. század első három évtizedében a klasszikus irányzatok jelentették a „hullámhegyet”, majd az 1930-as években a klasszikus iskola kitermelte a maga ellentétét, az emberi viszonyok tanát és a társadalmi rendszerek iskoláját. Az alapvető szervezési elméletek és módszerek megváltozásával együtt járt az emberkép megváltozása is: az emberről „kiderült”, hogy nem pusztán gazdasági egyed, hanem társas lény, s munkájának termelékenységét erősen befolyásolják személyes kapcsolatait, munkahelyi közérzete.

Az 1940-es évek végén és az 1950-es, 1960-as években a dologi-technikai irányzatok újra felerősödtek. Az emberi viszonyok irányzatának követői azonban nem tűntek teljesen el, csupán háttérbe szorultak, míg az 1970-es években már az „új humanizmus” kerekedett felül, és a szociálpszichológiai irányzatok, a magatartástudomány jutottak vezető szerephez.

Az irányzatok e változásai mögött társadalmi változások húzódnak meg. Míg sokan egyetértenek abban, hogy a taylorizmust az USA-ban annak idején a

¹ Ladó 1986 47.o.

² Szervezési és vezetési ismeretekről beszélve, sokan a szervezést pusztán a vezetés egyik funkciójaként értelmezik, így a szervezési ismeretek a vezetéstudomány részét képezik. Mások a szervezés önállóságát hangsúlyozzák. E terminológiai problémák nyomán követhetőek a szervezéssel és vezetéssel foglalkozó magyar szervezetek elnevezéseinek sokféleségében és változásaiban is (pl. MTA idevonatkozó bizottságai). E terminológiai problémákat a gyakorlatban elfedi a bevett menedzsment szó elterjedt használata.

társadalmi változások hívták életre és tették lehetővé, (Kieser!) s ugyanígy az emberi viszonyok tanának az elfogadását három évtizeddel később ugyancsak a megváltozott társadalmi közeg tette lehetővé, a társadalmi változások és a szervezési irányzatok és módszerek tartalmának és előfeltevéseinek összefüggését illetően nincs hasonló egyetértés³.

Az 1950-es években megszületett és a 1970-es években felülkerekedett humanisztikus irányzat fő szervezési módszerévé a szervezettefejlesztés (Organisational Development, a továbbiakban SZF) vált. A SZF az alapítók elhelyezése szerint az alkalmazott magatartástudomány egyik ága, tehát nem csak szemlélete különbözteti meg a többi, nem humanisztikus irányzattól, hanem az is, hogy magatartástudományi elméleteket és módszereket alkalmaz.

A SZF-nek több definíciója ismeretes. Magyarországon leggyakrabban French és Bell, illetve Beckhard definícióját adják meg. Beckhard szerint – könyve a SZF-ről elsőként jelent meg magyarul 1974-ben - *a szervezettefejlesztés 1) tervszerű, 2) mindenre kiterjedő, és 3) felülről szervezett törekvés, amely 4) a szervezet hatékonyságának és életképességének növelését célozza a 5) szervezeti folyamatokra való tervszerű beavatkozás útján, magatartástudományi ismeretek felhasználásával.*

A szervezettefejlesztési módszer fő és megkülönböztető jellemzőit röviden az alábbiakban lehet megadni:

- Jellegében emberközpontú.
- Tevékenysége „filozófiaiilag” is megalapozott, értékalközpontú, emberképe van.
- Alapvető hite, hogy a szervezeti célokat – hatékonyság, rugalmasság, innovációs képesség, stb. – és a szervezet tagjainak a céljait – személyiség kibontakoztatása, önmegvalósítás, stb. – lehetséges és össze kell egyeztetni. Ebben az esetben beszélhetünk „egészséges szervezetről”.
- Magára a változtatási folyamatra koncentrál, nem pedig annak tartalmára. Ennek megfelelően művelői nem ajánlanak pl. konkrét szervezeti formákat (kiv. Blake-Mouton: Grid-mátrix-szervezet).
- A szervezetet alkotó egyének magatartására koncentrál, azt kívánja megváltoztatni, ennek útján, közvetve eredményt elérni.
- A folyamatot az érintettek viszik előre, őket akarja a SZF résztvevőkké tenni.

³ Marosi szerint (1988, 177.o.) a dologi-technikai irányzatok virágzása főleg a gazdasági fellendülés időszakára jellemző, míg a „humanisztikus” irányzatok inkább a gazdasági növekedés lassulásának, megrekedésének, a stagnálásnak a szülöttei. Ennek ellentmond, ha a „humanisztikus” irányzatok előtérbe kerülését azzal az alapvető gazdaságfejlődési tendenciával hozzuk összefüggésbe, hogy a II.vh-tól a termelésben az anyagi erőforrásokhoz képest felértékelődnek az emberi erőforrások. Gyekiczky szerint épp e modern termelési rend megkülönböztető jellegzetessége az ember „tökeként való megjelenése” azaz, hogy a termelés „a dolgok mellett feldolgozás tárgyává teszi a személyeket is”. Gyekiczky T.: Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák, T-Twins, Bp. 1994. 64.o.

- Szükséges egy tanácsadó (facilitátor) közreműködése, aki azonban nem megoldást ad, csupán a megfelelő beavatkozások segítségével a problémamegoldást aktiválja, strukturálja, támogatja.

A SZF kialakulása

A SZF az USA-ban született. Kialakulásában alapvető szerepet játszott az amerikai gazdaságban és társadalomban kialakult igény, fogadókészség: a második világháborút követő ugrásszerű fejlődés, növekvő automatizálás és fokozódó munkamegosztás, mellyel egy időben és ezek eredményeképpen egyre bonyolultabb szervezeti ipari nagyvállalatok alakultak ki. Eközben jelentős társadalmi változások játszódtak le a munkaerő szerkezetében, képzettségében és motivációiban.

Az SZF konkrét előzményei az 1940-es évekre nyúlnak vissza, s gyökerei a szervezetszociológia, az ergonómia és más magatartástudományok kialakulásához köthetők. A legfontosabb gyökér a pszichológiában a T-Group kialakulása és az ezzel kapcsolatos kísérletek voltak. 1945-ben a Németországból az USA-ba emigrált pszichológus, Kurt Lewin az MIT-n kezdett el csoportdinamikával foglalkozni (Research Center for Group Dynamics), és a „Training Community Leaders” workshopjából lényegében „véletlen” felfedezésként alakult ki a T-Csoport.⁴ A T-csoportok célja, munkamódszere hosszú utat tett meg, amíg az önismereti csoportból ipari alkalmazású kvázi fejlesztő teamekké alakult. Noha a T-csoportok a '60-as évek végén és '70-es években divatosak voltak, de konkrét vállalati feladatokkal foglalkozva kevésbé bizonyultak sikeresnek.

A T-csoport mellett a másik frissen felfedezett pszichológiai technika az akciókutatás volt (action research), mely ciklikus „diagnózis-változtatás-értékelés-diagnózis-változtatás-értékelés” folyamata gyakorlatilag a ma használatos SZF általános módszertani vázának tekinthető.

Lewin 1947-es halála után a kutatócsoport a michigani egyetemre települt át. Itt alakult ki az a visszacsatolós módszer (survey feedback), mely eredetileg a tréningek okozta változások hatásait mérte. Rensis Likert régóta folytatott kutatásokat olyan kérdőíves technikák kifejlesztésére, melyek alkalmasak az attitűdváltozás mérésére. A Likert irányítása alatt álló egyetemi intézet (Institute for Social Research) empirikus vizsgálatok sorozatát kezdte meg olyan szervezeti és vezetési változók beazonosítására, amelyek pozitív összefüggésben vannak a termelékenység magas fokával és a munkavállalói elégedettséggel (1947, Michigan Studies). Likert a kulcs sikertényezőt végül a vezetési stílusban találta meg: eszerint a vezetési stílust egy feladatközpontú és emberközpontú kontinuumon

⁴ A workshopnak két lényeges felfedezése volt, ami a T-group – és a SZF – fontos alkotóelemét jelentette: 1.) A csoportos interakcióról való visszajelzés sok tanulási lehetőséget rejt magában, 2) A csoportos interakcióban tanultak „hazavithetők”.

elhelyezve, az utóbbi felé tendáló vezetői stílus az eredményesebb, ami megfelel annak a társadalmi eredetű igénynek, melyet a munkavállalók közvetítenek. E nézetek alapján fejtette ki Likert teljes elméletét a partícipatív vezetés szükségességéről, mely mind a SZF, mind általában az emberközpontú irányzatok egyik központi alkotóelemévé vált.

Az új és gyümölcsözőnek ígérkező technikák kifejlődésének egyik fontos oka, hogy az II. vh. végétől az Egyesült Államokban egyre jellemzőbbé vált az interdiszciplináris, probléma-orientált kutatói megközelítés.⁵

Az új interdiszciplináris, magatartástudományinak (Behavioral Science) nevezett megközelítés az '50-es évek elején alakult ki, s eredete a Ford Alapítvány társadalomtudományi projektjeiben gyökerezik, amelyek a szociológiának, a pszichológiának és az antropológiának a szakértőit fogták össze.⁶ Hamarosan megkezdődött a magatartástudományon belül az egyéni és csoportos magatartás kutatása szervezeti körülmények között (Organisational Behavior).

Noha French és Bell szerint „nem egészen világos, hogy ki fémjelzte az Organization Development fogalmát, valószínűleg R. Blake, H. Shepard, és J. Mouton voltak”, akiknek munkái az 1960-as években készültek. E szerzők mellett a Beckhard⁸ munkássága volt fontos hatással a SZF tartalmának kezdeti

⁵ Likert ISR-je is ilyen interdiszciplináris kutatóhely volt.

⁶ A Ford Alapítvány által indított ötös számú interdiszciplináris társadalomtudományi kutatási program mellett, melyet röviden „magatartástudományinak” neveztek és kutatási iránya világosan megkülönböztethető volt a társadalomtudománytól, a kialakulásban közrejátszó intézmények és kutatási projektek között meg kell említeni még az 1946-ban a Harvardon alapított Department of Social Relations-t, továbbá az 1950-ben a Chicagói Egyetemen „viselkedéstudomány” címszóval beindított kutatási projektet, (melynek célja az volt, hogy az emberei viselkedés olyan általános elméletét alakítsa ki, mely elfogadható mind a társadalomtudósok, mind a biológusok számára), s amelyet szintén a Ford Alapítvány pénzelt. Ugyancsak az ő támogatásukkal alakult meg 1952-ben a híres palo altoi kutatócsoport, „Center for Advanced Study in Behavioral Sciences” néven. Noha e kutatási programok zöme az ötvenes évek végére lezárult, a terminus addigra erősen meggyökeresedett, s a magatartástudományt a társadalomtudomány egy rész tudományának tartották. (Seen említi még azt az érdekes adalékot, hogy a Behavioral Science elnevezés az ötvenes évek Amerikájában alkalmasabb elnevezés volt a kutatási támogatás elnyerésére, mint a Social Science címszó, amely tévesen keverhető a szocialista kezdetű kifejezésekkel, vagy baloldali mozgalmak elnevezéseivel. In.: P. Seen, 'What is "Behavioral Sciences"? in the Journal of the History of the Behavioral Sciences, 2 (1966): 107-122.)

⁷ French és Bell: 1970. 40.o.

Robert R. Blake és Jane Srygley Mouton a Texasi Egyetem pszichológia tanszékének munkatársai voltak 1950 és 1960 táján. Leginkább a „Managerial Grid” elképzelésük (vezetői viselkedés megértéséhez szolgáló elméleti keret) kifejlesztéséről ismertek. A teóriájuk kidolgozása után hamarosan saját vállalatot alapítottak „Scientific Methods Inc.” néven a saját szervezet- és vezetésfejlesztési elképzeléseik értékesítésére.

Herb Shepard a Case Western Reserve University munkatársa volt a '60-as években, ahol Organizational Behavior címen oktatott tantárgyat. 30 éven keresztül jelentős szerepet játszott az NTL-ben is. Saját tanácsadócéget alapított, mely ma a Portsmouth Group része, s elnöke volt a Certified Consultants International szervezetnek.

⁸ Richard Beckhard a Sloan School professzora volt 1963-1984 között, az NTL, majd az OD Network (SZF tanácsadók képzésére szolgáló intézmény) alapítója. Az '50-es évektől kezdett el tanácsadóként dolgozni számos multinacionális vállalatnál. A '70-es években feleségével családi kisvállalkozások elindítására szervezett tanácsadócéget.

kialakulására. A szervezetfejlesztésnek nevezett kutatási és beavatkozási irány kialakulásával és megerősödésével párhuzamosan kialakultak fő intézményei is, melyek a szakma képviselőit tömörítették: elsőként az NTL (1947), majd az OD Network (1967).

A SZF kialakulása szempontjából impulzusként emelhető még ki az '50-es években az angliai Tavistock Klinikán Bion és Trist által vezetett kutatás, mely a szocio-technikai rendszerek (Socio-Technical Systems) elméletévé nőtte ki magát. Az elmélet szerint a szervezetnek a technikai és humán/szociális aspektusai szorosan és kölcsönösen kapcsolatban állnak egymással, s ezek a kapcsolatok jobban meghatározzák az egész rendszer teljesítményét, mint az önálló elemek maguk. A vizsgálatok azt is megállapították, hogy a szervezés során az emberi oldalt gyakran teljesen elhanyagolják, noha a rendszer teljesítménye szempontjából a csapatmunka színvonala, a képzések és a kulturális elemek, stb. legalább olyan fontosak, mint a gépi felszerelések. Ezek a felismerések olyan új munkaszervezési elképzelésekhez vezettek, amelyekben a munkafolyamat, a technológia-ember kapcsolatok újraalakítása lett a cél, s a középpontba a (fél)autonóm munkacsoportok létrehozása került.

További hatásként említhető még a termelékenység és az életminőség kapcsolatát középpontba helyező mozgalmak (Quality of Work Life) ahol szintén a munkafolyamatok megújítása volt a cél. E mozgalmak keretében munkavállalói, munkavállalói képviselői csoportok bevonásával alakították át, „bővítették” és „szélesítették” a munkaköröket, és önálló munkacsoportokat hoztak létre számos amerikai vállalatnál. E fejlődési irány folytatása lesz a '80-as évektől – nagyobb hangsúllyal a termelékenység növelésén – a Minőségi Körök Mozgalma (Quality Circles) és a TQM is, illetve – az életminőségen nagyobb hangsúllyal – a Work-Life Balance mozgalmak.

A SZF tartalmának kezdeti kialakulása, de különösen a magyarországi története szempontjából fontos gyökérnek számít a teljesítménymotiváció kutatása, mely több mint félszázados.⁹ E kutatási irány keretében végezték el az ún. Kakinada-kísérletet, melynek során a Harvard egyetemi akciókutatási csoportja helybeli tanítványokkal és munkatársakkal együtt¹⁰ átképezte a város és környéke

⁹ 1953-ban jelent meg McClelland, Atkinson, Clark és Lowell könyve „A teljesítménymotívum”, mely McClelland harvardi teljesítménymotivációs kutatásaira alapozott.

¹⁰ E munkatársak között volt Manohar Nadkarni, akinek később kiemelkedő szerepe lesz a magyar SZF megalakulásában. (Több hazai szakcikk jelenleg, mint a „magyar szervezetfejlesztés nagypapáját” említi Nadkarnit, pl. Szervezetfejlesztés és szervezetfejlesztők Menedzser 2001/2.) Nadkarni – eredetileg matematikus – ekkor már 15 éve településfejlesztéssel foglalkozott, s McClelland kísérletében egy indiai kormányügynökség képviselőjeként vett részt (Small Industry Extension Training Institute). Nadkarni a kísérlet sikere után elment McClelland munkatársaként a Harvardra, és az ott töltött öt év ('65-69) után, visszatérve Indiába megalakította saját tanácsadó cégét (Behavioral Science Center). Ekkor kapta az ENSZ-től azt a felkérést, hogy a szervezet képviselőjeként menjel el olyan országokba, ahol a kisipar és kisvállalkozások fejlesztésével foglalkoznak.

néhány tucat vállalkozóját és üzletemberét, hogy hogyan kell teljesítménymotivált módon gondolkodni és cselekedni. A kísérlet eredményei olyan meggyőzőek voltak, hogy az UNIDO felvette a teljesítménymotivációt fejlesztő tréningeket segélyprogramjába.

A SZF magyarországi története szempontjából kiemelendő az a tény is, hogy „A Teljesítménymotivációt Fejlesztő Tréningek” szabadalmaztatott csomagját a kísérletek után hamarosan forgalomba hozta a McBer és Társa cég, melynek igazgatója D.C. McClelland, a Harvard Egyetem világhírű professzora. E piaci bevezetés után az USA-ban, s némi késéssel Nyugat-Európában jövedelmező üzletággá fejlődött e tréning technológiák eladása.

A '60-as évektől kezdődően napjainkig lejátszódó társadalmi és gazdasági folyamatok, s ezekhez kapcsolódóan a menedzsment-elméletek változásai is alapvetően meghatározták a mai SZF arculatát. Kulcsszóvá pont a változás vált: megváltoztak a szervezetek és körülöttük a gazdasági környezet, és e változás a jövőben is folytatódni fog, egyre gyorsuló ütemben – ezt visszahangozza az utóbbi évtizedben minden gazdasági és szakmai forrás. A változás fő forrásaként a szakemberek az IT eszközök felhasználását, a sokszínűbbé és képzetesebbé váló munkaerőállományt, a növekvő társadalmi tudatosságot és elvárásokat, továbbá az átalakuló-bővülő világpiacot említik, s azt állítják, ahhoz, hogy a vállalatok e megváltozott környezetben sikeresek tudjanak maradni, új szemléletet kell magukévá tenni. Az új szemléletben¹¹ a szervezeteknek alapvetően rugalmasnak és gyorsnak kell lenniük, ezért „le kell lapítaniuk” a szervezeti piramisukat és „organikusabb” szervezeti felépítéseket kell kialakítaniuk (mátrix-működés, projekt-működés, network, stb.), a vezetőknek pedig a változás élére kell állniuk (leaderek menedzserek helyett), és nagyobb teret kell adniuk az alulról jövő kezdeményezéseknek, autonómia igényeknek (önirányító teamek, munkakör-bővítés, empowerment, stb.).¹² Mindezek a változások a humanisztikus irányzatok előretörésével jártak a '70-80-as években, de egyúttal kedveztek az integrált megközelítéseknek is (pl.: BPR). Alapvető változás volt azonban az, hogy a '70-es évektől egyre gyorsabban jelentek meg új és új menedzsment-elméletek és praktikák, amelyek néhány év alatt gyorsan el

¹¹ Főleg az amerikai szakirodalomban: „új paradigmában”.

¹² A teljesség igénye nélkül, példászerűen kiragadva az alábbi hangsúly-eltolódások emelhetők ki a menedzsment-elméletekből: a mindenáron való stabilitásra törekvő, óraműszerűen működő vállalat ideális képe helyett a bizonytalanság elismerése; a tisztán gazdasági szempontok mellett más szempontok megjelenése (értékekben, vállalati eredményesség mérőeszközeiben, stb.); a rövidlátó megoldások helyett a hosszútávú, a jövő iránt felelősséget mutató megoldások keresése; a munka és a szabadidő merev elválasztása helyett annak összeolvadása; a centralizált működés helyett decentralizálás ahol lehetséges; a verseny helyett a kooperáció hangsúlyozása; a munkához, munkakörökhöz „formált” emberek helyett emberhez illeszkedő munka és munkakörök; a hierarchikus döntéshozatal helyett az autonómia és a munkavállalói participáció bátorítása; fragmentált munka és munkakörök helyett kereszt-funkcionális, autonóm teamek és „szélesített” munkakörök, stb.

is használódtak, új elméleteknek és módszertani eljárásoknak adva át a helyüket.¹³ Így sokaknál a SZF is elhasznált megközelítések közé került a '80-as évekre.¹⁴

Nem teljes azonban ez a leértékelődés, hiszen a '80-as évekre a SZF már elég komoly módszertani repertoárt fejlesztett ki magának, az alapvető Lewini tervezett változástól (unfreezing-movement-refreezing) és az akció-kutatástól az intervenciós eljárások (főleg Argyris) és a folyamat tanácsadási megközelítések (főleg Schein) széles skáláján át a kifejezett szaktanácsadói megközelítésekig (doktor-paciens viszony, mentoring, stb.), és sikeres volt több más humanisztikus megközelítés, elmélet és módszertani eljárás felhasználása és magába olvasztása is.

Így a SZF-nek épp a legutóbbi egyik nagy lökést az adta, amikor '90-ben Peter Senge bevezette a köztudatba a tanuló szervezet koncepcióját, mely szerint a gyorsan változó környezetben versenyelőny forrása lehet, ha az egyének, csoportok és szervezetek képesek tanulásra, különösen ha tudás-intenzív iparágban működnek. Mivel a gyorsan felkapottá váló Senge-féle koncepció középpontjában is a vezetői készségek és a csoportos interakciók vannak, amelyek megfelelő állapota vezet el a teóriában a tanulás fázisába, a humán tényezők kialakítására is elkezdték az SZF megközelítés és módszereket felhasználni.

Az SZF tartalmi átalakulása

Ahogy a fenti példa is jelzi, a SZF rugalmasan tudott alkalmazkodni a változásokhoz, s ennek köszönhető, hogy a kínálati piac bősége ellenére napjainkban is meghatározó megközelítés. Nem új elméletek és módszerek beépítéséről van csak szó azonban, hanem jelentős tartalmi átalakulásról is, mely lényegében az első alkalmazásoktól eltelt körülbelül két évtized alatt játszódott le (tehát a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig). Varga¹⁵ Burke-ra hivatkozva a következő fő változásokat említi:

- az egyedül üdvöztőnek képzelt egy bizonyos vezetői stílus hiedelméről a kontingencia-közelítésre (vagyis az „attól függ” álláspontra);
- az egyedül használt laboratóriumi tréning és felvétel-visszacsatolás technológiákról a szociális technológiák egy sokkal szélesebb spektrumára;
- a „nondirektív”, csak meghallgató, de aktívan be nem avatkozó („katalizátor”) szerepből a tekintélyparancsoló szakember, a folyamatügyekben eligazító szaktanácsadó szerepére;
- a változási ágens szerepkörének az SZF-tanácsadóra való ráruházásától e szerepnek a hierarchikus vezetőre történő átruházására;

¹³ A nem realiztikus várakozások pedig egyre növekvő cinizmust okoztak, amely vélhetően napjaink egyik meghatározó jellemzője a menedzsment gondolkodásban.

¹⁴ Peters és Waterman klasszikus menedzsment-könyvében kifejezetten temeti is az irányzatot, a kimúlt menedzsment divatok közé sorolja azt.

¹⁵ Varga 1986, 31.o.

- a csak a felső vezetőséggel való foglalkozásról, a szervezet minden szintjén található vezetőkkel és beosztottakkal való együttműködésről; és
- a SZF-funkcióról, amely csak udvariasabb elnevezése volt a pusztán képzőtevékenységnek, egy olyan saját jogú szervezetfejlesztői funkcióra, melyhez szervezeti hatalom és hivatalos státus járul.

Ezek a SZF alapjait érintő változások Varga szerint lényegében paradox jelenségek, hiszen a SZF a gyakorlatban proaktívól reaktívvá válik, a gazdasági és vállalati igényekhez alkalmazkodóvá válik, ami bizonyos ellentmondásban áll a SZF lényegét adó értékalapú, tervezett és szisztematikus változtatással. E lényeges tartalmi változás okai között az alábbiakat lehet felsorolni:

- 1) A SZF a vállalati környezethez alkalmazkodva, szükségszerűen változott. Varga¹⁶ a következő környezeti tényezőket említi könyvében:
 - A kezdeti idealizmus kudarca, azaz valahol minden innovációnak fel kell adnia lényegi sajátosságát a realitással ütközve.
 - A szervezeti vezetők megnyerésének szükségessége, azaz minden innováció érvényesüléséhez hatalmi promótorokra is szükség van a know-how mellett.
 - A vezetők megnyeréséhez és az erőforrás-elosztó rendszerekhez való hozzáféréshez „politikus” viselkedés kell, s ennek megfelelő, az érvényesüléshez szükséges imázst kell kiépíteni.
- 2) A SZF kialakulásakor még fiatal, kiforratlan volt – ez a megközelítés lényegében a természetes belső fejlődést hangsúlyozza.
- 3) A SZF az alapítók orientációi miatt változott meg. Ladó szerint¹⁷ az átalakulásban fő szerepe volt annak, hogy több kutató nemcsak az egyetemeken belül, hanem tanácsadóként is óhajtott dolgozni.¹⁸ Értékelése szerint ennek szorgalmazása a szervezetfejlesztés tartalmát is erősen befolyásolta, méghozzá károsan. Ladó felveti azt is, hogy „az eredeti szervezetfejlesztési művek azt a benyomást keltik, hogy viszonylag kisebb jelentőségű ügyeknél rekedtek meg, amit az erős kliens-orientáltság is okozhatott.”¹⁹

¹⁶ Varga 1986, 113.o.

¹⁷ Ladó 1986, 188.o.

¹⁸ Rush, H. 1969-ben készült felmérése szerint ama nyolc szociálpszichológus közül, akik ipari vezetők szerint leginkább hatással voltak munkájukra, a következő hat működött szervezetfejlesztési tanácsadóként: McGregor, Likert, Argyris, Blake, Mouton és Bennis. Idézi Ladó 1986, 188.o.

¹⁹ Ladó 1986, 199.o.

- 4) A SZF a tágabb környezetben bekövetkező hatásokra, a társadalmi-kulturális változásokhoz igazodva ment keresztül bizonyos változáson. Ez a nézet azt hangsúlyozza, hogy a szervezés irányzatok mindig is divatszerűen bukkantak fel, s az SZF megjelenése a '70-es éveket megelőző túlzó technikai orientációra válasz.²⁰
- 5) Az irányzatok egymással való keveredése (SZF-en belül is) változáshoz vezet – a megközelítések összeolvadása a változás fő motorja. Varga szerint²¹ Amerikában mindig is a „human processual”, vagyis szorosan az emberre, a pszichológizáló, a személyi és a személyek közti interakciós folyamatokra koncentráló irányzat volt az erősebb, míg Európában technikaibb megközelítés dominált. A fejlett SZF rendszerekben azonban már szintézisben találjuk a két hagyományt. Varga szerint ez a szintézis párhuzamos azzal, ahogy „az alapul szolgáló szervezeti elméletek is összetalálkoztak olyan szintetizáló irányzatokban, mint a nyitott rendszer paradigmája vagy a kontingencia iskolák”²²

A SZF tartalmának alakulására alapvető hatással volt az a külső megítélés is, amivel szembetalálkozott. Elmondható, hogy a SZF-t napjainkig kritikusan figyelik kívülről (főleg a szervezés- és vezetéstudomány többi – technikai – iskolái, illetve kritikai alapon álló szervezetszociológia) E kritikák az alábbiakban összegezhetőek:

- 1) A SZF egyszerűen egy új, divatos módszer.
 - A szervezettefejlesztés név mögött különböző tevékenységek vannak, és egyes emberek számára mást és mást jelent. Ez azért van, mert a SZF piaci termék lett, tanácsadók adják el a cégeknek, s mindenki azt használ a „jó brand” mögött, amit akar.
 - Divatos termék, amely mögött a menedzsment megint kibújhat az emberek vezetésének igazi feladatai alól.
 - Utilitárius jellegű, tudományos álca mögött: „a szervezettefejlesztést például úgy mutatják be, mint a viselkedéstudományok eredményeinek gyakorlati alkalmazását a hatékonyságnak vagy a vállalatok „egészségének” javítására.”²³
- 2) A SZF elméleti alátámasztása egyáltalán nem kielégítő. Az olyan, gyakran használt fogalmak, mint a „vállalati hatékonyság”, „rugalmasság”, „fejlődés”, „humanizálás”, stb. homályosak, s egyáltalán nem operacionalizálják őket.

²⁰ Mintzberg szerint: „Mindenesetre tény, hogy a szervezés- és a vezetéstudomány az utóbbi évtizedekben újabb fordulatot vett, s ez a fordulat hasonló az emberi viszonyok tana révén bekövetkezett korábbi változáshoz. Most is felfedezték az embert, az emberi kapcsolatok, a szervezés társadalmi kérdéseinek fontosságát, s a polgári szervezés- és vezetéstudomány elsősorban a szociológiában és a pszichológiában keresi interdiszciplináris partnereit.” Idézi Guiot 1984, 17.o.

²¹ Varga 1986, 111.o.

²² Varga 1986, 111.o.

²³ Guiot 1984, 211.o.

- 3) A SZF teljességgel figyelmen kívül hagyja a folyamatok technikai oldalát.
 - A SZF nem tud maradéktalanul megbirkózni a gyakorlatba történő átültetés problémájával: a formális szervezeti struktúra gyakran korlátozókat jelent, melyek a magatartás megváltoztatásának útjában állnak.
- 4) A SZF a munkavállalók bevonására épül, azonban ezt a célját soha sem tudja elérni.
 - Kieser szerint²⁴ a participáció a „szakkérdésekben” mindig látszat. A SZF nem dolgozott ki eljárást a résztvevők valódi bevonására a „szakértői hatalommal” szemben. A SZF teljesen elhanyagolja az elérő részvételi kompetenciákból adódó problémákat, ezért manipulatív. A résztvevőknek nincs lehetőségük, hogy a vezetőkkel és szakértőikkel szemben ellentétes koncepciókat alakítsanak ki, s áldozatul esnek a látszat-részvételnek, a „harmónia-nyomásnak”.
 - Mivel a SZF folyamatorientált stratégia, különösen jól megfelel a lát-szatrészvétel fórumának. Lényegében lehetetlen az érintetteket azonos jogú résztvevővé tenni a folyamatban. Az alapkérdések megvitatása amúgy is kizárt.
- 5) A SZF alapvetően hisz a harmónia megteremtésében, s erre alapozza a beavatkozásait, azonban ez elérhetetlen ideál.
 - A SZF célul tűzi ki a csoportmunkában a csoport vagy a szervezet tényleges állapotával kapcsolatos egyetértést. Kétségre vonható, hogy ez egyáltalán sikerülhet, s kérdés, mit nyerünk a szubjektív álláspont feladásával, s az uralkodó látásmódhoz való igazodással (behódolás).
 - A vállalatban lévő csoportok érdekei is annyira eltérőek, hogy nem lenne szabad mindig egy harmonikus megoldás lehetőségéből kiindulni.
- 6) A SZF alapvetően idealisztikus megközelítése miatt teljesen figyelmen kívül hagyja mind a tágabb környezetet, a függelmi viszonyokat, amiben a szervezet van, továbbá figyelmen kívül hagyja a társadalmi munkamegosztást kísérő valódi érdekkonfliktusokat, s félreértésekké degradálja azokat a megoldhatóság érdekében. Ezzel ideológiai és manipulatív célokat szolgál.
 - Perrow szerint²⁵ a SZF-t és a laboratóriumi csoportokat gyakran alkalmazzák a szervezetben lévő hatalmi viszonyok elrejtésére, ám nem vitatja, hogy azok a benne részt vevő egyénekre nézve bizonyos pozitív hatásokkal járnak. De ettől még a szervezet autoriter marad, mert ilyen az alaptermészete, ez a szervezet lényege.
 - A hatalmi viszony a kritikus pont Kiesernél is. A SZF manipulál és ideológiai alapokon nyugszik. Azt az illúziót kelti, hogy a fennálló uralomstruktúrák lerombolhatóak, de csak elkendőzi, s ezáltal megerősíti azokat. Kieser szerint a SZF „a hatalom kiegyenlítésének és harmóniájá-

²⁴ Kieser 1995, 156.o.

²⁵ Perrow 1994,

nak a leple alatt elkendőzi a hatalmi különbségeket és ezáltal megszilárdítja azokat hogy hamis látszat keltésével a dolgozókat – akár az érdekeikkel ellenkező – szervezeti változtatások elfogadására indítja.”²⁶

7) A valós társadalmi kontextus figyelmen kívül hagyása miatt „ajtó-ablak nyitva áll” a SZF tanácsadó opportunistá magatartása előtt. A tanácsadók hatalmi struktúrák, politikai manőverek és saját önigazolásuk rabjai, amelyet teljesen maguk sem látnak át, s ha mégis, nem tudják és nem akarják azokat felfedni és megghiúsítani:

- A tanácsadók a humán és gazdasági célok egyidejű teljesítését ígérnek. Ez valószínűtlen eredmény, de mégis meggyőzik magukat, mert annyira csábító a hitvallás, hogy kikapcsolja a valóság kritikus vizsgálatát. Meg vannak győződve a munka világának javításához történő értékes hozzájárulásukról. Mivel a pénzüket ezzel keresik, ezért ezt a hitet úgy kell tállalni és terjeszteni, hogy felkeltsék az érdeklődést és kielégítsék a keresletet.
- A tanácsadónak a megbízótól való anyagi függősége a semlegességével és érdekkiegyenlítés iránti törekvésével összeférhetetlen lehet. Kizárólag a vállalat vezetése dönt arról, hogy kit szerződött a piacról. Ezért tendencia van arra, hogy a tanácsadó úgy dolgozzon, hogy megérje a honoráriumot. Olyan problémákkal foglalkozik és úgy definiálja a problémát, ahogy a megbízónak megfelelő. Ezért a humanizálási törekvésből nem sok marad.
- A SZF tanácsadók érdekkiegyenlítő törekvésük dacára nyitva hagynak alapvető – hatalmi – kérdéseket, pl. hogy mi történik a javulás, teljesítménynövekedés profitjával. A bevont érintettek megelégedhetnek a meg-növekedett elégedettséggel/önismerettel/motivációval, s nem kell rész-sülniük a bevétel növekedéséből.
- A tanácsadó koalíciós partner a megbízónak vállalatban belüli hatalmi ügyekben, aki szócsóként, szemetesvödörként, bűnbakként, stb. jól felhasználható a játszmákban.
- A tanácsadónak ragaszkodnia kell az alapértékeihez, de olyan megbízóval és szereplőkkel kellhet együttműködni, akik ezeket nem fogadják el. Meg van az a paradoxon, hogy a SZF-ben előre adott értékeket a résztvevők nem kérdőjelezhetik meg, elvileg nem módosíthatják tartalmát (önrendelkező módon), különben nem SZF-ként működik a folyamat, s „ki kellene az ilyen embereket zárni a játékból”. Ez állandó dilemmát jelent.

²⁶ Kieser 1995, 160.o.

A fenti komoly szociológiai kritikák²⁷ szerint tehát alapvető ellentmondás van a környezeti realitások és az idealista SZF megközelítés között, mely lényegében feloldhatatlan (s e konfliktus feloldására tett opportunisták kísérletek állnak a tartalmi változás mögött). Ezt az ellentmondást a SZF-i szakemberek is érzékelik, noha feloldhatatlanságával természetesen nem érthetnek egyet. Ők az ellentmondás helyett inkább „kettősségről” vagy „inkonzisztenciáról” beszélnek, melyeknek típusait Bowen az alábbiakban adja meg:²⁸

- 1) Inkonzisztencia él a kliens-szervezet céljai és stratégiái, és a tanácsadó értékei között.
- 2) A kliens-szervezetben megvalósuló intervenció nincs összhangban a tanácsadó értékeivel, céljaival.
- 3) A tanácsadói beavatkozás következményei esetleg nem illeszkednek a tanácsadó értékeihez.
- 4) A tanácsadó viselkedése nem illeszkedik a kliens-szervezet által elfogadott szakmai standardokhoz.
- 5) Az intervenció következményei nem konzisztensek a SZF értékeivel.

A SZF-i tanácsadók szerint „a felmerülő értékkonfliktusok ugyan akadályozzák a SZF-i folyamatok sikerét, de lehetővé teszik a tanácsadók tanulását, kompetenciájuk növekedését, és a SZF-i elmélet fejlődését”²⁹. Kiemelendő még, hogy ezeknek az értékkonfliktusoknak a kezeléséhez a SZF szakmai szervezetek etikai kódexeket bocsátanak ki, amelyek egyensúlyt próbálnak teremteni a gazdasági-vállalati elvárásoknak való megfelelés és a SZF saját értékei között.

Magyarországi SZF történet

A SZF magyarországi történetének feldolgozásához vizsgálni kell 1) a korszak magyar gazdaságtörténetét, 2) a szervezés, mint gyakorlati és elméleti tevékenység magyarországi történetét, továbbá 3) a magyarországi alkalmazott pszichológiai és szociológiai kutatások és szervezeti beavatkozások történetét.

²⁷ A SZF-t erősen kritizáló Kieser és Perrow által megvont mérleg azért nem teljesen sötét. Kieser úgy véli: a szervezet és a szervezet-átalakítás mindig politikáról szól, a részvétel legalább esély a politika befolyásolására. Végso soron egy pszeudo-részvételtől még mindig jobban lehet valódi részvételt kihozni, mint a semmilyenből. Kieser szerint azonban továbbra is cél a valódi részvétel megteremtése, s ezért a továbblépés szükséges irányai a következők lennének: 1) A részvételi lehetőségek formálisan szabályozott, kötelező elismerése; 2) a részvételi kompetenciák közelítése; 3) erős, közös normatív bázis megteremtése, amely alapján lehet a konkrét participációs eseteket kritizálni és alakítani. (E diskurzusmodell ideálja a hatalommentes diskurzus, ld. Habermas.)

²⁸ Bowen 1977. Idézi Tari Szilvia: A magatartástudományi szervezetfejlesztés sikerességének esélyei Magyarországon BKÁE, 2001. 35.o.

²⁹ Tari 2001, 35.o.

A magyarországi szervezés kezdetei a Monarchiában meginduló hazai iparfejlődéshez köthetők, és meglehetősen szerények voltak. A nemzetközi ismeretek eljutottak hazánkba is, így Taylor munkásságának is volt visszhangja.³⁰ Szervezési ismereteket is elkezdtek oktatni, először az agrárszakember-képzésben.

A két világháború között a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán Magyar Zoltán oktatott közigazgatás szervezést. Megemlítendő Rézler Gyula munkássága is a munkatudományok terén.

Ami a gyakorlati szervezési tevékenységet illeti, a II. világháború előtt csupán egy jelentősebb szervezési vállalat létezett: az Evolut Kft., melynek tevékenysége főleg ügyvitelszervezésre és részben gépesítésre korlátozódott. Emellett működött még néhány kisebb cég is – pl. az Organizáció Kft –, melyeknek profilja hasonló volt. Az 1950-es évek elején az Evolut jogutódját, az állami Irodaszervező Gazdasági Irodát megszüntették, a különféle szervezési intézetek (majd később vállalatok) csak az 1960-as években alakultak ki.

Az elméleti szervezési ismeretek bővülése terén fontos mérföldkő az MTA Szervezéstudományi Bizottságának megalakulása 1964-ben.³¹ A magyarországi szervezéseméletben közigazgatás mellett az üzemgazdaság és -szervezés a másik fontos hagyomány. Itt az első nagy tudományos inspiráció a rendszerelmélet volt, melyet 1966-ban Kindler József és Kiss István, a BME tanárai importáltak, kétkötetes könyvben. Az 1960-as évektől kezdődően magyar nyelven is egyre több olyan mű jelent meg, amely lényegében a szervezési irányzatok kialakulásával, értékelésével foglalkozik. Előnyös változás az aktuális művek kiadásában azonban csak a '70-es években következett be. A fokozódó érdeklődés a szervezési kérdések iránt egybe esett azzal, hogy a '70-es évektől a gazdaság helyzete egyértelműen romlik, s ezért a központi pártvezetés is hangsúlyozza, hogy e téren fokozódó erőfeszítéseket kell tenni. Az MTA 1979. június 29-i határozata már egyértelműen önálló szervezéstudományról beszél, s tudománypolitikai célként tűzi ki ennek erősítését, főleg elméleti oldalról.³²

³⁰ Ladó L. (1986, 82.o.) közli Szabó Ervin megállapításait, melyek egy Taylor-rendszerrel kapcsolatos ankéton hangzottak el. (Méhely 1913/1)

³¹ Erdei Ferenc javaslatára hozta létre az MTA a Szervezéstudományi Bizottságot elnökségi bizottságként, melynek első elnöke Erdei Ferenc volt, akinek 1971-ben bekövetkezett halála után nemsokára (1973-ban) megszűnt ez a bizottság. Jogutódja a Gazdasági és Jogtudományok Osztályához tartozó Igazgatástudományi Bizottság lett, két szekcióval: Vállalati szervezési és Közigazgatástudományi.

³² Az MTA elnöksége 1979-ben helyzetleírást készített az irányítás-, vezetés-, és szervezéstudomány helyzetéről, amelynek bevezetője megállapítja: „az irányítás, a vezetés, a szervezés olyan rendkívüli fontosságú gyakorlati tevékenység, amelynek tudományos kutatása, problémáinak elméleti feldolgozása hazánkban és világszerte egyaránt a kialakulás és kibontakozás stádiumában van”. A határozatban az MTA olyan vezetés- és szervezéstudományi egyúttal olyan kutatásokra is serkentett, „amelyek nem az eddigi eredmények elismertetését tekintik fő feladatuknak, hanem a rohamos tudományos-technikai fejlődéssel való lépéstartást”. (MTA, 1979) Az MTA elnöksége az említett határozattal egyrészt Vezetés- és szervezéstudományi, másrészt Közigazgatástudományi Bizottságokat hozott létre, a korábbi Igazgatástudományi Bizottságot megszüntetve.

A szervezés szélesebb körű egyetemi, főiskolai oktatása is a '70-es években vette kezdetét. Ezzel párhuzamosan elméleti perspektívaváltás is történt, az üzemgazdaságból és az üzemszervezésből a vállalatgazdaság és a vállalat egészének szervezése alakult ki.³³ Az elméleti erősödést jelzi, hogy Magyar Beck Magyar Szervezéstudományi Iskolaról³⁴ tesz említést a Ladó László, Szabó László és Susánszky János munkásságának bemutatása kapcsán. Az MTA kapcsolódó bizottságai és kutatóintézetei mellett ekkor összesen 13 szervezés-kutatással foglalkozó intézet és egyetemi kutatóhely van Magyarországon.³⁵

Ladó László korabeli értékelése szerint³⁶ azonban a magyar szervezésselmélet és gyakorlat elmaradt a világszínvonalától: hetvenes éveket megelőzően hiányoztak Magyarországon a témához értő szakemberek és alkotóműhelyek; a világszerte elismert alapművek nem kiadásuk időszakában – e század első éveitől kezdődően – jelentek meg hazánkban, hanem csak a '80-as években, de már csak elismerést érdemlő pótlásokként. Ladó szerint noha 1970-től már vannak hazai művek is, és néha nemzetközi szintű törekvések is, kevés a kiválóan képzett szakember, korszakok, iskolák estek ki társadalmi-gazdasági fejlődésünk megszakítottsága miatt, s pótlásuk sem sikerült a legjobban, mert nem volt határozott stratégiája, és szétzörtak voltak a törekvések.

Marosi az elmaradottság jellemzőjeként említi, hogy „a szervezési és vezetési kérdésekkel foglalkozó magyar szakemberek figyelmét a behaviorizmus, a magatartástudomány fejlődésének kezdeti szakaszában olyan más módszerek és irányzatok, mint pl. az operációkutatás, a számítógépesítés, a rendszertechnika stb. kötötték le, s az ember szervezeti helyét és szerepét illetően a többség jobbra csak az „emberi viszonyok” tanáig és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó módszerekig jutott el”.

A '80-as évek végi gazdaságot már spontán leépülés, a gyárak bezárása, és termelés visszafejlesztése jellemezte. A gyakorlati szervezés-vezetést elsősorban a diverzifikáció, a több lábon állás kialakítása, továbbá a problematikus a K+F terület és különösképpen a belső irányítás fejlesztése, a belső hatékonyság javítása foglalkoztatta. Nem csak a hatékonyságjavítás, de a szervezetfejlesztés akadályát is jelentette gyakran az itt megtapasztalható belső önállótlanlanság, az érdekeltség és az ösztönzés hiánya. A '80-as évek közepén kezd a hangsúly egyértelműen áttolódni az üzemszervezésről az irányításszervezésre. Marosi 1984-1985-ben végzett hazai kutatásai alapján például kiderül, hogy az iparban (továbbá az építőiparban és

³³ A BME-n 1970-től a tantárgyként oktatott üzemgazdaságtan helyébe vállalati rendszer- és gazdaságtan lép, s a rendszertant, mint vállalati anatómiát oktatják.

³⁴ Magyar Beck 1989

³⁵ Ezek között a legjelentősebbek: Magyar Természettudományi Egyesületek Szövetségének Szervezési és Vezetési Tudományos Társasága, Országos Vezetőképző Központ, BME Ipari üzemgazdaságtan tan-szék, ÉGSZI és ÉVMTK.

³⁶ Magyar Beck 1989

a tercier szektorban is) az irányítás szervezése sokkal nagyobb arányban nőtt, mint a termelés és a segédüzemi tevékenység szervezésének. Marosi szerint „ez a növekvő fontosság a társadalmi igények és a gazdaságpolitika változásával aligha magyarázható, hiszen a gazdasági reform bevezetése óta a termelésszervezés éppolyan fontos feladatnak minősült, mint az irányításé. Nem volt recesszió, vagy a vártnál szigorúbb gazdasági szabályozás, ami arra kényszerítette volna a vállalatokat, hogy csökkentsék az irányítóapparátust.”³⁷ Valójában az irányítás fókuszba kerülése mögött néhol szubjektív okok húzódtak meg, lényegében személyi kérdések, azaz a hatalmi viszonyok megváltoztatása miatt szüntettek meg és hoztak létre új szervezeteket, s alakították át az irányítást. Azonban az is tény, hogy ez a tendencia nem csak a vállalatok belső életére korlátozódik, hanem a hazai szakcikknek is követik, vagyis a szervezeti felépítés átalakítása nyugaton is az érdeklődés előterébe került a '70-es évektől kezdve.

Ami a magyarországi munkahelyi alkalmazott pszichológiai és szociológiai kutatásokat és oktatást illeti, noha a II. vh. előtt volt hazánkban néhány világszínvonalú üzem (Tungsram, Ganz, stb.), lényegében nem került sor munkapszichológia alkalmazására, s a '30-as évek szétszórt kezdeményezései is elsikkadtak.

A világháború után az ötvenes évekig gyakorlatilag nincsenek vállalatoknál alkalmazott szociológiai kutatások, és szétszórt marad az alkalmazott munkapszichológiai tevékenység³⁸ is. Majd csak a '60-as évektől kezdett el újra élni a munkapszichológia és a frissen kialakult hazai ergonómia, melyet a magyarországi üzemek közül a Csillaghegyi Lenárugyárban alkalmaztak először, s ezt követték a SZOT és KÖJÁL laboratóriumai, a Csepeli Fémművek és a Lenin Kohászati Művek. A '60-as évek második felétől beindult a növekedés és egyre szélesebb kiterjedésű, egyre több embert foglalkoztató szakmává válik az üzempszichológus. A '60-as évek végén már 30 komplett laboratóriumban – melyek hierarchikus vállalati rendszerbe soroltan működtek –, és 25 vállalatnál dolgozik önálló pszichológus³⁹. Ezzel egyidejűleg szociológusok alkalmazására nem kerül sor, és a '70-es évekig igaz marad, hogy a kutatások zömét kutatóintézetek végzik és az üzemekben alig elterjedt szakma a szociológusé.

Ekkor még kölcsönös a bizalmatlanság a pszichológusok-szociológusok és a vállalatvezetők között, a szakemberek is csak a helyüket keresik még az üzemekben. Jelentős bizalmatlanság van magukkal a tudományokkal szemben is, nem világos, milyen hozadéka lehet az efféle befektetéseknek. A pszichológia esetében

³⁷ Marosi 1988, 354.o.

³⁸ A Munkatudományi és Racionalizálási Intézeten belül létezett pszichológiai laboratórium, melyet 1950-ben egy párthatározattal bezárnak. Az Országos Munkaügyi Intézetben 1958-ban jött létre egy munkalélektani osztály.

³⁹ Legjelentősebb laborok: KGM ISZSZI, Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet, Agrárgazdasági Kutató Intézet. Továbbá a MTESZ és tagegyesületei is nagyfokú támogatást nyújtanak.

Englander szerint külön nehezítette az elfogadottságot mind a szervezetekben, mind a szervezéstudományban, hogy a '60-as évekig pszichotechnika dominált⁴⁰, és csak az évtized közepétől kezdtek el az üzempszichológusok érdeklődni a szociálpszichológia iránt. A '70-es évektől beindult a szociálpszichológia oktatás a vezetőképzésben is⁴¹, az alkalmazott szociológiai és pszichológiai kutatások megvetették a lábukat az üzemekben is, a vállalatoknál, a mezőgazdaságban, a honvédségnél, a budapesti és a vidéki tanácsoknál. A termelést irányító minisztériumok⁴² mellett működő központi vagy ágazati nagyobb szervezési intézetekben (pl.: KGM ISZSZI, KERORG, stb.) kialakultak a pszichológiai és ergonómiai osztályok és nagyobb számban alkalmaztak pszichológusokat, szociológusokat.

Englander kimutatása szerint⁴³ a '70-es évekre az alábbi fő alkalmazott szociológiai és pszichológiai és kutatási témák körvonalazódtak⁴⁴: 1) szociometria és beilleszkedés; 2) attitűd és közvélemény-kutatás; 3) vezetés és vezetőképzés; 4) ösztönzés; és 5) kommunikáció. Ami ezeket a kutatásokat illeti, ezekben Englander – meglehetősen sötét – helyzetértékelése szerint a tudományos munka helyett eluralkodott a technika, azaz a szkémák, receptek használata, túlsúlyos a kérdőíves vizsgálat, nincsen törekvés a mérések fejlesztésére, a sokoldalúságra, hiányosak az elméleti koncepciók, és gyakorlatilag leíró kutatások folynak a mélyebb összefüggések feltárása helyett. Englander fontos problémaként említi, hogy elintézetlen a kapcsolódás a Human Relationsszel is.

A SZF importja

A SZF megjelenésére Magyarországon a '70-es évek elején került sor. A T-Groupról az első híradások 1971-ben jelentek meg⁴⁵, és '74-ben jelent meg Beckhard szakkönyve is magyarul.

Az SZF technológia hazai importjának közvetlen előzménye az az 1971-ben indult kutatás volt, melynek során az MTA Szociológiai Kutató Intézete egyik

⁴⁰ Englander szerint a pszichotechnika atomisztikus (a vizsgálat tárgyat izoláltan kezeli), sematikus (a jelenségeket egy-két tényezőre vezeti vissza), és statikus volt (munkavégzés fókuszú, csak a munkakörnyezet hatásait vizsgálja, alkalmassági feltételeket keres).

⁴¹ BME Mérnök-tanárképző Intézet, Ipari Üzemgazdaságtan Tanszék, OVK, Miskolci Műszaki Egyetem vezetőképző iskolája, NIM vezetőképző iskolája, Mezőgazdasági Mérnöktovábbképző Intézet.

⁴² Kohó és Gépipari, Nehézipari, Könnyűipari, Mezőgazdasági és élelmiszeripari, Belkereskedelmi.

⁴³ Englander T: In. Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon Szerk.: Hunyady György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya Akadémiai Kiadó, Bp., 1976

⁴⁴ Az alkalmazott szociológiai és pszichológiai terminusnak tartalmilag megfeleltethető magatartástudományi terminust „a szocialista országokban (...) az érdekelt szakmai körök sokáig nem fogadták el” – állapítja meg Varga (1986, 110.o.) „A KGST 1-25-1-es együttműködési témacsoportjának résztvevői Mikulinszkij akadémikus javaslatára a „szociológiai és pszichológiai” fogalom párt mellett döntöttek a „behavioral science” nálunk használható megfelelőjének az 1979. november 13-i budapesti konferenciájukon.”

⁴⁵ Varga Károly: A T-Groupról – tapasztalatból is Ergonómia 1971/2.

szakminisztériumunktól 20 nagy iparági kutatási-fejlesztési téma vizsgálatára kapott megbízatást. A „vakelemzéssel” felszínre hozott siker-prediktor a motiváció, illetve orientáció sajátos struktúrája volt.⁴⁶ Ezzel a téma a motiváció fejlesztettségének problémakörébe nőtt át, azaz a fő kérdés már így merült fel: hogyan lehet az optimális motiváció-struktúrát társadalmi méretekben létrehozni? A válasz a következő volt: tréning-technológiák alkalmazásával, hiszen a teljesítménymotiváció felnőttkori fejlesztésének tréning-típusú technológiája külföldön a teljesítménymotivációs kutatások központi területe volt.

A tréning technológia adaptálására létrejött egy „akciókutatási” projekt az MTA „A tudományos-technikai forradalom társadalmi feltételei és következményei” tárcaszinten kiemelt kutatási főirányon belül „Az emberi erőforrás fejlesztésének szervezetszociológiai és szociálpszichológiai tényezői” címmel. (1976-80) E akciókutatás célja „egy magyar és szocialista viszonyokra kifejlesztett motivációs és szervezetfejlesztési program-csomag összeállítása”⁴⁷ volt, melyhez az UNIDO nyújtott segítséget, ugyanis az UNIDO segélyprogramjaiban Kakinada óta, mint az egyéb típusú segélyek hatékony felhasználásának biztosítéka szerepelt a teljesítménymotivációs és szervezetfejlesztési tréningek technológiájának helyi fejlesztési intézmények számára való átadása.

Az UNIDO „Ipari szolgáltatások és intézmények – Ipari tréning” szekciója 1975 októberében „Speciális szolgáltatási megállapodás” keretében azzal bízta meg Varga Károlyt – aki ekkor az MTA Szociológiai Kutató Intézet tudományos főmunkatársa –, hogy értékelje indonéziai, pakisztáni, iráni és lengyelországi AMT projektek⁴⁸ eredményeit és tegyen javaslatot a technológiai magyarországi hasznosítására, amennyiben ezt az elvégzett vizsgálat alapján indokoltnak tartja. A vizsgálat eredményeiről való tájékoztatás⁴⁹ eredményeképpen a magyar kormány-szervek az építőipari szakminisztérium fogadókészségének bejelentése alapján az UNIDO-t közös akciókutatási projektben anyagi és szakmai támogatással való részvételre kérték fel. Ebből a javaslatból jött létre Varga Károly szakmai vezetésével az a 104.000 dollár költségvetésű humántechnológia-transzfer projekt⁵⁰, amely lényegében a hazai SZF mozgalom elindítója lett.

A bécsi UNIDO Központtal valamint a magyar UNIDO Bizottsággal történt egyeztetés alapján – melyben vezető szempontként szerepelt, hogy a motivációs technológia transzfer hatása tudományos vizsgálatokban („monitoring”) kö-

⁴⁶ Varga 1979, 9.o.

⁴⁷ Varga 1979, 9.o.

⁴⁸ Az ENSZ „Iparfejlesztési Évtized” (UNDP) projektjéből finanszírozott tréning-projektek: Indonéziában Jakarta (IS/INS/75/004) és Bandung (DP/INS/74/045), Pakisztánban Karachi és Lahore (TS/PAK/74/002), Iránban Teherán (IS/IRA/71/820).

⁴⁹ Nemzetközi tudományos közvélemény tájékoztatása Varga Károly: Who gains from achievement motivation trainings? VIKALPA, Journal of Decision makers 1977/3.

⁵⁰ Developing a National Competence in Human Resource Development (UF/HUN/78/101)

vethető s a bevezetési terület ennek érdekében jól körülhatárolható legyen – cél-szerűnek látszott az említett technológiának egy iparág szervezési és számítógé-
pes intézetéhez (Építésügyi Minisztérium Építésgazdasági és Szervezési Intézete
– ÉGSZI) való telepítése.⁵¹ Az Intézet a technológiát az illetékes UNIDO tiszt-
viselővel való megállapodás szerint „saját managementjén kívánta kipróbálni”, s
a próba kimenetelétől tette függővé a rendszer tényleges átvételét és terjesztését.
Az iráni Ipari Management Intézet (IMI) látszott a legalkalmasabbnak a techno-
lógia magyarországi közvetítésére, de a legalkalmasabbnak ítélt személyt másirá-
nyú elfoglaltsága miatt helyettesíteni kényszerült: saját stábjából Manohar Nad-
karnival és egy amerikai konzultáns és tréning cég leszerződöttetett alkalmazott-
jával. '78- ban a két tréner bemutatkozó látogatásra érkezett, a MTA Szociológia
Intézete pedig szerződést kötött a monitorálásra. A vizsgálat terepe az Intézet 1500
fője volt – ennyit lehetett egy év alatt érdemben diagnosztizálni és fejleszteni.

A felkészüléssel eltöltött év után „a második év már a jelen terepen vég-
zett kutatás és kezdődő akciók éve volt. A szervezetfejlesztési intervenciók ugyan
még csak „mutatóban”, „demonstrációs tréningek” keretében jelentek meg. A kut-
tatás is csupán exploráció, problémafeltárás s az akciók első eredményeinek in-
tuitív összegzése volt, s egyben persze felkészülés is a következő év standardizált
felvételeire és folytatódó akcióira.”

A kutatási projekt első nagyobb lépéseként 1977. május 15- és 27-e
között Balatonfüreden az UNIDO és az Intézet szervezésében közösen „standard
teljesítménymotivációs tréning és megrendelt tematikájú szervezetfejlesztés ke-
rült lebonyolításra”.⁵² Majd „1978-ban azután olyan elméleti modellek kipróbálá-
sára került sor a vizsgált szervezet öt főosztályán és a beolvasztás előtt állt társ-
szervezet egyes részlegeiben, melyek közvetlenül relevánsoknak ígérkeztek /és bi-
zonyultak/ a szervezeti akciókutatás fő vonalához. Az akcióprogram ugyan még
mindig korlátozott volt – ez teljes volumenében csak 1979 elején indult be, – mé-
gis történt említésre méltó haladás a tréning ráhatások vonatkozásaiban is.” A má-
sodik tréningre, Dobogókőn, 1978. április 14-27-én kerül sor. 1979-ben Agár-
don, a projekt részeként trénerképzés zajlik le, s az itt végzettek számíthatóak a
szakmai első hazai generációjának.

A téma gyorsan túlnőtt az ÉGSZI-n. Az ipari tárca alkalmazott kutatás-
fejlesztési intézete (Ipargazdasági Intézet, IGI) vette fel a népgazdasági tervhez
igazodóan középtávú kutatási tervébe az SZF technológia adaptálását⁵³, majd az
„Országos Vezetőképző Központ is megkezdte a szervezetfejlesztési problematika

⁵¹ E projekt vezetése érdekében Vargának munkahelyet kellett változtatnia, az MTA Szociológiai Kut-
tatóintézetében eltöltött másfél évtized után négy évig az ÉGSZI tudományos tanácsadója lett.

⁵² Varga 1979, 43.o.

⁵³ Varga az ÉGSZI után itt dolgozik tíz évig, nem csak szűkebben SZF-sel foglalkozva, hanem különféle
nyugati menedzsment-tudományi kutatás-fejlesztési rendszerek hazai adaptálásával és vállalatoknál
történő kipróbálásával.

átfogó tanulmányozását, a külföldi és a (szerényebb) hazai tapasztalatok összegyűjtését”.⁵⁴ Hamarosan számos kutatás indul be és gombamód szaporodnak a tréning-csoportok is: a ’70-es évek elejétől fogva a ’80-as évek közepéig már sok száz tréningcsoportot szerveztek meg.⁵⁵ Elsősorban a könnyűiparban kezdtek el ilyen szervezetfejlesztési tevékenységet végezni, melyek még főleg külföldi szakemberek meghívásával zajlanak. 1986-ra már a könnyűipar felsővezetőinek 40%-a részt vett készségfejlesztő tréningeken.⁵⁶

A tréningek mellett a ’80-as években már több SZF kutatás és beavatkozás folyik: Varga végez hosszabb kutatásokat a Kőolaj- és Földgázbányászati Vállalatnál, a Mecseki Szénbányánál, a Richter Gedeonnál, míg Manohar és munkatársai a Medicornál, a Taurusnál és több más helyen végeznek szervezetfejlesztést.

A ’80-as években megkezdődtek a kultúra-kutatások is. Egy iparág vezető továbbképző tanfolyamán, majd a Szervezési és Vezetési Társaság ankétján több vállalattól érkezett középvezetőkkel vesznek fel Varga és munkatársai kérdőívet a magyar szervezeti (vezetői) kultúra vizsgálatára. Szintén a ’80-as évek közepétől jelenik meg az IGI kiadásában a Szervezetfejlesztési Füzetek. Varga helyzetértékelése szerint „ezenkívül különféle szervezési- és vezetéstudományi fórumokon, konferenciákon, bizottságokban is a téma gyors erjedésének lehetünk tanúi”.⁵⁷ Másfelől igaz az is, hogy jelentős megkésettség és lemaradottság érvényesül, hiszen ekkor Magyarországon még kísérleti stádiumban volt mind tudományos (akciókutatási) művelése, mind az ezzel szervesen összefonódó szolgáltatási, üzleti hasznosítása. Az első tréner képzést továbbiak nem követték és így a praktizálók továbbra is szűk közösséget alkottak, melynek bővülésére nem is kerül sor a rendszerváltásig. A szervezetfejlesztési beavatkozások is elszórt kísérletek maradtak, hiszen a szocialista gazdálkodás körülményei között nem is volt fontos kérdés a hatékonyság vagy a versenyképesség, a vállalatokra nem nehezedett teljesítménynyomás, így nem volt valódi szükség a szervezeti hatékonyság fejlesztésére sem.

Varga szerint e belső (szervezetfejlesztési és alkalmazott magatartástudományi) fejletlenség miatt kettős veszéllyel kell szembenéznie a SZF-i szakmának: 1) összeolvasztás „más, esetleg névlegesen itt-ott hasonló, de szemléletében és pontosabb célmegfogalmazásában eltérő szakmákkal”, 2) a pusztá tréningezésre való csupaszítás és általában a túlzott prakticismusra való törekvés. Ezért Varga a további fejlődés érdekében a szakma belső önvédelmét, „kamarásodását” javasolja. Eközben sokan a tágabb szervezési szakma oldaláról – így Ladó – szkeptikusan fogadják a SZF hazai megjelenését: szélsőséges human relations irányzatnak tartják, és elterjedését a technokrata szemlélet túlburjánzására adott válaszként fogják fel. Marosi szerint a hazai alkalmazás már eredetileg is torz volt: „nálunk

⁵⁴ Varga 1986, 112.o.

⁵⁵ Szervezetfejlesztési Füzetek 5.

⁵⁶ Szervezetfejlesztési Füzetek 5.

⁵⁷ Varga 1986, 112.o.

pl. az utóbbi években divatos kifejezéssé, mondhatni jelszóvá vált a szervezetfejlesztés. Valójában kevesen tudják, hogy ennek semmi köze nincs az eredeti magatartástudományi szervezetfejlesztés (Organisation Development) módszeréhez.” Varga azonban optimista a SZF jövőjét illetően, s úgy véli: esetében nem a szükségletek kielégítésének mechanizmusa működik, hanem az addikcióé: az igény, és ezzel a befolyás kezdetben gyenge, de ha beindul, majd mindkettő erősödik, azaz közép- és hosszútávra jelentős befolyás-növekedés ígérkezik, és az erőforrások, amikhez az SZF hozzáfér ezzel arányosan fog növekedni. A SZF jövőjét illetően Ladó úgy véli, az SZF ismerettartalom sok értékes elemet tartalmaz, de továbbélésére csak úgy kerülhet sor, ha abba más megközelítések beépítésre kerülnek és a szélsőséges alkalmazása kihal, azaz kiegyensúlyozott, integrált megközelítéssé tud válni.

A SZF alakulása a rendszerváltás óta

A SZF hazai alkalmazásában a fordulat 1989 után, a piacgazdaság kialakulásával következett be. A cégek átszervezése, piaci helytállása komoly befektetéseket igényelt és nagy bizonytalanságot okozott. A magyar gazdaságnak a kilencvenes évek végére sikerült csak stabilizálódni, amikor a vállalatok számára már nem a túlélés, hanem a versenyelőny megtartása és növelése válhatott fő céllá. Ezért megnövekedhetett a SZF jelentősége is. A '90-es évek végére Magyarországon már sok vállalat volt képes és hajlandó sokat áldozni a SZF tanácsadók alkalmazására.

1996-ban Varga és Gazdag már a hazai SZF harmadik nemzedékét veszi számba. A szerzők úgy vélik, hogy a hazai SZF tartalmának alakulásában a fő tényező a tréner-tanácsadók és a megbízó vállalatvezetők viszonya és egymás percepciója volt. Az általuk számba vett első generációt még a „neofita buzgalom” és „a tudás beavatottjainak büszkesége” jellemezte, akik nem is törekedtek az üzleti világgal a tudás megértetésére, s ugyanígy a vállaltoknak sem állt érdekében a tudományos szempontok „lefordítása”, hiszen „nekik is jól jött, hogy semmire sem kötelező tudományos szempontokkal segítik a kabinet-terveik elálcázását”.⁵⁸ A második generációnak már szembesülnie kellett az üzleti világ realitásával, a „sodródó gazdaság farkas-, sőt hiénatörvényeivel”, miközben a fennmaradásért küszködő vállalatok egyre őszintebben rázzák le a „szervezetpszichológiai hókusztrópusokat”. Eközben megjelent magyar piacon a nyugati SZF-tanácsadói kínálat is, és megindult a SZF bizonyos mértékű leértékelődése, „lejárótódása” is, de közben elfogadottá vált és beválnak tűnt egy-két „prózai, hasznos algoritmus”. A harmadik generáció már további hátrálást jelent az eredeti elképzelésektől. A tanácsadók óva-

⁵⁸ Varga – Gazdag: A hazai szervezetfejlesztők három nemzedéke In: A Magyar Pszichológiai Társaság XII. Országos Tudományos Nagygyűlése 1996. V. 22-25.

kodnak a problémák mélyrétegeibe leásni, s „túlméretezett probléma-komplexumokat” átérteltetni a kliensekkel, ehelyett egyszerű és konkrét megoldások kerülnek előtérbe.

’96 óta a hazai SZF szakmai közösség száma rohamosan gyarapodik. 1992-ben jött létre a Szervezetfejlesztők Magyarországi Társasága (SZMT), melynek Magyarországon körülbelül 190 tanácsadója és HR szakembere tagja. Az elmúlt években már több képzés adott lehetőséget arra, hogy újabb SZF-i generáció felnövekedjék: a hazai műhelyek és képző központok száma robbanásszerűen növekszik, és hazai felsooktatási intézmények nappali alapképzésén is oktatnak SZF-i ismereteket.⁵⁹

Ami a gazdasági szférát illeti, a SZF hazai piaca nagyon kusza, és igen nehéz körülhatárolni, hogy melyek azok a szolgáltatók, amelyek kizárólag szervezetfejlesztésre, illetve a tanácsadás egyéb ágaira specializálódtak: a szakmaterületek átfedései és érintkezései sok esetben el is mossák az éles határokat. Sok, nem magatartástudományi alapokon nyugvó cég mondja magát szervezetfejlesztőnek, és a nemzetközi általános vezetői tanácsadó cégek is hagyományos szolgáltatásaik mellett SZF-i módszereket is alkalmaznak. Lövey 1995-ös cikkében⁶⁰ úgy tartja, hogy Magyarországon mindössze néhány tucat valódi SZF-i tanácsadó dolgozik.

A Munkaadók Lapja 2001. januári cikke szerint⁶¹ a magyar piacon kétszáz olyan hazai cég van, amelynek fő tevékenysége a vezetési tanácsadás. E kör már csak azért is jelentős súlyt képvisel a hazai piacon, mert összesített éves árbevételük hozzávetőlegesen negyvenmilliárd forintra tehető, a Vezetési Tanácsadók Magyarországi Szövetségébe (VTMSZ) tömörült – az összes cég egyharmadát kitevő – tanácsadó teljes éves árbevétele pedig 25 milliárd forintra volt becsülhető 2001-ben. Figyelemre méltó a piac növekedésének dinamikája is. A Vezetési Tanácsadók Szövetségeinek Európai Föderációja felmérésében részt vevő vállalatok árbevételének összesített növekedése 14 százalékos volt, amely a GDP bővülésének mintegy háromszorosa. A cikk valószínűsíti, hogy valamennyi – tehát a VTMSZ szervezeti kötelékén kívül is tevékenykedő – cég tekintetében a növekedés még ennél is dinamikusabb.

E fejlődési azt jelzi, hogy a szervezési és vezetési tanácsadók „beágyazódtak” a magyar gazdaságba, s növekvő számuk miatt egyre szélesebb a kínálati oldal is. Jelen van ma Magyarországon az élvonalhoz tartozó „nagy öt” – KPMG Hungária, Andersen Consulting, Ernst and Young, Deloitte and Touche, Pricewaterhouse Coopers – integrált szolgáltató cég, illetve a (nem magatartástudományi értelmű)

⁵⁹ Elsőként a BKÁE, s azóta az ELTE, ÁVF, GATE, stb. Több nemzetközi képzésre is lehetőség nyílt Magyarországon, így például az 1994-96 között az Európai Tranzakcióanalitikus Társaság (EATA) által megszervezett két éves Change Management tréningen, és a British Know-How Fund támogatásával 1998-2000-ben zajlott CHAMP Változáskezelési tanácsadói képzésen. Üzleti tevékenységük részeként tanácsadócégek is elindították saját képzéseiket.

⁶⁰ Lövey Imre: Rejtett tartalékok. Humán Fókusz 1999/május

⁶¹ Szervezetfejlesztés tanácsadókkal. A Munkaadók Lapja. 2001/január.

szervezetfejlesztésre szakosodott nemzetközi tanácsadó cégek is – például McKinsey, Roland Berger, Boston Consulting, ADL, stb. E sort egészítik ki a százas nagyságrendű hazai tanácsadói és trénercégek.

Míg a legnagyobbak nemzetközi szakértői gárdával dolgoznak, és globális tudást hoznak, addig a magyar szervezetfejlesztők versenyelőnyüül adódik, hogy a hazai tapasztalatok birtokában, a hazai munkahelyi kultúra akut bajait ismerve próbálnak megoldási módokat felkínálni. Jellemző tendenciaként említi a cikk azt is, hogy kisebb tanácsadók is dolgoznak nagyobb projekteken – esetleg egymással kooperálva –, s nagy, nemzetközi tanácsadó szervezetek is dolgoznak hazai, nem globális cégeknek. A díjak természetesen erősen szóródnak, és tanácsadónként jelentősen eltérhetnek. A legnagyobbak szolgáltatásait azok a potenciális megbízók igénylik, akik ezt a tevékenységet meg is tudják fizetni, de a cikk véleménye szerint a hazai szervezetfejlesztők sem nélkülözik a nemzetközi tudást, ott vannak az élvonalban, szó sincs arról, hogy a „másodosztályhoz” tartoznának.

A cikk szerint a magyar munkaadók – bár különböző megfontolások alapján veszik igénybe a tanácsadói segítséget – ma alapvetően más okból fordulnak a szolgáltatókhoz, mint néhány évvel korábban. Egyre erőteljesebb a komplexitás igénye, amelyhez alkalmazkodva a tanácsadók „mix-modelleket” kínálnak, azaz arányosan és kiegyensúlyozottan alkalmazzák a strukturális beavatkozást és az emberi értékek kiaknázását.

További irodalom:⁶²

Beckhard, Richard (1974): A szervezetfejlesztés stratégiája és modelljei Budapest: KJK.

French W.L. és Bell C.H. Jr. (1973): Organisation Development NJ: Prentice Hall.

Guiot, Jean M. (1984): Szervezetek és magatartásuk Budapest: KJK.

Ladó László (1986): Szervezélmélet és -módszertan – A vezetés szervezési funkciója Budapest: KJK.

Magyari Beck István (1989): Száműzött értékeink Budapest: Akadémiai Kiadó.

Marosi Miklós (1988): A szervezés és irányítás nemzetközi fejlődése – magyar gyakorlata Budapest: KJK.

Perrow, Charles (1994): Szervezetszociológia Budapest: Osiris-Századvég-Panem-Hill-McGraw.

Alfred Kieser /szerk./ (1995): Szervezetelméletek Budapest: Aula Kiadó.

Hunyady György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya /szerk.:/ (1976) Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon Budapest: Akadémiai Kiadó.

Varga Károly (1979): Szervezeti akciókutatás (1977-1978) I-II. kötet Budapest: MTA Szoc. Int. kiadványa.

Varga Károly (1986): Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése – Szervezeti akciókutatások eredményei és tanulságai Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁶² Az idézethez szolgáló felhasznált forrásokat a lábjegyzetben feltüntettem, az alábbiak csak a fontosabb irodalmakat jelentik.

Cabrera Alvaro: A hazai kábítószerügyi szervezetrendszer kialakulása

Előszó a 2011-es kiadáshoz

A kábítószerügyi szervezetrendszer kialakulásáról szóló szakdolgozatomat 1999-ben fejeztem be és abban az évben kitűnő eredménnyel védtem. Nem sokkal később a következő évfolyamnak is bemutatták a tanszéken, azzal a céllal, hogy egy konkrét szociálpolitikai téma szakdolgozat formájában történő feldolgozásának mintájául szolgáljon (erről évekkel később értesültem). Ezt követően többek között ennek a tanulmánynak köszönhetően nyertem felvételt az ELTE Doktori Iskolájába. Azóta más kutatási témával kezdtem foglalkozni, talán ezzel is magyarázható, hogy nem fordítottam figyelmet a tanulmány publikálására, így ez az első alkalom, hogy ez a dolgozat megjelenik. Nagy megtiszteltetés számomra, hogy Czeferner Szilárd emlékkötetében nyílik lehetőség tanulmányom publikálására. A hazai kábítószerügyi szervezetrendszer kialakulását, intézményesülését bemutató kutatás úgy érzem ma is megállja a helyét. Ennek oka elsősorban az, hogy egy adott időszakot ismertet, melynek tanulságai ma is teljesen aktuálisak. Ugyanis napjainkban sincs közmegegyezés a követendő nemzeti drogpolitikát illetően, ami véleményem szerint fontos feltétele lenne a jól működő szervezetrendszernek. A drogpolitikában nagyon sok olyan szereplőnek kell együtt dolgoznia, akik teljesen más szakmai, szervezeti háttérrel rendelkeznek. Példaként a rendőrség és az egészségügy szervezeteit említeném: teljesen más célú, más szervezeti kultúrájú intézmények, mégis fontos, hogy együttműködjenek. Ahhoz, hogy egymás munkáját segítve, azt hatékonyabbá téve és ne egymást akadályozva dolgozhassanak, érdemes megismerni a közelmúlt tapasztalatait, szervezeti konfliktusait. Ezek a konfliktusok sok esetben a szervezeti és felelősségi területek nem megfelelő elhatárolásából, az egymással versengő államigazgatási vagy döntéshozói szervek súrlódásaiból fakadnak. Elsősorban ezért gondolom, hogy ez a dolgozat ma is teljesen aktuális és hasznos a szakma számára.

Bevezető

Szakdolgozatom témájaként azt a területet választottam, amellyel ezt megelőzően már negyedéves szakmai gyakorlatom során is foglalkoztam. Akkor az Országgyűlés Kábítószerügyi Eseti Bizottságának tevékenységét dolgoztam fel.

Az akkor elkészített tanulmány egy eddig feldolgozatlan témával foglalkozott, de korántsem volt teljes. A szakdolgozat adta keretek viszont már lehetőséget nyújtanak számomra vizsgálódási köröm kiterjesztésére és a hazai drogügyi szervezetrendszer kialakulásának mélyrehatóbb elemzésére.

Miért éppen ezt a témát választottam? Úgy tapasztaltam, hogy – talán közhelyszerűen hangzik, de igaz – a drogprobléma aktuális és egyre többeket érintő társadalmi jelenség. A drogfogyasztás alakulásáról szól röviden és összefoglaló jelleggel az első fejezet. Mára már kiépült egy szervezetrendszer, amely a droggal kapcsolatos problémákkal foglalkozik.

Kialakult egy olyan szakma is, amelynek tagjai bár különböző szakterületekről jöttek (szociológusok, szociális munkások, orvosok, rendőrtisztek, szociálpolitikusok, jogászok, mentálhigiénés szakemberek stb.) de összeköti őket a közös szakterület – egyúttal azonban az eltérő nézetekből, a különböző szakmai háttérből, továbbá az eltérő intézményi érdekekből fakadóan nagyon megosztottak is. Több olyan tanulmány látott napvilágot, mely a kábítószerrel, mint orvosi-egészségügyi problémával foglalkozik. Egyre többen vizsgálják a jelenség szociológiai, mentálhigiénés és egészségügyi vonatkozásait. Hiányzik azonban az olyan munka, amely a hazai drogügyi szervezetrendszer kialakulását, jelenlegi rendszerét, az egymással sokszor szembenálló és harcoló szakmai lobbikat leírná. Ezt a hiányt szeretném betölteni szakdolgozatommal. Egyúttal megkísérlem egyfajta interdiszciplináris megközelítés alkalmazását, azaz a jogi, politikai kérdéseket leíró fejezetben értelemszerűen inkább a jogi elemzés kap teret, míg máshol a szervezetszociológiát felhasználó intézményleírások, elemzések találhatóak stb. Meggyőződésem, hogy a szociálpolitikai tárgyú tanulmányokban hasznos a többirányú megközelítés, a különböző tudományterületek eltérő gondolatvilágának és értelmezésének együttes alkalmazása, esetleg ütköztetése. Ez egyúttal azért is hasznos, mivel a drogkérdésnek valóban nagyon sokféle aspektusa létezik, ha eltérő szakmai szempontok alapján vizsgáljuk. Természetesen jogosan tehető fel az a kérdés, miszerint az egyes fejezeteket alkotó részterületek bármelyike alkalmas lett volna egy szakdolgozat témájának, akkor pedig miért nem egy részterület feldolgozására vállalkoztam? A kérdés első része valóban igaz, bizonyára figyelemreméltó munkák születhetnek például kizárólag a drogügy jogi szabályozásának elemzéséből is, vagy a bűnüldözési terület kérdéseiről. Ennek a dolgozatnak a célja azonban éppen az egymással feltételezésem szerint szoros kapcsolatban lévő alrendszerek átfogó és összefoglaló leírása. Az egyes szakterületek gyakran öntörvényű és sajátos alapértelmezésből, logikájából fakadó ellentétek leküzdésére éppen az együttes értelmezés és a gyakorlat szintjén az együttes, összehangolt cselekvés hozhat előrelépést a megvalósuló drogpolitikában.

Fontos megemlíteni, hogy vizsgálódásom köre nem terjed ki a hazai drogügyi szervezetrendszer teljes körű leírására, viszonyaira, kapcsolataira, hiszen

az meghaladná a rendelkezésemre álló időt és lehetőségeimet. Nem terjed ki továbbá az idesorolható intézmények finanszírozási kérdéseire, amely ugyancsak egy feldolgozatlan terület. Nem lesz szó minden intézményről, esetleg néhány olyan is kimarad, amely más szempontú elemzés esetén helyet kapna egy ilyen témájú dolgozatban. Ebben a tanulmányban tehát a drogpolitika egészének szempontjából meghatározó szervezetekre, politikákra, ezek kapcsolataira és összefüggéseire összpontosítok. Megpróbálom leírni és magyarázni az állami intézményrendszer reakcióját egy igen gyorsan változó társadalmi jelenségre mely eltérő és más, mint az eddig ismert deviáns jelenségek. Vizsgálódásom tárgyát nem könnyű meghatározni. Elsődleges célom az illegális drogokat fogyasztó kliensekkel foglalkozó szervezetrendszer bemutatása volt. Illegális drog az, amit a törvény annak határoz meg. Az ellátóintézményekben vagy a megelőző-programokban azonban ezt nem határolják el ilyen élesen, sok az átfedés. Hiszen ha a kliensek oldaláról vizsgáljuk, akkor látható, hogy sokan legális drogok (pl.: gyógyszerek, nyugtatók fogyasztása) miatti problémákkal fordulnak ezekhez az intézményekhez, sokan viszont olyan kábítószer típus fogyasztása miatt, amely még be sem került az illegális drogokat felsoroló jogszabályba (design drogok), vagy pedig nem is fog, ilyen például a csavarlazító. Az alkohol, dohányzás, tehát a legális drogfogyasztás kérdéskörével mégsem kívánok foglalkozni, csupán érintőlegesen – abban a vonatkozásban, hogy gyakran átfedés van az ellátásban, az intézményekben. Tehát ezt a rendszert az illegális drogokkal kapcsolatos funkcióik, feladataik szempontjából, szemszögéből vizsgálom. Egyedül a kábítószer-rendészet esetén teszek kivételt, amely a legális drogok illegális felhasználásával kapcsolatos ügyekkel foglalkozik. Tanulmányomban rendszernek definiálom ezen szervezeteknek a hálóját. Az én megközelítemben ez a rendszer alapvetően az alábbi alrendszerekből tevődik össze:

- Jogi-politikai alrendszer;
- Megelőzési-kezelési-rehabilitációs alrendszer;
- Bűnüldözési alrendszer.

A jogi-politikai alrendszer legterjedelmesebb részét az a joganyag alkotja, amely egyrészt kijelöli a rendszer alrendszerei közötti mozgásteret és szabályokat, meghatározza, hogy mi számít büntetendőnek, ki számít betegnek, hogy mely intézményrendszerhez mely klienscsoport tartozik, stb. Kijelöli továbbá az egyes intézmények feladatkörét, felelősségét, döntési jogkörét. Meghatározza és leírja, hogy mi az illegális drog, mi számít legális drognak, hogyan kell ezeket kezelni, mi az, ami alapján meg lehet ezeket különböztetni stb. A jogi rendszer tehát egyrészt közvetítő alrendszer, mely a szabályokat foglalja magába. Másrészt mind a szocialista időszakban, mind jelenleg, a drogpolitika a jogalkotó számára jelenleg is elsődlegesen jogi, büntetőjogi kérdés. A droggal kapcsolatos jogi szabályozást

vizsgálva minduntalan a büntetőtörvénykönyv történetébe lehet botlani. A meghatározó drogpolitikák jellemzően elkülöníthetők a büntetőjogi kérdésekhez való viszonyuk mentén.

A megelőzési-gyógyítási-rehabilitációs alrendszer azon intézmények hálóját, érdekcsoportjait, amelyek az idesorolható szervezetek (drogambulanciák, kórházak, rehabilitációs intézetek, megelőzési programok) hátterét, munkáját meghatározzák. Bár szó lesz az ellátó-intézmények rövid történetéről és jelenlegi helyzetéről is, mégis inkább a makroszintű szervezetek kapják a főszerepet: minisztériumok, Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság, Országgyűlés Eseti Kábítószerellenes Bizottsága. Ez a megközelítés egyúttal feltételezi, hogy a drogfogyasztással szembeni fellépés állami feladat, amelyet elsősorban államilag koordinált és felügyelt intézmények hajtanak végre. Ugyancsak bemutatásra kerül azon szakmai és személyi konfliktusok egy része, amelyek meghatározóak voltak a rendszer működésében és ugyancsak szó lesz az ezek mögött meghúzódó feltételezett intézményi érdekekről.

A bűnüldözési alrendszer elsősorban a rendőrségi (az egyszerűség kedvéért idetartozónak tekintendő a pénzügyőrség és a határőrség is) szervezeteket illetve a büntetés-végrehajtás intézményeit foglalja magába. Ez utóbbiakban nincsen kábítószerre szakosodott intézmény, például olyan, ahova csak droggal kapcsolatos bűncselekményt elkövetők kerülnének. Mégis fontos vizsgálni két ok miatt is: vannak, akik kábítószerrel kapcsolatos bűncselekmény miatt kerülnek ide, mások egyéb bűncselekmények miatt kerülnek be, viszont élnek a droggal a falakon belül is.

Mindahhoz, hogy ezen szervezetek kialakulásának, kapcsolatainak, konfliktusainak leírása érthetővé váljon, szükséges áttekinteni annak a társadalmi jelenségnek a rövid hazai történetét, mely mindezt indokoltta: a magyar drogfogyasztás jelenségét.

I. A hazai drogfogyasztás alakulása

A magyar drogfogyasztás kezdete nem a XX. század második feléhez köthető, hiszen ez a jelenség már régebben is létezett Magyarországon. A jelenlegi szervezetrendszer kialakulása szempontjából a hetvenes évektől kezdődően fontos röviden áttekinteni alakulását, mivel a jelenlegi intézményhálózat is az erre való reakcióként intézményesült. A kilencvenes évek előtti időszakot négy szakaszra lehet osztani¹, a területi elterjedtség, a preferált drog illetve a drogprobléma mennyiségi jellemzői alapján.

¹ Lévai Miklós: A Kábítószer probléma és büntetőjogi kontrollja Magyarországon. In: A deviancia szociológiája, Bp., 1993

Az első szakasz a hatvanas évek közepétől egészen a végéig terjed: a drogfogyasztás csupán szórványos jelenség, de az időszak végét jelzi az első droghaláleset bekövetkezése. A második szakasz a '70-es évek elejének időszaka. A drogfogyasztásban többek között megjelenik a Parkán nevű gyógyszer, amelyet gyakran alkohollal kombinálnak. Ekkor még kifejezetten budapesti jelenségről van szó. A harmadik szakasz 1973-tól a nyolcvanas évekig terjedő időszakot öleli fel. A legjellemzőbb mozzanat a szipuzás megjelenése és elterjedése. Ez leegyszerűsítve szerves oldószerek, ragasztók gőzeinek belélegzését jelenti. Gyakori a politoxikománia, tehát a szipuzás mellett alkoholt és gyógyszereket is fogyasztanak. Ez a „csöves” ellenkultúra időszaka és a drogfogyasztás jelensége nem csupán a fővárosra jellemző immár: a városokban, főleg az iparilag gyorsabban fejlődő településeken is megjelenik a kábítószer. A gyógyszerfogyasztásban gyakorivá válik a kodeintartalmú készítmények használata, melyek rendszeres beszerzés miatt már a recepthamisítás vagy a gyógyszerértérből, orvosi rendelőkből való lopás is gyakori. A negyedik szakasz a nyolcvanas évektől a 90-es évek elejéig tartott. Továbbra is jelen van a szipuzás, gyógyszererezés, de mellette megjelenik az évtized közepétől a máktea fogyasztása is. Csökken a drogfogyasztók életkora és egyre több nő is a drogokhoz nyúl. A kodeinféleségek fogyasztása növekszik, elterjed a Hydrocodin intravénás alkalmazása. Megjelenik az indiai kender, amelyet sokan már itthon is termesztenek, továbbá az évtized végére elérhetővé válik immár a hagyományos, a nyugat-európai országokban is használt drogtípusok többsége. Csíráiban kezd megjelenni a kínálati oldal, de ekkor Magyarország még inkább a drogcsempészet tranzitországa.

A rendszerváltást követő időszakban az előző négy időszakaszhoz képest a drogfogyasztás rohamos terjedéséről lehet beszélni.² Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre a drogfogyasztók számát illetően. Vannak azonban olyan indikátorok, amelyek segítségével jó becslést lehet adni arról, hogy mekkora mértékű ez a jelenség. Ilyen indikátor például az egészségügyi intézményekben kezelt drogbetegek száma, a drogfogyasztásra visszavezethető halálesetek száma. A kezelt betegek számának 10–100-szorosa lehet a valós betegszám. Többek között ilyen indikátor még a Vám- és Pénzügyőrség által lefoglalt kábítószer mennyisége is, melyet – jól és hatékonyan fellépő vámőrséget feltételezve – 10-es szorzószámmal szoktak beszorozni, hogy megbecsüljék az országba bejövő átmenő illegális drog mennyiségét.

Ezen indikátorok alapján a drogfogyasztók száma meredeken növekszik. Például a kezelési adatok alapján 1994–1996 között megduplázódott az ópiátfogyasztók száma, ezen belül háromszorosára nőtt a heroinfüggők száma. Az intravénás droghasználók száma 1994–1996 között évente megduplázódott.

² Jelentés a kábítószer-fogyasztás visszaszorítása érdekében létrehozott országgyűlési eseti bizottság munkájáról, 1997.

Legnagyobb arányban, 25-szörösére az amfetamin és amfetamin-származékokat fogyasztók száma növekedett meg, míg a szerves oldószert fogyasztóké felére csökkent. Egyúttal tehát átalakulóban van a fogyasztói oldal: egyre inkább a nyugaton is használt szerek jöttek divatba, megjelent az amfetamin nagyarányú fogyasztása is.

Ez ugyanakkor nem jelenti a régebbi fogyasztási módok eltűnését vagy elhanyagolhatóságát (gyógyszerfogyasztás, szipuzás, máktea stb.). Az életkori adatok alapján a drogfogyasztás alsó korhatára 16–19 életévre csökkent. Növekszik az erre a problémára visszavezethető halálesetek száma, folyamatosan nő az igény a veszélyesebb drogok (pl.: heroin) és a kockázatosabb használati mód (intravénás módszer) iránt. Főleg a fiatal korosztályban ugyancsak nő a fogyasztók aránya, közöttük az elsődleges és legelterjedtebb droggá az amfetamin-származékok váltak. Míg a '90-es évekig csupán tranzitország volt Magyarország, napjainkban már célország is. A becslések szerint a kisebb-nagyobb rendszerességgel drogot fogyasztók száma jelenleg mintegy 150 000 főre tehető, míg a drogfüggők száma 30–50 000 fő körül lehet.

Napjainkban már a kínálati oldal is meghatározóvá vált. Egy még 1995-ös reprezentatív, középiskolásokat vizsgáló kutatás (ESPAD tanulmány) során megállapították, hogy a 16 éves középiskolások 10,3 %-a fogyasztott már drogot élete során. Egy 1997-es, a hadseregben végzett felmérésben a besorozott 36 ezer főből 1706 állította, hogy találkozott már a droggal és a vizsgálat szerint a drogfogyasztók száma a hadseregben 5%.

Jellemző a szervezett bűnözés jelenléte, illetve a hazai illegális kábítószer-termesztés növekedése. A külföldről behozott illegális anyagmennyiség is egyre több.

Míg a Vám- és Pénzügyőrség 1990-ben 6,3 kg kábítószerrel foglalt le, addig 1996-ban 1146,1 kg-ot a 180-szoros különbség nem tulajdonítható kizárólag a hatékonyabb felderítési módszereknek, az adat az országba bekerülő kábítószer-mennyiség drasztikus növekedését mutatja. A kábítószer-bűnözés változó szerkezetű és emellett erősen növekedő tendenciát mutat. Míg 1990-ben 8 kóros szenvedélykeltés és 34 visszaélés kábítószerrel típusú bűncselekmény valósult meg, addig 1996-ban már 400 illetve 11. A strukturális változásokat jól szemlélteti, hogy a '80-as években az ilyen típusú bűncselekmények elkövetőinek 90%-át fogyasztás miatt vonták felelősségre, míg 1995-ben a visszaélés kábítószerrel bűncselekmény elkövetése miatt ismertté vált 455 bűnelkövetőből 227 illegális droggereskedés (természetesen különböző fajsúlyú) miatt vonták felelősségre. A '90-es évek óta folyamatosan nő a visszaélés kábítószerrel bűncselekmény miatt elítéltek száma.

Az eddigiekben felsorolt tendenciákat (az 1990-es évekre vonatkozóan) szemléltetik a függelékben található statisztikai táblázatok.

II. Jogi-politikai alrendszer

Jogtörténetnek tekinthető immár az a folyamat, amely a hetvenes évektől egészen napjainkig terjedően meghatározta a hivatalos állami drogpolitika alakulását. Nagyon sokrétű és szerteágazó az a politikai és jogi környezet, amelyben a hazai drogügy intézményei megszületettek, kialakultak. Formálásában igen nagy szerepet játszott és napjainkban is játszik az Országgyűlés (Kábítószerügyi Eseti Bizottság), mely egyrészt ellenőrző szerepet gyakorol a végrehajtó hatalom felett, a politikai és drogpolitikai viták fóruma, továbbá a jogi rendszer csúcsát jelentő törvények megalkotója. Mégis az Országgyűlés, mint intézmény, mint a legfelsőbb törvényhozói szerv nem értelmezhető a drogügyi szervezetrendszer részeként, csupán az előbb említett képviselő tagokból választott eseti bizottság volt eleme ennek a rendszernek, amíg működött. Az Országgyűlés, mint intézmény nem is lehet része a kábítószerügyi szervezetrendszernek, hiszen ha annak értelmeznék, mint jogalkotót, akkor, mivel szinte minden társadalmi viszony lefedhető és megjeleníthető jogviszonyként, mindenféle vizsgálandó makroszintű rendszer részének lehetne tekinteni a Tisztelt Házat. Az Országgyűlés hozta azonban létre és napjainkban is változtatta azt a szabályozórendszert, jogi környezetet, amely a rendszer szereplőinek új stratégiákat, új szerepeket, az eddigiektől eltérő súlyokat jelent. A kábítószerügyi szervezetrendszer pedig olyan rendszer, amely erősen függ attól a jogi-politikai környezettől, amelyben működik, hiszen a drogfogyasztás büntetendő, továbbá időszakonként változik, hogy mekkora szigorral kell büntetni. Továbbá a parlamenti vitában jelennek meg és ütköznek leginkább manifest módon az egymástól eltérő drogpolitikákat vallók nézetei, érvei. Ezért fontos a jogi szabályozással párhuzamosan az ehhez kapcsolódó politikai vita rövid felvázolása is.

II. 1. Előzmények

Magyarországon már a múlt században (1876-tól kezdődően) is létrehoztak a kábítószerrel kapcsolatos büntetőjogi szabályokat. A téma szempontjából azonban csak az 1970-es évek végétől szükséges ezen előzményekről röviden szót ejteni, mivel a jelenlegi szabályozás alapja az 1978. évi IV. törvény, a napjainkban is hatályos büntetőtörvénykönyv. Már az első, 1978-as változatában is tiltották a drogfogyasztás és terjesztés különböző eseteit. A droggal kapcsolatosan 1987-ben és 1993-ban voltak Btk. módosítások és természetesen 1998-ban, amiről később részletesebben is lesz szó. Az eredeti 1978-as normaszövegben a 282. § büntetni rendeli alapesetben egytől öt évig, ha valaki illegálisan akár csak magánál tartott vagy forgalomba hozott, készített illetve az országba ki-, be- vagy átvitt kábítószert. Az alapesethez képest minősített esetek – tehát szigorúbb megítélés alá eső

esetek – voltak, ha valaki ugyanezeket üzletszerűen, bűnszövetségben vagy jelentős mennyiségre követte el – ezt már 2–8 év közötti szabadságvesztéssel büntették. Nem számított büntettnek, hanem csak vétségnek, ha valaki csak előkészületet tett illetve ha csekély mennyiségre és nem forgalomba hozatal céljából követte el az alapesetben leírtakat. Ez esetben egyévi szabadságvesztés illetve javító-nevelő munka (ez ma már nem létezik) vagy pénzbüntetés volt a szankció. Egészen 1998-ig nem törvényi szinten szabályozták azt, hogy mi számít csekély illetve mi számít jelentős mennyiségnek³. A mennyiségi határok egységes, lehetőleg törvényi szintű szabályozása ugyanis az egységes joggyakorlatot, jogalkalmazást teszi lehetővé, míg ennek hiányában előfordult, hogy ugyanazon mennyiségeket a különböző bíróságok másképpen ítélték meg. A hetvenes években és a nyolcvanas évek elején azonban az volt a legnagyobb gond, hogy gyakran legális szereket fogyasztva drogoztak: pl.: szipuzás. Erre találták ki a 283. §-ban leírt kóros szenvedélykeltést, amely szerint, ha valaki 18 életévét be nem töltött személynek kábító hatású anyag vagy szer élvezetéhez nyújt segítséget, azt vétségként ugyancsak egyévi szabadságvesztéssel, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel szankcionálták. Ezt az 1993-as módosításkor bűncselekménnyé nyilvánították, azaz szigorúbb megítélés alá vonták.

A legfontosabb változtatás 1993-ban azonban az elterelés intézményének bevezetése volt. Eszerint ha valaki csekély mennyiségű drogot saját használatra állít elő, megszerez vagy tart, feltéve, ha önként hat hónapos gyógykezelés mellett dönt, elkerülheti a börtönt. Két évet követően, 1995-ben született az a Legfelsőbb Bírósági állásfoglalás, amely már magasabb értékekben határozta meg azt a bizonyos csekély mennyiséget, ezzel lehetővé téve, hogy a rendszeres drogfogyasztók is az egészségügyi kezelést választhassák a büntetés-végrehajtás intézményeibe való bekerülés helyett.

II. 2. A büntetőjogi szabályozás 1998-as változása

Az 1998-as választásokon a FIDESZ-MPP győzött és koalíciót alakított az MDF-fel és az FKGP-vel. A FIDESZ vezető politikusai teljesen eltérő megközelítéssel kezdték el vizsgálni a hazai drogügyet. Az ő felfogásuk szerint a drogkérdés összekapcsolható a hazai szervezett bűnözés elleni harccal, mely programjukban és jogalkotási tervükben prioritást élvezett. Eszerint nyújtották be a szervezett bűnözés elleni és a büntető jogszabályok módosításáról szóló két törvényjavaslatukat 1998 második felében. Egyébként a „Büntető Törvénykönyv, a megalkotása

³ Ezt a Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiumának 75. Számú állásfoglalásában, majd a VI. számú Büntető Elvi Döntésben határozták meg először, majd később a legfelsőbb Bíróság 155. Számú Büntetőkollégiumi Állásfoglalásában. Jelenleg is állandó vita folyik arról, hogy mi a csekély és jelentős mennyiség. Ami lényeges, talán az, hogy egészen 1998-ig nem határozták meg ezt törvényi szinten.

óta eltelt húsz évben 46 esetben módosult. Az elmúlt tíz esztendőben a jogalkotó döntése alapján 37 ízben, míg az Alkotmánybíróság döntése nyomán 5 alkalommal változott a joganyag. Rendszeressé vált, hogy évente legalább kétszer foglalkozott a Parlament a büntető jogszabály módosításával.⁴ Mégis elmondható, hogy ekkora közfigyelmet és egymásnak feszülő ellenérzéseket talán még egyik Btk. módosítás sem okozott – még tüntetést is szerveztek a kábítószerrel kapcsolatos módosító részeivel egyet nem értők. A közfigyelem szempontjából szinte csak az egyik javaslat (a T/250, a büntetőjogszabályok módosításáról szóló) drogfogyasztással kapcsolatos részei kaptak igazi figyelmet, annak ellenére, hogy maga ez a törvényjavaslat is 93. §-ból áll, és mindössze 4 szakasza, a 62. §, a 63. §-as, a 64. §-es és a 83. §-as foglalkoznak ezzel a kérdéssel.⁵ Mégis mind a médiában, mind a parlamenti vitában elsősorban a drogra vonatkozó kisterjedelmű szabályozás került előtérbe és ez szerepelt az első helyen. Mit is tartalmazott mindez?

Először is fontos emlékeztetni arra, hogy már az ekkor hatályos, utoljára ezelőtt 1993-ban módosított Btk. is büntette mind a fogyasztást, mind az ehhez kapcsolódó cselekményeket.

Az itt említett paragrafusokból csak a legfontosabb részekről lesz szó.

A törvényjavaslat szerint: „(1) Aki a hatósági előírások megszegésével kábítószerrel természet, előállít, megszerez, tart, a szervezetébe juttat, az országba behoz, onnan kivisz, az ország területén átvisz, büntettet követ el, és öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető.” Ez a tétel a fogyasztás büntetésének komoly szigorítását jelenti.

Még ugyanitt „(2) Aki a hatósági előírások megszegésével kábítószerrel kínál, átad, forgalomba hoz, vagy azzal kereskedik, büntettet követ el, és két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”. Ebből látható, hogy már a drogosok között olyan gyakori kábítószer átadása más megítélés alá esik és a javaslat ezt a kereskedelemmel egybeveszi.

5-évtől 10-évig kívánták büntetni azt, aki az előző bekezdésben leírtakat: „közművelődési intézmény, közhasznú tevékenységet végző szervezet területén vagy annak környezetében, közművelődési vagy közhasznú tevékenység helyszínén, a fegyveres erők és büntetés-végrehajtási szervezet objektumában,” követi el. Ebből a végleges elfogadott törvényszövegbe az „oktatási, köznevelési, gyermekjóléti és gyermekvédelmi, közművelődési feladatok ellátására rendelt épület területén, annak környezetében, a fegyveres erők vagy a büntetés-végrehajtás objektumaiban” meghatározás került. Elég csak arra gondolni, ha egy középiskolás, vagy egyetemista hallgató, esetleg saját iskolája területén követi el ugyanazt a bűncselekményt (tehát társának kínálja, átadja a drogot) ezzel igen szigorú megítélés

⁴ A büntetőjogszabályok módosításáról szóló T/250 számú törvényjavaslat, Általános Indoklás

⁵ Ez egy módosító törvény, tehát a felsorolt paragrafusok a Btk. 282§-es, 282/A§, 283/A illetve a Btké. 23.§ paragrafusát változtatják meg.

alá kerül, azonos megítélés alá mintha lőfegyvert, robbanóanyagot csempészett volna az országba.

„(4) A büntetés az (1) bekezdés esetén öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztés, a (2) bekezdés esetén tíz évtől tizenöt évig terjedő vagy életfogytig tartó szabadságvesztés, ha a bűncselekményt jelentős mennyiségű kábítószerre, a.) bűnszervezet tagjaként vagy megbízásából követik el...

(5) Az (1)–(4) bekezdés szerint büntetendő az is, aki a kábítószerrel visszaélés bűncselekményének elkövetéséhez anyagi eszközöket szolgáltat.”

Ezekben már a magyar büntetőrendszer által adható legsúlyosabb büntetéssel fenyegetik az elkövetőket. Ezek a részek a drogmaffia elleni harcot hivatottak erősíteni az előterjesztők szerint.

„(7) Ha a kábítószerrel visszaélést csekély mennyiségű kábítószerre követik el, a büntetés az (1) bekezdés esetén, valamint a (2) bekezdés szerinti kínálás és átadás elkövetési magatartások esetén büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés.

(8) Aki nagy nyilvánosság előtt kábítószer fogyasztására hív fel, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” A drog tabutémává válik, a fogyasztást nem lehet propagálni.

Ezeknél a részeknél már előkerül a csekély mennyiség fogalma, amelyről már volt szó. Az eddigi szabályozás szerint, akinél ezzel megegyező vagy kisebb mennyiségű drogot találtak, annak lehetősége volt élni az elterelés intézményével, amelyben ha akarta, fél éven át rendszeres és kötelező kórházi drogelvonó kezelésre cserélhette a büntetőjogi procedúrát. A csekély mennyiséget egy Legfelsőbb Bírósági Büntetőjogi Kollégiumi állásfoglalás szabta meg, és figyelembe vették azt a tényt, miszerint a drogosoknál az átlagember számára halálos adag többszörös mennyisége is csekélynek minősülhet (többféle kábítószer típus esetén is.). Mégis a csekély mennyiségi értékek felsorolása – amely a médiában többször előfordult – a laikusok számára mindig megdöbbentően magasnak tűnhetett, ráadásul mindig hozzátapadt (talán az elnevezés miatt), hogy ez a mennyiség nem büntetendő, pedig az volt. Szakmai körökben is, és annak idején a parlamenti drogbizottság jelentésében is megemlítették, hogy fontossága miatt szükség lenne a csekély mennyiség törvényi szintű meghatározásának. Ezt a jelenleg vizsgált törvényjavaslat a 83. §-ban teszi meg. Ez egy felsorolás, amely az adott drogtípust és hozzá tartozó még csekély mennyiségnek vett maximumértéket határozza meg, tiszta hatóanyag-tartalomban, grammban. Megváltoztatták azonban az eddigi értékeket. Sokkal alacsonyabb küszöbértékeket határoztak meg. Eszerint valóban nagyon csekély mennyiségű anyag lehet csak a lebukott drogosnál, ha az elterelés lehetőségével élni szeretne. Például heroin esetén 0,6 gramm, morfin esetén 0.9 gramm, igaz, ezek tiszta hatóanyagra vonatkoznak. Ennél a mennyiségnél azonban

a tapasztalatok szerint inkább több, mintsem kevesebb szokott lenni a drogbetegeknél. Akinél ennél kevesebb van, tehát csekély mennyiség, az inkább alkalmi fogyasztó. Ő viszont éppen azért nem élhet az elterelés intézményével, mivel nem drogfüggő és az elterelés csak a drogfüggő betegeknél lehetséges:

„63. §

A Btk. 282/A. §-a helyébe a következő rendelkezés lép:

282/A. § (1) Az a kábítószerfüggő személy, aki

- a) a hatósági előírások megszegésével csekély mennyiségű kábítószer a szervezetébe juttat, illetőleg saját fogyasztására előállít, természet, megszerz, tart ...

(2) Nem büntethető az a személy, aki

- a) az (1) bekezdés a) pontja esetén csekély mennyiségű kábítószer a szervezetébe juttat, illetőleg saját fogyasztására állít elő, természet, szerez meg vagy tart,
- b) kábítószerrel befolyásolt állapotban kábítószer fogyasztásával összefüggő – kétévi szabadságvesztésénél nem súlyosabban büntetendő – más bűncselekményt követett el, feltéve, hogy az elsőfokú ítélet meghozataláig okirattal igazolja, hogy legalább hat hónapig folyamatos, kábítószerfüggőséggel gyógyító kezelésben részesült.”

A drogfüggőkkel szemben tehát enyhébb szankciókkal lép fel a törvényjavaslat, mint az alkalmi kipróbálókkel szemben. Ez egyúttal azt jelenti, hogy aki nem függő, annak, ha nincs más lehetősége, akkor elemi érdeke fűződik ahhoz, hogy ha lebukott, akkor inkább annak állítsa be magát.

II. 3. Szemléletmódok a hazai drogpoltikában

A drogprobléma kapcsán – kissé leegyszerűsítve – az alábbi kriminálpolitikai szemléletek terjedtek el: normalizáló szemlélet, kompromisszumos szemlélet, nulla-tolerancia modell. Büntetőjogi szempontból a legenyhébb változat a normalizáló szemlélet, amelyben a büntetőjogi szankcionáló eszközökhöz képest nagyobb szerepet kap az ártalomcsökkentő eszközök, a megelőzés, felvilágosítás, rehabilitáció stb. Továbbá a használt drog típusa és az elkövetők alapján különbséget tesz, de nem mond le egyes esetekben a büntetőjogi eszközökről sem, igaz ezekkel korlátozottan él. A kompromisszumos modellben már hangsúlyosabb a szankciórendszer, de továbbra is lehetőség van a gyógyítással való felcserélésére fogyasztók esetén. A fogyasztókat is bünteti, de ez erősen differenciált, sok esetben eltekintenek a büntetés kiszabásától, szabálysértésnek definiálják stb. Az Európai Unió országaiban ennek a kompromisszumos modellnek a különböző változatai találhatók meg. A nulla-tolerancia modell az USA-ra jellemző leginkább,

bár az egyes tagállamokban eltérőek a szabályok. A teljes tiltást jelenti: a fogyasztókat is igen szigorúan büntetik. Ezek a modellek, szemléletek azonban minden egyes országban eltérő módon és mértékben valósulnak meg. Magyarország eddig is és most is a kompromisszumos modellhez sorolható, a márciustól hatályba lépő újabb büntetőjogi szabályozás a kompromisszumos modellen belül egy szigorúbb, jobban szankcionáló elképzelést valósított meg.

A javaslat parlamenti vitája alapvetően a drogügyről szólt, a javaslat többi részéről (pl.: lőfegyverrel visszaélés, doppingszerek használata stb.) ehhez képest csak érintőlegesen esett szó. A ellenzék-kormánypárt szembenállástól eltekintve két alapvető szemléletmód ütközött. Az egyik, a javaslat védelmében a szigorúbb büntetőjogi megközelítést részesítette előnyben: „az úgynevezett elterelést, ami a büntetés helyett biztosítja a gyógyítást, csak a kábítószerfüggő számára kívánjuk biztosítani. Az a fogyasztó ezért, aki nem függ a kábítószertől, bizony büntetendő a javaslat szerint.”⁶

Ami az intézményrendszert illeti, a javaslattevő éppen a gyógyító-rehabilitációs intézményrendszer hiányosságaira hivatkozva akart szigorúbb büntetőjogi eszközöket igénybevenni: „Egy ország drogpolitikájának tehát soha nem a büntetőjogi szabályozás az egyetlen eleme. Az viszont, hogy a büntetőjognak meghatározó szerepe van-e, attól függ, hogy az állam egyéb intézményrendszerei, ideértve a megelőzéstől kezdve az egészségügyi szférán át az oktatást, a nevelést, de a kommunikációt is, mennyiben képesek a probléma megoldásához hozzájárulni. Magyarországon ezért ma számos ismert ok miatt a drogpolitika központja – egyáltalán nem öröndetes módon, de – a büntetőjog.”⁷ Eszerint a gyógyító-rehabilitációs intézményrendszer hiányosságaira nem ennek a területnek a fejlesztése, erősítése a megoldás, hanem mivel nem teljesített megfelelően, ezért a másik nagy rendszernek, a büntetési rendszernek kell megnövelni a súlyát. Ennek a logikának egyenes következménye, hogy a klienseket nem az előbbi, hanem az utóbbi területre kell vezetni és így már érthetővé is válik a javaslattevő célja. Jelenleg még nyitott kérdés, hogy ezzel a szigorúbb büntetőjogi megítéléssel csupán időlegesen kívánják kielégíteni azt a kormánypárti politikusok által vélelmezett választói akaratot, amely szigorúságot kíván ezen a területen, vagy ez egy komplexebb drogpolitika első lépése.

A javaslatot vitatók egy enyhébben szankcionáló nézetrendszer bázisán több ponton is támadták a javaslattevő érvelését. A legfontosabb érvek az alábbiak voltak: a kormány nem egyeztetett előzetesen a drogszakma szakértőivel; a fogyasztó büntetése egy tiltó és máshol nem bevált, éppen ellenkező eredményt szülő politika; a börtönökbe oda nem való alkalmi kipróbáló fogyasztók fognak kerülni,

⁶ Dr. Dávid Ibolya igazságügy miniszter expozéjából, Országgyűlési Napló 1998. november 9.

⁷ Dr. Dávid Ibolya igazságügy miniszter expozéjából, Országgyűlési Napló 1998. november 9.

míg a valódi drogbeteg a csekély mennyiségű nagyobb adagok miatt nem tudnak élni az elterelés intézményével; nem igazán különböztetik meg a fogyasztót, a pushert⁷, dealert⁸ és a kábítószer-nagykereskedőt; a segítő intézményektől távol maradhatnak a drogosok, mivel félnek a retorziótól.

„Az alkalmi fogyasztókat a törvény szigorja visszatartja attól, hogy még a függőség kialakulása előtt segítséget hívnak, vagy éljenek a segítséggel. Nagy esély van arra, hogy olyan esetekben kerüljenek drogbeteg klinikai kezelésre, amikor már a gyógyítás és a rehabilitáció esélyei kilátástalanok, rosszak – mondja a konferencia hatástanulmánya.”¹⁰

Visszatérve az elterelés problematikájára, régebben talán valóban nem volt túl célravezető, hogy az egyszeri kipróbálók kénytelenek voltak a valódi drogbetegekkel ugyanabban a kórházban, kezelési intézményben várakozni, igazolást szerezni stb., pedig ők a szigorúan orvosi értelemben nem is szorultak kezelésre. Természetesen lehetséges kifejezetten az egyszeri kipróbálók illetve alkalmi fogyasztók számára is – az elterelésen belül – „kezelési” lehetőségeket kínálni, például pszichológiai-életvezetési tanácsadás, csoportterápia stb. – állítják a javaslat bírálói.

A kormány részéről a viszontválaszokban a főbb érvek szerint a javaslatot vitatók nem akarnak a droghelyzet orvoslásáért tenni, a drogosok oldalán állnak és társadalmilag elfogadhatónak tartják a kábítószer-fogyasztás eltűrését az állam részéről. Szerintük valójában a drogmaffia oldalán áll az, aki a büntetési tételek enyhítését javasolja, hiszen ezzel csak a szervezett bűnözés helyzetét erősíti.

Végül az elfogadásra került szövegben egyes részekben sikerült jobban differenciálni és valamennyivel enyhíteni a törvényjavaslat szigorát.

„Ha a kábítószerrel visszaélést csekély mennyiségű kábítószerre követik el, a büntetés vétség miatt az (1) bekezdés esetén két évig terjedő szabadságvesztés, közérdekű munka vagy pénzbüntetés, a (2) bekezdés szerinti kínálás és átadás elkövetési magatartások esetén két évig terjedő szabadságvesztés.”

Kormánypárti oldalról még ugyancsak elhangzott olyan érvelés is miszerint félrevezető az alkalmi fogyasztók börtönbe juttatásáról szólni, hiszen a pénzbüntetés és közérdekű munka – melyek tehát csak később kerültek be a javaslatba – mellett vannak bizonyos eljárási lehetőségek is: ilyen a vádemelés elhalasztása, próbára bocsátás és a megrovás alkalmazásának lehetősége, amelyek enyhébb szankciókra adnak lehetőséget. Kikerült a végső változatból a „szervezetébe juttat” kifejezés is.

⁸ Csupán a saját fogyasztásuk érdekében a drogterjesztésbe bekapcsolódó kábítószerrel foglalkozó személyek.

⁹ Kábítószer „kiskereskedő”, összekötő a nagybani terjesztő és a pusher illetve fogyasztók között.

¹⁰ Dr. Szili Katalin (MSZP) felszólalásában (Országgyűlési Napló 1998. November 24.) a kábítószer-szakmai konszenzus konferencia hatástanulmányából hozott fel példákat.

A jogi szabályozók változásának kapcsán az előzőekben már felvázoltak szerint fennáll a veszély, hogy az egészségügyi-rehabilitációs intézményrendszer klientúráját nagy részben a büntetési-igazságszolgáltatási rendszer vonná el. Ez egyúttal a központi költségvetési pénzelosztásban, az intézményi presztízsből, a rendszerben foglalkoztatottak számára is meg kell, hogy jelenjen. Konkrétan ez azt jelentené, hogy például a rendőrségi szervek több pénzt, munkatársi státuszt, tudnak majd ezek nyomán kiharcolni a maguk számára. Feltételezhető persze, hogy az állami erőforrások korlátozottak, tehát a rendszer egyik alrendszerének előretörése csak a többi alrendszer rovására lehetséges. Egyúttal féltő, hogy a bűnüldözési szervek újra átlépik saját területük korlátait és ezzel a gyógyító-rehabilitációs munkát veszélyeztetik.¹¹ A sikerességhez ugyanis megfelelő számú felderített esetet kell produkálni, a legegyszerűbb pedig a fogyasztók megtalálása. A jogrend biztonságáért felelős szervek elvileg nem tehetik meg, hogy esetleg önkorlátozásképpen kizárólag a nagykereskedőkkel foglalkozzanak és a „kishalakat”, a fogyasztókat elengedjék: a törvény egyértelműen meghatározza a büntetendő cselekményeket. Enyhébb esetekben (pl.: füves cigaretta) néha elnézőek a rendőrök, néha pedig ugyanazért meghurcolják a fogyasztót. A javaslat készítői többször is hangsúlyozták azonban, hogy sem az orvosoktól sem a segítő szakmák gyakorlóitól nem várják el a besúgást, erre az idevonatkozó etikai kódexek is egyértelmű garanciát adnak.

A fogyasztókkal szembeni fokozottabb rendőri fellépés egyúttal önbelteljesítő jóslatként is működhet: a törvény bevezetését követő időszakban várhatóan többen és komolyabb büntetésekre számíthatnak, ami a rendőrségi statisztikákban hatékonyabb rendőri tevékenységet bizonyít, amely egyúttal ennek a törvényt módosításnak a létjogosultságát is megerősíti: a kör bezárult. A legnagyobb kérdés az, hogy sikerül-e a fő cél, a generális prevenció, azaz az eddig a drog kipróbálását fontolgatók elrettentése. Erre csak a jövő adhat választ. Létezik egy másik forgatókönyv is. Eszerint semmi igazi változás nem fog történni, tehát a rendőri szervek aktivitása nem változik és az eddigivel azonos erővel lépnek fel a drogosokkal szemben. Ebben az esetben a rendszer erőviszonyai nem változnak.

Egyúttal két nagy szakértői csoport illetve lobbizók közötti harcot is jelent ennek a törvényjavaslatnak az elfogadása. A konfliktus létét a törvényjavaslat vitája során is megfogalmazták:

¹¹ A '90-es években – az akkori jogszabályokkal is ellentétesen – többször előfordult, hogy a rendőrség a drogellátással foglalkozó kórházi osztály kartonjaiból próbált információhoz jutni, ezek alapján akkoriban beazonosíthatók voltak a betegek. Másik ugyancsak jogellenes példa az 1990-es évekből: szokássá vált, hogy a drogbeteghez kihívott mentősök értesítették a rendőrséget és együttesen jelentek meg a helyszínen. A mentősök a rosszullevőt vitték el, a rendőrök a társaság többi tagját. Az ilyen eseteket követően volt, aki meghalt amiatt, hogy a többiek nem merték kihívni a mentősöket.

„Mondanám azt is, hogy nagyon sajátos helyzet van, hiszen annak idején önök közül Pokorni Zoltán és Pusztai Erzsébet volt tagja ennek az eseti bizottságnak. Ezen eseti bizottsági üléseken mindketten nagyon komolyan harcoltak azért, hogy az a szakapparátusi garnitúra, amely akkor volt, lecserélődjön, mert amilyen elveket szakmailag képviseltek, azokat akkor elfogadhatatlannak tartották. Az a helyzet szeretném mondani, hogy pontosan ugyanezek az emberek azok, akik ezt a mostani parlament elé benyújtott javaslatot elkészítették, pontosan a néhai Népjóléti Minisztérium – ma Egészségügyi Minisztérium – dolgozói azok, akiknek a sokat bírált egészségügyi határértékeket sikerült olyan alacsonyra tornászni, hogy gyakorlatilag nem lehet majd igénybe venni az elterelés jogi lehetőségét.”¹²

A jogi, rendészeti és represszív büntetőjogi eszközökben bízó, elsősorban büntetőjogászokból, rendőrségi szakemberekből, gyógyszerészekből álló szakértői gárda, vagy ha úgy tetszik a kínálatcsökkentő drogpolitikában bízó, amellett elkötelezett szakértők és intézményeik várható előtérbe kerüléséről beszélhetünk. Nem jogos tehát az a vád, miszerint nem volt szakértői egyeztetés: elsősorban az előbb említett szakmák szakértői fogalmazták meg és határozták meg a törvénymódosítást. Sarkítva megfogalmazva, velük szemben a megelőző-gyógyító-rehabilitációs rendszerben dolgozó szakmai lobbí veszített csatát ezen a jogi szintéren. Nem jelenti persze mindez azt, hogy nincsenek olyan orvosok, szociális munkások, akik inkább a szigorítás mellett állnának, és ne lennének olyan rendőrtisztek, büntetőjogászok, akik pedig a megengedőbb szabályozás hívei lennének. Mégis az intézményi érdekek és lehetőségek elég jól lehatárolják a frontvonalakat az egyes szakmai csoportok között. Látványos az eltérés a parlamenti drogbizottság szakértői gárdája által megfogalmazottak és az újonnan elfogadott javaslat kidolgozóinak az elképzelései között. Nem sikerült feloldani azt az alapvető ellentmondást miszerint a drogprobléma egyidejűleg üldözendő és büntetendő társadalmi deviancia illetve gyógyítandó-megelőzendő betegség.

III. Megelőzési-kezelési és rehabilitációs alrendszer

A megelőzéssel, kezeléssel és rehabilitációval foglalkozó intézményi struktúra értelmezhető és vizsgálható külön-külön is, hiszen mind az idesorolható intézmények típusaiban, az ott végzett munka jellegében mind az ott dolgozók szakmai hovatartozásában is nagy eltéréseket találhatunk. Eltérő a célcsoport, hiszen a kezelésben már drogbetegekkel foglalkoznak, míg például a megelőzés célcsoportja tágabb: a fiatalok vagy a veszélyeztetett fiatalok stb. csoportjai. Azonban

¹² Juhász Gábor (MSZP) felszólalása a BTK módosításáról szóló törvényjavaslat általános vitájában, Országgyűlési Napló 1998. november 9.

mégis ez a három terület oly szorosan összefügg és intézményi története is olyannyira egybekapcsolódik, hogy nem lenne szerencsés elkülönülten vizsgálni. Elég csupán arra gondolni, hogy a jól működő prevenció sokakat megóvhat a kábítószerrel, a kezelés pedig nem sokat ér a további rehabilitáció nélkül. A három terület és intézményei tehát szorosan összefüggenek, összekapcsolódnak így együttes tárgyalásuk ezen összefüggések miatt indokolt.

III. 1. Előzmények

A rendszerváltás előtti időszakban komolyabban először 1978-ban vetődött fel a drogprobléma az akkori állami vezetés számára. Ekkor tárgyalta meg a Minisztertanács az ifjúkori bűnözés helyzetét és ennek részeként megállapította, hogy a fiatalok között növekszik a drogfogyasztás, ami régebben nem volt jellemző, vagy legalábbis tagadták. Ekkorra azonban már több, a droggal kapcsolatba hozható haláleset is bekövetkezett Magyarországon. Még ugyancsak a hetvenes évek végén az egészségügyi államtitkár kiadott egy körlevelet, amelyben létrehozott az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben egy munkacsoportot, akik drog-betegekkel foglalkoztak. Legfelsőbb szinten még az Állami Ifjúsági Bizottság foglalkozott a témával, többek között ők tiltották meg a hetvenes években a téma kutatását, amely komoly módszertani, statisztikai és szakmai tudáshiányhoz és lemaradáshoz vezetett. A legfelsőbb szintű koordinációban a nyolcvanas években már létrehoztak erre hivatott szerveket: az Alkoholizmus Elleni Állami Bizottság, majd az Országos Egészségvédelmi Tanács drogbizottsága kapta ekkoriban a központi koordináció feladatát, továbbá az akkori Egészségügyi Minisztériumban is működött drogbizottság.

1985-ben született egy Minisztertanácsi határozat, mely először fogalmazta meg azt az állami akaratot, miszerint szükséges egy olyan intézményhálózat kiépítése, amely átfogja a gyógyítás megelőzés és rehabilitáció rendszerét. Ennek nyomán alakult meg az Alkoholizmus Elleni Állami Bizottság Drog Albizottsága, mely 1987-ben indította meg Drogprogramját. A tagadás és elfedés politikáját kezdte felváltani egy más szemlélet, melyben szembenéznek a jelenséggel és megpróbálnak valamit tenni ellene. Még 1985-ben alakult drogfogyasztó állami gondozottak részére egy terápiás részleg Budapesten, majd 1987-ben négy drogambulancia nyílt meg, ebből kettő felnőttekkel foglalkozó Budapesten és két ifjúsági ambulancia Szegeden és Pécsen. Ugyancsak ebben az évben Dunaharasztn megkezdte működését az Evangéliumi Pünkösdi Gyülekezet rehabilitációs otthona, 1990-ig még három hasonló rehabilitációs otthon alakult meg (Ráckeresztúr, Zsibrik, Keszű) illetve egy ifjúsági drogambulancia Debrecenben. Magát a drogambulancia-modellt az Egészségügyi Minisztérium vezette be még 1986-ban, mely a kezelés mellett tanácsadást, szociális és jogi támogatást is nyújthat. 1993–1997 között

az Országos Alkoholológiai Intézet támogatásával 79 TÁMASZ ambulancia nyílt meg, melyek legalább felében ugyancsak foglalkoznak drogbetegekkal. Napjainkban ambuláns szintű ellátásban az általános pszichiátriai és gyermekpszichiátriai rendelő-intézetek, az addiktológiai rendelők és az alkoholgondozók is részt vesznek. Fekvőbeteg-ellátásban általában a pszichiátriai- és addiktológiai osztályok látják el a drogbetegeket, de létezik kifejezetten drog- rehabilitációra szakosodott osztály is. A megelőzés programjairól a későbbiekben még szó lesz.

III. 2. A kábítószerügyi tárcaközi Bizottság

Az 1990-től kormányzó Antall kormányzat joggal tartott a nyugaton nagyobb arányban jelenlévő drogprobléma gyors hazai elterjedésétől a rendszerváltást követően. Ennek megakadályozására és az nyugat-európai jogi szabályozáshoz való közelítés jegyében fogalmazódott meg egy kormányközi bizottság létrehozásának gondolata a döntéshozókban. 1991-ben alakult meg a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság (a továbbiakban KTB), mely immár a rendszerváltást követően volt hivatott koordinálni a drogügyi területet. Hivatalosan nem a Népjeléti Minisztériumhoz, hanem a kormányhoz kapcsolódott a KTB. Valójában mégis a minisztériumhoz tartozott, hiszen a minisztériumban működött, titkára a minisztérium alkalmazásában, hivatali állományában dolgozó szakértő volt. Feladatkörét és státuszát kormányhatározatban szabták meg.¹³ Eszerint feladatai közé tartozott:

- a kábítószer-ellenes nemzeti stratégia kialakítása;
- a mindenkori drogpolitikai prioritások meghatározása;
- a kábítószerügyben illetékes összes minisztérium és szerv munkájának összehangolása;
- a kábítószer-ellenes küzdelem céljára rendelkezésre álló erőforrások elosztására és felhasználására vonatkozó javaslatok kidolgozása;
- a magas szintű nemzetközi kapcsolatok kialakításának koordinálása;
- a döntések végrehajtásának folyamatos ellenőrzése.

A KTB, mint testület, az illetékes minisztériumok és országos hatáskörű szervek állásfoglalásra feljogosított képviselőiből állt. Ez szinte az összes minisztériumot magába foglalta, emellett a Nemzeti Egészségvédelmi Intézetet, az Országos Gyógyszerészeti Intézetet, az Országos Rendőr-főkapitányságot, a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokságát, a Nemzetbiztonsági Hivatalt, Legfőbb Ügyészséget, sőt még a Magyar Nemzeti Bankot is. Munkájukba később bekapcsolódott a Legfelsőbb Bíróság és az Országos Tisztiorvosi Hivatal képviselője is. Ez utóbbiak vezetői tanácskozási joggal részt vettek a KTB ülésein. A KTB

¹³ 1013/1991. (II.28.) Korm. határozat

által elfogadott munkarend alapján munkacsoportokat hoztak létre (ezek létszáma 15–40 fő között mozgott), ez összességében körülbelül 300 szakember együttműködését jelentette. Összesen 9 ilyen munkacsoport volt. A munkacsoportok tevékenységét a munkacsoportok vezetőinek közreműködésével a KTB titkára koordinálta. A bizottság évente átlagosan 2-3 ülést tartott. Ezek a szakemberek képezték a KTB első éveiben a nemzetközi képzéseken kiképzettek zömét.

Alapvetően tehát ez egy tárcaközi bizottság volt, amely hivatalosan a kormány bizottságaként működött. Elvileg kettős kontroll alatt állt, egyrészt maga a kormány, másrészt a Népjóléti miniszter kontrollja alatt. A bizottságot vagy a népjóléti miniszter vezette és gondoskodott működésének feltételeiről, vagy az általa kinevezett vezető. Hosszú éveken át azonban a mindenkori népjóléti miniszter meglehetősen elhanyagolta ezen feladatát, így az érdemi irányítás a titkár kezében futott össze. Az alapító kormányhatározatban a kormány eredetileg nem biztosított a bizottság számára önálló költségvetést, a bizottság működésének alapvető feltételeiről a népjóléti miniszternek, illetve a bizottság munkájában résztvevő tárcák vezetőinek kellett gondoskodniuk. Voltak olyan elképzelések, melyek szerint előnyösebb lett volna, ha azonnal önálló költségvetéssel hozzák létre ezt a szervet. Miután ilyen pénzügyi önállóság nem volt (először csak 1997-ben volt saját költségvetésük), a KTB munkacsoportjai a különböző programok egy részének finanszírozását pályázati pénzekből illetve nemzetközi támogatásokból fedezték.

A Népjóléti Minisztérium megalakulása óta tulajdonképpen egy fővel – a titkár – működtette ezt a szerveződést. Az akkor hatályos jogi szabályozásban a KTB-ben érintett tárcák és főhatóságok közötti hatásköröket nem határolták el. A KTB tagjai az általuk képviselt szerveknél főállásban dolgoztak. Nem volt senki a titkáron kívül, aki ezért a tevékenységéért bármilyen honoráriumot, fizetést vagy egyéb anyagi természetű elismerést kapott volna – ha az utazási lehetőség és képzés nem tekinthető annak -, mindegyikük a saját főmunkaidejében látta el ezeket a feladatokat, amelyek időnként igen időigényesek voltak – állították a bizottság munkájában résztvevők.

A probléma ott kezdődött, hogy a KTB titkársága (titkára), jogkörét túllepően az egyetlen olyan hazai szervezetként kívánt fellépni, amely nemzetközi és országos szintű ügyekben jogosult döntéshozatalra, továbbá a külföldi partnerekkel való kapcsolattartásra. A szakemberek egy széles körét egyáltalán nem vonta be munkájába. Egyfajta kapuőr szerepet kívántak betölteni: a még csupán formálódó szakma döntőbírói szerepét akarták megszerezni, melynek révén eldönthették volna, hogy ki lehet tag és ki az, aki kívül reked. A bizottság munkájában résztvevők részben delegáltak, részben meghívott szakértők voltak: a titkárral ellentétes fel fogásúakat nem hívták meg, ha pedig delegáltként jelent meg ilyen személy, le-szavazták, megkérdőjelezték kompetenciáját. A KTB a társadalmi nyilvánosság

kontrollja nélkül működött. Nem túlzás azt állítani, hogy inkább megosztotta a szakmai berkeket, mintsem integrálta volna az egyes szakértői csoportokat. Ellentmondásos működése jól tükrözi azt az állóháborút, melynek megoldására az Országgyűlés eseti bizottságának egyik fő feladataként éppen a KTB a működésének ellenőrzését jelölték meg. Tevékenysége során mit tett és miben tért el feladataitól a KTB? A következő alfejezetben erről lesz szó.

III. 2. 1. Presztízsharc két minisztérium között

A KTB (és ezen keresztül a Népjóléti tárca) illetve a Művelődési- és Közoktatási Minisztérium (MKM) közötti háború egyik oka és gerjesztője az UNICRI¹⁴ által koordinált, az iskolai prevenció munkára tanárokat felkészítő program. Az oktatási tárca szakemberei abból indultak ki, hogy ők illetékesek és felkészültek arra, hogy bizonyos iskolai programok támogatását, beindítását felvállalják, nemzetközi szinten koordinálják. Ezt a szakmai kompetenciát kérdőjelezték meg a KTB szakértői. A pedagógus szakértőket vélhetően nem tartották magukkal egyenrangú, hozzáértő szakembernek és végül ez a konfliktus nagyon elmérgesedett.

Röviden összefoglalva a legfontosabb események kerülnek itt bemutatásra. Ennek a konfliktusnak a leírásakor az egyes szakértők nevük helyett csupán betűvel lesznek feltüntetve, hiszen a téma szempontjából az ő személyük irreleváns, annak a vitának és harcnak a bemutatása azonban, mely jelentős hatással volt a két minisztérium koordinációjának többéves periódusra történő megszüntetésére és megbénulására, helyénvaló. Ugyancsak jól tükrözi az egyes szakértői csoportok és intézményeik között a drogszakmában való kompetenciáért folyó presztízsharc jellegzetességeit és minduntalan felbukkanó tüneteit.

Az itt leírtak vélhetően megfelelnek a valóságnak, mindkét oldalról kapott írásos jelentések és bizottsági meghallgatások alapján készült, mégis hangsúlyozni szükséges, hogy esetleg szubjektív elemek is találhatóak ebben a leíró részben.

Eredetileg maga az ENSZ Bűnügyi és Igazságügyi Kutató Intézete (UNICRI keresett pályázót a kelet-európai országok közül, hogy ott is bevezethesse az intézetük által kidolgozott, az iskolákra koncentráló drogprevenció programját. A Külügyminisztériumon keresztül pályázó Művelődési és Közoktatási Minisztériumot (MKM) s ezzel Magyarországot választották ki a jelentkező országok közül a római székhelyű szervezet munkatársai partnernek.

Az 1989-90-es indulást követően 1991-ben elkészült az UNICRI-ben az első program, amit G. úr készített az MKM és az Igazságügyi tárca együttes megbízásából (tehát ezzel az előzetes tanulmánnyal pályáztak), s ezt az UNICRI is elfogadta. Ekkor a KTB akkori szakértő-titkára, SZ. (1992 tavaszán) Bécsben

¹⁴ United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute

találkozott az UNICRI képviselőivel, akiktől többek között megtudta, hogy ennek a programnak G. a koordinátora. Tudatta velük, hogy ebben az ügyben nem az MKM, hanem a KTB, tehát nem az oktatási, hanem áttételesen a népjóléti tárca az illetékes, továbbá jó lenne kiterjeszteni más minisztériumokra vonatkozóan is ezt a programot, ez azonban később nem sikerült. Hazatértekor SZ. az akkori miniszternél sérelmezte, hogy G. jogtalanul tárgyalta az olasz szakértőkkel. G. miniszteri meghallgatást kért az ügyben, de az akkori népjóléti miniszter azt javasolta, hogy inkább ne foglalkozzanak ezzel az egész ügygel, hiszen gyanúja szerint ezek a programok csupán arra valók, hogy az ENSZ saját szakértőit utazzassa és pénzelje. A személyes támadások következtében G. felhagyott a programban való részvétellel.

Az UNICRI munkatársa ezt követően Magyarországra utazott és felajánlotta, hogy amennyiben a KTB a felelős az irányításért, akkor hajlandó az egyeztetést immár ezzel az új szervezettel folytatni. 1992-ben el is készült egy új tervezet, melynek írásos változatát részben már maga SZ., a KTB titkára készítette el. Ez a variáns a minisztérium (MKM) részéről, ugyancsak jóváhagyást kapott és az új változatot az UNICRI részéről is elfogadták. Rövidesen azonban SZ. (a KTB titkára) sérelmezte, hogy olyan, új változtatásokat eszközöltek a programban, amit ő nem hagyott jóvá.

A Művelődésügyi Minisztérium ekkor úgy határozott, hogy a programot egy másik szakértővel, K.-val indítja újra. K. úgy látta igazságosnak, ha G.-t is meghívja a programban való részvételre. G. a konfliktusok elkerülése végett két szakértő munkatársát javasolta maga helyett. Elvileg ez a program tehát 1992-ben indult meg, 1993-ban pedig Rómában 15 személyt kiképeztek a részvételre, 1994-ben pedig 30 szakértő részvételével volt egy konferencia a budai várban, melyet az UNICRI fizetett és vezetett le. 1996-ra megjelent az a négy kötet, amely a tanfolyam anyagát és a gyermekek számára készített már alkalmazható tananyagot tartalmazta. Ez utóbbi esemény azért fontos, mivel ezzel Magyarország gyakorlatilag teljesítette az addig vállalt kötelezettségeit. Időközben az UNICRI megvonta a KTB-től a kapcsolattartási igényét, mivel állítólag a KTB nem válaszolt a megérkező külföldi levelekre – ezért egyfajta párhuzamos értesítésbe kezdett. Értesítette a KTB-t és a Művelődési Minisztériumot is, és akiktől választ kapott, azzal folytatta a levelezést. Körülbelül féléves periódus után a KTB sérelmezte, hogy nem tartják vele a kapcsolatot és emiatt megszakadt az egész folyamat. Ennek kapcsán három cikk jelent meg a Kurírban¹⁵, amelyre válaszképpen az akkori művelődésügyi államtitkár azonnali helyesbítést kért. Ezt a helyesbítést nem kapták meg, hanem egy negyedik cikkben a Kurír közölte a KTB véleményét és egy, a KTB titkáranak írt levelet. Nem csupán a KTB-nek írt levélről volt szó, hanem a KTB

¹⁵ Kurír 1993.07.31. 2. „kábitószertorna”; 1993.09.02. „Kábitó körmagyar”; 1993.09.04. „Önámító drogpátron”.

titkárának véleményéről is. Ebben állítólag a maffiával való kapcsolattal vádolta meg az olasz intézetet (UNICRI) és azt tanácsolta, hogy senki se csatlakozzon ehhez a programhoz. Ennek nyomán a 15 kiképzett tréner közül többen vissza is vonták részvételüket a programban, mert a KTB-től arról értesültek, hogy szakmai becsületüket kockáztatják, amennyiben a művelődési programban részt vesznek.

Ennek nyomán végül bírósághoz fordult az MKM. Nem a KTB-vel, hanem a Kurírral pereskedtek¹⁶. A 90-es évek elején az MKM képviselői még részt vettek a KTB munkájában. Ott azonban olyan negatív vélemények hangzottak el a program egyik fő szakértőjéről (G.-ről), majd később az egész programról (mely végül a pereskedésben csúcsosodott ki), hogy az MKM képviselője (K.) egy idő után már csak a minisztérium jogászával mert elmenni ezekre az ülésekre, majd később az MKM egyáltalán nem képviseltette magát a KTB ülésein.

Azóta K.-t felmentették tisztsége alól és más munkahelyre helyezték. Jelenleg az UNICRI programot egy, a minisztérium keretén belül működő Programiroda szervezi egy megbízott programkoordinátor segítségével. Azóta a KTB akkori titkárát, SZ-t is leváltották, jelenleg is a minisztériumban dolgozik.

Mindennek nyomán 1996-ban az ENSZ Nemzetközi Kábítószer-ellenőrzési Bizottsága az alábbi kifogásokat emelte a KTB működését illetően: „A Bizottság nyugtázza a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság 1991-ben történt létesítését, melynek célja azon kormánysszervezetek működésének harmonizációja, amelyek kábítószer-ellenőrzési stratégiával foglalkoznak. A Bizottság tudatában van annak, hogy ez a Szerv megkapja az Önök (a Magyar Kormány) teljes támogatását, mivel minden aktivitás koordinálást igényel nemzeti összefüggésben. Mindazonáltal ezen Bizottság tevékenysége világosabban határozandó meg, és el kell választani magától a kábítószer-ellenőrzési tevékenységtől és a különböző nemzeti hatóságok operatív munkájától. Éppen ezért az említett Bizottság titkárságának tevékenységét felül kell vizsgálni abból a célból, hogy javítsuk hatékonyságát és korlátozzuk tevékenységét a koordinációra.”

Az egész történet lényege, hogy a kilencvenes években hosszú ideig kábítószerügyben a két minisztérium között részben személyes torzszalkodások miatt megszakadt a kapcsolattartás. Valójában a személyes viták mögött hatásköri konfliktusról is szó van: ki jogosult eldönteni, hogy melyik megelőzési program, a megfelelő és ki jogosult mindehhez kapcsolódóan megállapodásokat kötni, külföldi partnerekkel tárgyalni stb. Ki a szakértő a drogszakmában és ki nem az – és ki dönthet erről. Ha egy rendőrtiszt drogbűncselekményekkel foglalkozik, akkor szakértő, egy orvos addiktológus ugyancsak annak számít. Egyértelműen az MKM-nek kell jogilag igazat adni – a hatáskör tekintetében –, hiszen a KTB-t létrehozó

¹⁶ Pesti Központi Kerületi Bíróság 29. P. 89.527/1993. szám alatti peres eljárása. Dr. Pataki Árpád bírósági elnök 1993. Okt. 18-án kihirdetett ítéletben gyakorlatilag az MKM eljárásának jogosságát ismerte el és a Kurírt kötelezte a helyreigazításra.

kormányhatározat nem tartalmazott hatósági illetve az egyes szakminisztériumok autonómiáját korlátozó jogszabályokat.

III. 3. A parlamenti vizsgálóbizottság

Az előzőekben vázolt okok miatt a kilencvenes évek közepére meglehetősen zavaros és áttekinthetetlen helyzet alakult ki. Léteztek már drogellátással foglalkozó intézmények, kialakult az a megosztott szakértői réteg, akik ezeket az intézményeket működtették, és akik itt dolgoztak. Működtettek továbbá különböző megelőzési és rehabilitációs programokat is. Ekkorra már voltak kutatási eredmények, ezek azonban egy nagyon gyorsan és negatívan változó társadalmi probléma képét vetítették a döntéshozók elé. A sajtó számára a drogtéma nagyon felkapottá és divatossá vált, annak ellenére, hogy az alkoholizmushoz képest sokkal kevesebb embert érint és kevésbé elterjedt. Mindezek figyelembevételével döntött úgy az Országgyűlés, hogy elfogadja Juhász Gábor (MSZP) önálló képviselői indítványát, amely egy eseti tényfeltáró bizottság megalakítására irányult. Annyit még érdemes hozzátenni mindehhez, hogy nyugati demokráciákban már régebben meghonosodott parlamenti vizsgálóbizottságok csupán néhány éve léteznek Magyarországon. A drogbizottság nagyon jó példája egyúttal annak is, hogyan gyakorolja az Országgyűlés a törvényhozói hatalom mellett a végrehajtó hatalom ellenőrzésére vonatkozó funkcióját is.

A bizottság feladatait a 111/1996. (XII.19.) számú Országgyűlési határozat szabályozta. Feladatai közé tartozott a kábítószer elleni küzdelemmel kapcsolatos nemzetközi egyezmények, ajánlások és a tárgykörben folyó ratifikációs munkálatok áttekintése, a vonatkozó nemzetközi dokumentumok és a hazai jogi szabályozás összevetése. Feladata volt továbbá, a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság (KTB) tevékenységének megismerése és ajánlások megfogalmazása révén munkájának segítése, valamint tájékozódás a kábítószer-problémára irányuló prevenció-terápia-rehabilitáció, bűnüldözés hazai jogi és szervezeti környezetéről. A bizottság formális céljai az alábbiak voltak:

- az Országgyűlés és a közvélemény tájékoztatása a hazai kábítószer-probléma jellegzetességeiről, tendenciáiról, a jelenséggel kapcsolatos intézményrendszer állapotáról, továbbá a kábítószer-fogyasztás és annak káros következményei visszaszorítását akadályozó tényezőkről;
- a nemzetközi követelményeknek megfelelő és a hazai kábítószer-probléma jellemzőihez igazodó átfogó, multidiszciplináris nemzeti kábítószer-stratégia kialakításának elősegítése;
- javaslatokkal előmozdítani a drogpolitikai intézményrendszer jelenlegi infrastrukturális, szervezeti és pénzügyi feltételeinek az Európai Unió követelményeinek is megfelelő fejlesztését;

- az előzőek révén hozzájárulni a kábítószer fogyasztás terjedésének megállításához.

A formális feladatrendszeren és célokon túl az alábbiakban lehetne megfogalmazni a bizottság létrejöttének okait és operatív feladatait, funkcióit.

1. A hazai droghelyzet alakulása a parlamenti képviselők számára áttekinthetetlené vált, szükség volt egy tényfeltáró bizottságra, amely készít egy összefoglaló jelentést minderről. 2. Áttekinthetetlenül és ellenőrzés nélkül működött (működik) a hazai intézményrendszer és az annak koordinálására hivatott Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság. 3. Nem volt olyan minisztérium, amelyhez igazából tartozott volna a drogügy – több tárcához is tartoztak egyes területei – azaz valójában senkihez sem. 4. Magyarországnak nem volt kidolgozott drogpolitikája, miért nem sikerült elkészíteni ezt eddig? 5. Az ENSZ egyik jelentésében (a Nemzetközi Kábítószer Ellenőrzési Tanács Jelentése 1996-ról) nagyon erősen kritizálta a hazai gyakorlatot, különös tekintettel a KTB ellentmondásos szerepére mindebben. 6. A kormány számára a választások előtt hasznos lett volna valamilyen nagyobb aktivitás egy ilyen nagy közfigyelmet igénylő ügyben.

A bizottság, mint szervezet, nyilvánvaló célja volt, hogy eseti bizottságból állandó bizottsággá váljon vagy legalábbis működési idejét meghosszabbítsa. Ezzel a bizottsági hierarchiában egyértelműen nagyobb súlyt kaphatott volna, nagyobb befolyással tudta volna a drogügyi és ezzel összefüggő javaslatok (pl.: egészségügyi, büntetőjogi stb.) tárgyalását befolyásolni, az új javaslatok létrehozásában illetve a kormányzat ellenőrzésében részt venni. Nagyobb költségvetést is kaptak volna. És végül a benne résztvevő tagok, az alelnökök és az elnök egyaránt pótlékot kaphatott volna munkájáért, ez az ideiglenes bizottsági tagoknak és elnököknek ugyanis nem jár. A parlamenti állandó bizottságok tagjai ugyanis ekkor átlagosan 40%-os pótlékot kaptak, a bizottsági alelnökök 80%-ot, az elnökök 100%-os kiegészítést kaptak.

Egy politikus életében fontos a közszereplések lehetősége is. A bizottság sajtója nagyon jó volt, talán a téma miatt is, talán a fiatal, agilis elnök személye miatt is – a sajtókérdésekre külön szakértőt foglalkoztattak és alapítottak erre a célra egy munkacsoportot is.

Ebben a vonatkozásban a bizottsági részvétel különösen hálás feladat volt, egyrészt megkülönböztetett médiafigyelem kísérte, másrészt drogügyben a pártok alapvetően ekkor még egyetértettek, így itt még nem volt igazi éles konfrontáció, ami a közvélemény-kutatások szerint sokszor taszítja a magyar választópolgárokat. Tehát a képviselő egy nagy figyelemmel kísért, fontosnak tartott, pártkonszenzuson nyugvó kérdésben fejtheti ki tevékenységét, adhat nyilatkozatokat stb. Végül feltételezhetően a képviselők továbbra is szívesen éltek volna azzal a tevőleges hatalmukkal a továbbiakban is, mellyel változtatni, segíteni próbáltak az akkori helyzeten.

A bizottságban dolgozó külső szakértők számára is egyértelműen a bizottság befolyásának növelése és működési idejének a meghosszabbítása volt a cél, a szakmán belüli elismertség, presztízs és hatalom növelésére is jó lehetőség volt ez.

A meghívott szakértők számára egyúttal kitűnő lobbizási lehetőség is, amelyen keresztül saját intézményük számára több pénzt, nagyobb befolyást tudnak szerezni, a róluk alkotott képet pozitívan tudják befolyásolni. Ugyancsak fontos célként lehetne említeni a tenni akarás, a tágabb értelemben vett drogszakmának az elismertetése érdekében folytatott lobbizást is. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni – erről az előző alfejezetben is volt szó –, hogy a drogszakmában különböző szakértői csoportok egymással szembeni harca is folyt mindezzel egyidejűleg.

Olyan végzettség, amely valamiféle általános drogszakértői képesítést jelentene, igazából nem létezik. Mégis léteznek bizonyos szakmák – egyes szakértők mintegy 20 ilyen szakmát említenek – amelyek alapvégzettségként megfelelő háttérrel jelentenek ahhoz, hogy valaki ezen a területen dolgozzon. Az alapvégzettség mellé a legtöbbször különböző továbbképző tanfolyamok jelentik a szakosodást, amely a néhány napos tréningektől kezdődően a komolyabb másoddiplomás illetve szakosító képzésekig terjedhetnek. Mindezek mellett természetesen a megfelelő szakmai gyakorlat adja meg a további háttérrel. A teljesség igénye nélkül az alábbi alapszakmák képviselői közül kerülnek ki azok, akiket ebbe a közös szakmaiságba lehetne sorolni: Orvos (addiktológus, pszichiáter), pszichológus, mentálhigiénés szakember, szociális munkás, szociálpolitikus, szociológus, jogász, gyógyszerész, vegyész, rendőrtiszt, pedagógus stb.

Milyen megismerési módszerekkel és munkaformában működött a bizottság?

A bizottság eljárási rendjét ügyrendjében szabályozta. Tevékenysége során az alábbi megismerési módszereket alkalmazta

- Anyaggyűjtés: tájékoztatók, jelentések bekérése a minisztériumoktól, igazságszolgáltatási szervektől, egyéb intézményektől;
- a főhatóságok és más intézmények bizottsági meghallgatása;
- intézménylátogatások;
- Parlamenti Nyílt Nap szervezése a civil szervezetek számára, szakemberek részvételével;
- Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság észrevételeinek és jelentésének bekérése, elnökének és tagjainak meghallgatása;
- a kábítószeresekkel foglalkozó civil szervezetek véleményének megkérése a jelentés tervezetéről.

Talán a legfontosabb információkat az egyes írásos jelentésekből illetve a parlamenti meghallgatásokból lehetett megszerezni. Ezek olyan információk voltak, amelyeket sok esetben ezen szervezetek féltve őriztek és másnak (pl.: kutató-nak) bizonyosan nem adtak volna ki. Itt azonban erre kötelezték őket.

Ami a munkaformát illeti, szakértői munkacsoportokban folyt a munka, melyet vegyesen alkottak parlamenti képviselők illetőleg külső szakértők. A négy szakértői munkacsoport:

- a megelőzés, gyógyítás és rehabilitáció kérdéseivel foglalkozó csoport;
- jogi munkacsoport;
- bűnüldözési munkacsoport;
- tömegkommunikációs csoport;

A munkacsoportok jelenléte is leképpezte azt a szakmai tagolódást, mely a drogügyre jellemző, az egyes munkacsoportok egymástól külön dolgoztak, de az itt résztvevő szakértők egymás kompetenciáját elfogadták és a bizottsági üléseken, intézménylátogatásokon voltak közös, együttes szakértői részvételek. A másik két munkaforma az intézménylátogatás és maga a bizottsági ülés volt, ahol a szakértői anyagok megvitatása, a meghallgatások, az egyeztetések folytak. Valójában a szakmai munkacsoportok sok esetben arra voltak jók, hogyha túl kevés képviselő jön el a bizottsági ülésre, akkor munkacsoport formájában tartják azt meg – a különbség annyi, hogy ekkor érdemi döntéseket nem hoznak, és nem készül jegyzőkönyv sem, csak egy összefoglaló vagy még az sem.

A bizottság 14 tagból állt. A bizottságba 6 tagot az MSZP, 3 tagot az SZDSZ, 1 tagot az FKGP, 1 tagot az akkori KDNP, 1 tagot a FIDESZ-MPP, 1 tagot az MDF, 1 tagot az MDNP képviselőcsoportja delegált. Látható tehát hogy az akkori kormánypártoknak többségben voltak – igaz ennek nem volt jelentősége, mivel erős pártkonszenzus kísérte a munkájukat. A tagok az alakuláskor az alábbiak Elnök: Juhász Gábor (MSZP) Alelnökök: Hága Antónia (SZDSZ), dr. Gyóriványi Sándor (FKGP). Tagok: dr. Koleszár Lajos (MSZP) Kórozs Lajos (MSZP), Marfai Péter (MSZP), Szabó Katalin (MSZP), Vankó Magdolna (MSZP), dr. Czuczai Mihály (SZDSZ), dr. Csikai Zsolt (SZDSZ), dr. Semjén Zsolt (KDNP), Pokorni Zoltán (FIDESZ-MPP), dr. Kelemen András (MDF), dr. Pusztai Erzsébet (MDNP).

A tagok mindegyike rendelkezett főiskolai, egyetemi végzettséggel, néhányuk tudományos fokozattal is. Öten tanári diplomával, hárman orvosi végzettséggel (közülük egy pszichiáter, volt szakfőorvos), ketten közgazdászok, ketten szociológusok, és ketten mérnöki végzettséggel rendelkeztek. Sokuknak volt másoddiplomája. Ami a kormányzati tapasztalatokat illeti, ketten közülük államtitkárok voltak, egyikük pedig munkaügyi miniszter, azaz a végrehajtó hatalom felsőbb szintjeit, működését is ismerő tagok is részt vettek a bizottság munkájában. A tagok felsorolása nem véletlen, hiszen Pokorni Zoltán az 1998-as parlamenti ciklusban oktatási miniszter lett, dr. Pusztai Erzsébet pedig a Népjóléti Minisz-

tériumból kivált Egészségügyi Minisztérium államtitkára lett az 1998-as választásokat követően. Tehát a bizottság tagjai korántsem kívülálló, hozzá nem értő laikusok, hanem egyúttal megfelelő végzettséggel és szakmai múlttal rendelkező értelmiségiek voltak. A bizottság mellett 16 meghívott szakértő dolgozott. Közülük heten jogászok, öten orvosok, egy pénzügyőr, egy újságíró, az utolsó szakértő végzettségéről nincs információ (ő egy drogambulancia vezetője).

Az Országgyűlés bizottsági rendszerében az eseti és vizsgálóbizottságok egy feltételezett és ki nem mondott – de létező hierarchia legalján helyezhetőek el. Ennek a hierarchiának a csúcsán az állandó bizottságok állnak, közülük is a nagy horderejű és nagyszámú ügygel foglalkozó, bizottságok, például az Alkotmányügyi bizottság. Valahol középpüti helyezhetőek el az állandó, de kisebb súllyal rendelkező bizottságok, például az Emberi jogi bizottság. Az ideiglenes és eseti bizottságok tehát valahol legalul találhatóak, annak ellenére, hogy a közfigyelem gyakran sokkal inkább ideirányul, erre példa lehet a Tocsik ügyet kivizsgáló bizottság vagy akár a Kábítószerügyi is.

Ennek a közfigyelemnek a kihasználásával illetve azzal a vizsgálóbizottságoknál ritka, sőt kerülendő momentummal – miszerint a bizottság elnöke nem ellenzéki, hanem kormánypárti képviselő – végezte munkáját a bizottság. Több alkalommal leutaztak és megvizsgáltak drogellátó intézményeket, behívtak magas rangú kormánytisztviselőket, minisztereket meghallgatásra, szakértői tanulmányokat és jelentéseket kértettek be az arra illetékes szervektől, bár sok esetben már annak a meghatározása is nehéz volt, hogy egy adott ügyben ki az illetékes. Működésükkel egyúttal ugyancsak megosztották a drogszakmát. Nyilvánvalóan azok a szakértők, akiket nem hívtak meg, vagy véleményüket nem kérdezték meg, nehezteltek a bizottságra. Érintettek több olyan intézményi érdeket is – elsősorban a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottságot, azaz az akkori Népjelölési Minisztériumot, ahol nem fogadta kitörő lelkesedés a vizsgálatot folytatókat.

A bizottság munkája végétével két jelentést is a Tisztelt Ház elé tárt. Az első jelentésben megfogalmazták eddigi vizsgálódásaik eredményét és egyúttal javaslatokat tettek az intézményrendszer fejlesztésére, működésének összehangolására. Ennek nyomán az Országgyűlés elfogadott egy határozatot, amelyben az alábbi fontosabb megállapítások (nem szó szerinti idézet) szerepeltek:

- Az Országgyűlés megállapítja, hogy Magyarország immár nem csupán tranzitország, hanem célországa is az illegális drogkereskedelemnek;
- a kábítószer-problémával kapcsolatos hazai jogszabályok alapvetően harmonizálnak a vonatkozó ENSZ és egyéb nemzetközi normákkal, a büntetőjogi rendelkezések szigorúak, de nem eléggé differenciáltak; a kábítószer-fogyasztás terjedését, a bekövetkezett társadalmi-gazdasági változásokat és az Európai Unióhoz való csatlakozási szándékunkat figyelembe véve korszerűsíteni kell a büntetőtörvénykönyvet;

- a kábítószerüggyel foglalkozó intézményrendszer minden területen korszerűsítésre szorul;
- a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság nem teljesítette az alapításakor meghatározott feladatait.

Az alábbiakban fogalmazták meg a teljesítendő célokat:

- szükséges a nemzeti átfogó kábítószer-stratégia kidolgozása, mely átfogó és multidiszciplináris; a kereslet-, kínálat- és ártalomcsökkentés egyensúlyán alapul, továbbá az állam az önkormányzatok tevékenységére illetve a civil szervezetek és a helyi közösségek szerepvállalására épül;
- szükséges a költségvetési pénzeszközökből finanszírozott programok értékelő felülvizsgálata;
- felülvizsgálatra szorul a Büntető Törvénykönyv 282. és 282/A §-a (ezekben a paragrafusokban van szó a drogfogyasztás büntetéséről);
- az intézményrendszer, továbbá a tárgykörrel kapcsolatos szakemberképzés fejlesztése és mindehhez a pénzügyi háttér biztosítása;
- a drogbetegek kezelésére vonatkozó egészségügyi finanszírozási rendszer kidolgozása.

Az Országgyűlés felkérte továbbá a kormányt, hogy az előzőekben felsoroltak megvalósítása érdekében utasítsa és kötelezze a megfelelő szervezeteket és mindehhez határidőket is megállapított. Ami igazán érdekes a szervezeti érdekvizonyok szempontjából az az, ami kimaradt a határozatból. Az első jelentésben és a határozati javaslatban még benne volt, hogy szükség lenne egy új kábítószerügyi koordinációs testület létrehozására. Ez a testület a Miniszterelnöki Hivatalon belül kormánybiztos (drogkoordinátor) irányításával működő és elkülönített költségvetési pénzforrással rendelkező Kábítószerügyi Koordinációs Bizottság felállítását jelentené és ezzel egyidejűleg a KTB megszüntetését. Ez tehát azt jelentette, hogy a parlamenti drogbizottság meg akarta szüntetni a szerintük dologtalanul működő KTB-t és helyette egy másik koordinációs szervezetet létrehozni, ez a próbálkozása azonban ekkor nem sikerült. A KTB és a parlamenti vizsgálóbizottság kapcsolata az első időszakban (1997-ben) konkuráló volt, a KTB részéről azt kifogásolták, hogy szakmai háttér nélküli parlamenti képviselők kritizálják őket, nem ismerik el eddigi eredményeiket, ráadásul a velük szembenálló szakértői csoport segítségével teszik mindezt: ez a viszony részben normalizálódott. 1997-ben leváltották ugyanis a KTB titkárát és mást neveztek ki helyette, sőt az elnöki pozíciót a Parlamenti bizottság egyik szakértője kapta meg, de ez alapvetően nem változtatott a képviselők szigorú kritikáján, ők továbbra is el akarták venni ezt a területet a Népjelölési tárcától és a kormány, azaz a Miniszterelnöki Hivatal alá rendelni.

A második jelentését a parlamenti bizottság már az előbbi, (tehát konkrét feladatokat és célokat meghatározó) országgyűlési határozatnak a betartása kapcsán készítette, néhány hónappal az első után, 1998. március 10-én. Ebben már azt is vizsgálták, hogy az első jelentésben és az ezt követő országgyűlési határozatban foglalt határidőknek mennyiben tudtak megfelelni a kötelezettek. Időközben sikerült elérniük, hogy maga a népjóléti miniszter értékelte és felülvizsgálta a KTB eddigi működését és előterjesztést tett a Kormány részére az új drogügyi testület létrehozására. A nemzeti drogstratégia végül elkészült, de több, a határozatban megfogalmazott kíváncsi nem teljesült, többek között a finanszírozási rendszerre és a jogszabályok felülvizsgálatára vonatkozóan teljesen más változások történtek, de erről az első fejezet szól.

III. 4. A legutóbbi fejlemények

A parlamenti bizottság 1998-ban, működési idejének lejártával megszűnt, az 1998-tól kezdődő országgyűlési ciklusban nem alakították újjá.

A Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság (KTB) 1998. Március 31-én megszűnt. Szerepét a Kábítószerügyi Koordinációs Bizottság¹⁷ vette át, mely ugyanekkor alakult meg. Jelenleg ez a legmagasabb szintű koordinációs szerv, hasonló feladatkörökkel, mint az elődje. Mégis miben más? Vezetője a Miniszterelnöki hivatal vezető miniszter, társelnöke az egészségügyi miniszter. Ebben a vonatkozásban sikerült megvalósítani a parlamenti drogbizottság egyik fontos célját: a legfelsőbb szintű drogkoordináció tartozzon a miniszterelnöki Hivatal alá, azaz közvetlenül a kormány felügyelje annak működését. Másrészt a társelnöki tisztséggel továbbra is az Egészségügyi Minisztérium¹⁸ a fő felelős tárca. Minthogy minisztériumok illetve főhatóságok közötti egyeztető fórumról van szó, ez mégis azt jelenti, hogy szakmai szempontból a legfontosabb állami szerv és vezető az Egészségügyi Minisztérium, illetve az egészségügyi miniszter. Ez továbbra is magában hordozza az esetleges konfliktusok forrását, amint arra már az előzőekben vázoltak is alapot adhatnak. Igaz, a döntéshozók megpróbálták tanulni az eddigi tapasztalatokból. Nevesítették, hogy nemzetközi ügyekben feladatait az egyes tárca hatásköreinek érintetlenül hagyásával kell végeznie.

Létrehoztak ugyanakkor egy új minisztériumot, az Ifjúsági és Sportminisztériumot. Az újonnan felálló minisztérium feladatairól szóló törvény¹⁹ szerint:

¹⁷ 1039/1998. (III.31.) Korm. határozat.

¹⁸ A Népjóléti Minisztériumot kettéválasztották, így jött létre 1999-ben, a választásokat követően a Szociális és Családügyi Minisztérium és az Egészségügyi Minisztérium.

¹⁹ 1998. évi LXXXVI. tv. A miniszterek feladat- és hatáskörének változásával, valamint az Ifjúsági és Sportminisztérium létrehozásával összefüggésben szükséges törvénymódosításokról.

(a minisztérium) „ellátja a gyermekeket és fiatalokat (a továbbiakban: ifjúság) érintő kérdésekben a kormányzati programok összehangolásának feladatait”. Az ő felügyeletük alá tartozik továbbá a Gyermek- és Ifjúsági Alap illetve a Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány. Az Alapprogramban többek között az alábbi célok támogatását nevesítették, ugyanebben a törvényben:

„Az Alapprogram bevételi forrásaiból a következő célokat lehet támogatni: a.) ...

- a gyermekek testi és lelki egészségét veszélyeztető jelenségek elleni fellépésekkel kapcsolatos kezdeményezéseket, ...
- i.) a kábítószer, az alkohol a dohányzás és más egészségkárosító szerek fogyasztásának veszélyeivel kapcsolatos megelőző, figyelemfelhívó programokat.”

A minisztériumban helyettes államtitkári beosztású felelőse van a drogtérületnek, azonban jelenleg még nem derült ki, hogy pontosan milyen tevékenységet fognak itt végezni. Az látható és a törvényt szövegben többek között az is benne foglaltatik, hogy a minisztérium fejleszteni kívánja az ifjúsági irodák hálózatát. Vélhetően ezen irodákon keresztül kívánják drogpreevenációs tevékenységüket is erősíteni. Mennyiben lehetséges mindez?

Ezek az ifjúsági irodák civil szervezetek, melyek legtöbb esetben különböző pályázati pénzekből, továbbá önkormányzati támogatással és finanszírozással működnek. Jelenleg is ellátnak bizonyos mértékű felvilágosító tevékenységet, hiszen itt általában dolgozik pszichológus, szociális munkás, esetleg mentálhigiénés szakember. A sokféle és esetenként egymástól is eltérő feladatokat felvállaló, már meglévő ifjúsági irodák hálózata valóban sokat ígérő terepe lehet a drogmegelőzésnek, elsősorban azért, mivel ide azok a fiatalok is betérnek, akik az iskolákból kimaradnak, peremre szorulnak stb. Másrészt itt más, számukra elfogadhatóbb és nem hivatalos (pl.: iskola) közegben kaphatnak felvilágosítást és információkat a drogokkal kapcsolatosan. Komoly viták folynak ezen ifjúsági irodákban dolgozó szakemberek között azonban arról, hogy milyen szintig terjedhet a felvilágosítás. Alapelvük ugyanis az, hogy a fiatalokat döntési helyzetbe kell hozni, megismertetni őket a drog mindenféle veszélyével és károsító hatásával, de ezt követően nem lehet őket befolyásolni és el kell fogadni az ő egyéni döntésüket. Ha ez a kábítószerfogyasztást jelenti, akkor akár azt is el kell fogadni, igaz ezt sokan szélsőséges álláspontnak tartják, de például Hollandiában, ahol kiterjedtebb irodahálózat működik, ott ezt az elvet alkalmazzák. Ezen irodáknak továbbá függetlenül kell működniük a különböző kormányzati szervektől, ami természetesen nem zárja ki az együttműködést illetve a pénzügyi támogatás elfogadását, egészen addig, amíg ez intézményi autonómiájukat nem veszélyezteti. Kérdéses tehát, hogy egy célirányos kormányzati drogpolitikának mennyiben fognak az ifjúsági irodák teret adni, illetve ha ezt megteszik, mennyiben tudják megőrizni függetlenségüket. Mégis az

bizonyos, hogy ezekben az irodákban nem a drogprevenció az elsődleges feladat, ez csupán egy szelete a széles szolgáltatási-információs skálának, amellyel ezen intézmények rendelkeznek, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ezen a területen nagy változásokat hozó áttörést túlzás lenne elvárni. Kérdéses még az is, hogy az újonnan létrehozott minisztérium milyen kapcsolatot tud majd kialakítani a rendszer többi szereplőjével.

A kezelési és rehabilitációs alrendszer csúcsszervének jelenleg az Egészségügyi Minisztérium tekinthető. Az egészségügyi miniszter társelnökletével működő Kábítószerügyi Koordinációs Bizottság hivatott a hazai drogpolitika alakítására, összehangolására, koordinálására, stb. Tehát a minisztérium hatásköre túlmutat a kezelési és rehabilitációs alrendszer feltételezett határain.

A Minisztérium hivatali struktúráján belül a Gyógyszerészeti Főosztály az alábbi feladatokkal és jogkörökkel rendelkezik. Alapvetően a legálisan gyógyszerként és kutatási célra felhasznált kábítószeres és pszichotróp anyagok gyártásának, forgalmazásának és felhasználásának ellenőrzését végzi. Ügkörébe tartozik a szakmai felügyelet, ennek keretében:

- a kábítószeres jegyzékének közzététele;
- a kábítószeres gyógyászati célra történő rendelésének (felhasználásának), gyógyszerértékesítési forgalmának, gyógyszerintézetek felhasználásának és nyilvántartásának szabályozása;
- a kábítószeres tudományos célra történő beszerzésének engedélyezése, felhasználásának és nyilvántartásának szabályozása – a kábítószeres termelésével, gyártásával, feldolgozásával és forgalmazásával foglalkozó szervezetek kábítószeresekre vonatkozó nyilvántartási és adatszolgáltatási kötelezettségének szabályozása és ellenőrzése;
- a nemzetközi egyezmény (az ENSZ 1961-es New York-i Egységes Kábítószer Egyezménye), által előírt jelentések és statisztikai adatszolgáltatások elkészítése;
- a kábítószeres kivitelének és behozatalának engedélyezése;

Ami a gyógyászati célú kábítószer-felhasználást illeti, ebben az Állami Népegészségügyi, és Tisztiorvosi Szolgálatának van ellenőrzési jogköre. Az ÁNTSZ látja el a kábítószeresekkel kapcsolatos szakfelügyeletet. Hatósági jogkörrel rendelkezik, aminek alapján bármely munkahelyen ellenőrzést végezhet. A Szolgálat adja ki az orvosok, valamint a kábítószerrel gyógykezelésben részesülők engedélyeit. Vizsgálódásai alapján bírságot szabhat ki, fegyelmi eljárást kezdeményezhet és bűncselekmény észlelése esetén feljelentést tehet.

Az Egészségügyi Minisztérium Gyógyszerészeti Főosztálya és az ÁNTSZ között állandó a kapcsolattartás és az egyeztetés. Elhatároltak a feladatok és az ezek végrehajtásához szükséges hatáskörök. A bűnüldözési rendszerről szóló fejezetben még szó lesz a szakmai ellenőrzés melletti, rendőrségi-hatósági ellenőrzés rendszeréről és tapasztalatairól is.

Ugyancsak fontos feladata van a minisztériumon belül az Egészségpolitikai Főosztálynak és a Jogi Főosztálynak. Az előbbi feladata lenne többek között a drogbetegek kezelésének finanszírozási kérdéseit tisztázni és egyeztetni az OEP-vel. Az eddigi gyakorlat lényegében az volt, hogy a drogprobléma nem jelent meg elkülönülten a finanszírozásban, csak egyes egészségügyi intézmények költségvetésének részeként. Csak olyan szervezet kapott az OEP-től támogatást, amely nagyobb egészségügyi intézményhez, kórházhoz vagy rendelőintézethez tartozott.

Ezek az intézmények a drogbetegek számának emelkedésére való hivatkozással jutottak bővített támogatáshoz. Érdemben azonban nem vizsgálják, hogy valójában mennyi drogbeteget látnak el ezek a szervezetek, milyen szakmai felkészültséggel és milyen hatásokkal. A finanszírozási oldallal azonban – az egyékes finanszírozás megvalósításának igényén túlmenően – még a parlamenti drogbizottság sem igen foglalkozott vizsgálódásai során. Ennek egyik okaként talán azt lehetne megemlíteni, hogy rendkívül bonyolult és az elsősorban egészségügy-finanszírozással, egészségpolitikával foglalkozó szakembereken kívül kevesek számára átlátható és érthető ennek megvalósulása. Másrészt az ezzel a finanszírozási területtel foglalkozó szakemberek és felelős vezetők (OEP) sem tudják minden esetben elkülöníteni, hogy mekkora összeget fordítottak drogbetegek kezelésére, ennek mennyi a gyógyszerköltsége stb., mivel az adatok általában nem jelennek meg elkülönülten²⁰. Ezek a nehézségek és problémák nem vonatkoztathatók el az egészségügyi rendszer és finanszírozás általános problémáitól és nehézségeitől. Egy azonban bizonyos, hogy mind a kezelés, mind a rehabilitáció erősen alulf finanszírozott.

Az Egészségügyi Minisztérium Jogi Főosztályának feladatai az alábbiak: alapvetően jogszabály-értelmezés, jogszabály előkészítés, véleményezés, a minisztérium feladatkörébe tartozó feladatokhoz szükséges jogszabályok elkészítése, egyeztetése. Nincsen kifejezetten a kábítószerügy jogi szabályozásával és ezen belül a kezelés-rehabilitáció jogi problémáival foglalkozó szervezeti egysége, de lehet, hogy erre önálló szervezeti egységként talán nincs is szükség.

III. 5. Megelőzési programok

A drogprevenációs programok jelentőségét senki sem vitatja. A sokszínűség ellenére valójában kevés program van Magyarországon, nagyon kevés fiatalhoz jutnak el ezek a kezdeményezések. Abban nagyrészt egyetértés van, hogy a megelőzés egyik elsődleges színtere az iskola legyen. Jelenleg azonban az iskolák

²⁰ Jelentés az OEP drogbetegek gyógyításával kapcsolatos finanszírozási tevékenységéről 1998. (A Kábítószer- fogyasztás visszaszorítása érdekében létrehozott Eseti Bizottság számára készült jelentés.

kevesebb, mint 5%-ában működik valamilyen prevenciós program. Eddig egyetlen Magyarországon indított program hatékonyságvizsgálata és értékelése sem megoldott. Kik viszik ezeket a programokat és kinek a támogatásával. Előbb röviden magukról a programokról:

Egészséges iskolák program

A három nemzetközi szervezet által (WHO, ET, EU) indított átfogó program célja a résztvevő iskolák azon vállalásán alapszik, hogy az ott tanuló diákok számára elősegítik a sportolást, egészséges táplálkozást, általában az egészséges életvitel elsajátítását. A program gazdája az Egészséges Iskolák Alapítvány. Ez a program tehát általános egészségnevelő programok összessége, minden iskola választhat, hogy ezek közül melyeket valósítja meg – választhatja a drogmegelőzési programot is.

„Egészséged testben és lélekben”

A program eredete egy speciális az egészséges magatartást fejlesztő amerikai program, amelynek adaptációját a CHEF Hungary Alapítvány (CHEF = Comprehensive Health Education Foundation) alkalmazza Magyarországon. A programra az iskolák illetve maguk a tanárok jelentkezhetnek, ha megvásárolják a programcsomagot. Ezen csomagokhoz kapcsolódik az Alapítvány által szervezett néhány napos tréning.

Shapiro program

A Soros Alapítvány programja. Egészségnevelő és megelőző program, mely sokban hasonlít a CHEF programhoz.

Drogalapítvány programjai

A Nemzeti Egészségvédelmi Intézet drog-programja, amely a Kölni Egészségnevelési Intézet programjának a magyar adaptációja.

Servais-program

Egy belga drogmegelőzési koncepció alkalmazása, nincs adat arról, mely intézmény szervezésében alkalmazzák.

Az iskolai közösség pszichológiai modellkísérlet

Az MTA Pszichológiai Intézet Neveléstani Csoportja és a XIV. kerületi Nevelési Tanácsadó által kidolgozott mentálhigiénés koncepció.

DADA program (Dohányzás-, Alkohol-, Drog- és AIDS-megelőző program)

A magyar rendőrség, által az Egyesült Államokból átvett program, jelenleg az ország 300 általános iskolájában fut.

A megelőzésen és felvilágosításon túl a cél a rendőrség és az állampolgárok kapcsolatának javítása is.

Életvezetési ismeretek és készségek

A KTB Prevenciós Munkacsoport tagjainak közreműködésével készült. Jelenleg a KB és a Népjóléti Minisztérium által elfogadott program, szemben a Művelődési Minisztérium által elfogadott koncepcióval.

UNICRI program

Az ENSZ római székhelyű bűnözéssel és büntető igazságszolgáltatással foglalkozó interregionális intézete (UN Interregional Crime and Justice Research Institute) által koordinált, az iskolai prevenciós munkára felkészítő program. Ez, a lényegében különböző tudományterületeket és foglalkozásokat összekötő projekt széleskörű ismereteket ad a programban, illetve a tanfolyamokon résztvevő trénereknek és tanároknak egyaránt. A munka önkéntes együttműködésére épül. A terv szerint mintegy 2000 magyar oktatási szakember kiképzésére nyílik alkalom. A későbbi továbbképzésekkel egy időben hazai szakanyagok elkészítését is tervezik. Emellett a tervezett munkában lehetőség nyílik arra, hogy az ifúsági-drogproblémával foglalkozó központok és rehabilitációs intézmények szorosabban együttműködhessenek a hazai iskolarendszerrel. Tehát részben eltérően a többi programtól, itt a tanárok felkészítésére helyezik a hangsúlyt, akik ezáltal értő felhasználói lehetnek a gyermekek számára kidolgozott részprogramoknak

Nincs olyan állami vagy civil szervezet, amely ezen programok teljes hatékonyságvizsgálatával foglalkozna. Az egyes programok bejutása az iskolákba az egyes iskolák anyagi helyzetétől és preferenciáitól függ. A két illetékes minisztérium eltérő programokat fogadott el és támogatott. Ez önmagában nem jelent gondot, hiszen ma már elfogadott, hogy az egyes programok egymás mellett is futhatnak. Lemondtak arról az egyoldalú elképzelésről, miszerint egy kiválasztott program kell, hogy legyen, amelynek segítségével felveszik a küzdelmet a terjedő drogjelenséggel szemben. Nincsenek azonban egységes elvek annak eldöntésére, hogy ha a költségvetésen keresztül az állam támogat egy ilyen programot, akkor azt a támogatást milyen szakmai, szervezeti és személyi háttérrel rendelkező intézményeknek nyújtáná. Mindezek miatt nem is lehet összehasonlítani, hogy melyik program a hatásosabb, melyiknek előnyösebbek a finanszírozási kondíciói, melyik költséghatékonyabb. Természetesen, mivel ezek egy része külföldön már alkalmazott program ezért elsőként az esetleges külföldi hatásvizsgálatokat kellene megvizsgálni. Ez azonban csak első lépés lehet, hiszen a hazai adaptáció minősége legalább olyan lényeges, mint az eredeti program esetleges hatékonysága. Tehát ezt még a külföldön bevált programok esetében is szükséges lenne elvégezni. Az iskolák alig 5%-ba jutnak el ezek a programok²¹. Bár az oktatásügyi szakértők mindig hangoztatják, hogy a különböző alaptantervek tartalmazzák az egészséges életmódra való nevelés fontosságát, de természetesen ez nem helyettesíthet egy célirányos és jól működő felvilágosító programot. Sokakban felmerül, hogy valóban hasznos-e élesen szembeállítani az egészséges életmód propagálását a többi egészségkárosító hatású szenvedéllyel. A legtöbb program ugyanis egyúttal magában

²¹ Forrás: Jelentés a kábítószer-fogyasztás visszaszorítása érdekében létrehozott országgyűlési eseti bizottság munkájáról Bp., 1997.

foglalja a dohányzás, az alkohol, sőt az AIDS elleni felvilágosítást is. A mai magyar társadalomban azonban mind a dohányzás, mind az alkoholfogyasztás (bizonyos mértékig) elfogadott és megtűrt szenvedélybetegség, és nem biztos, hogy hasznos ezeket együttesen kezelni, esetleg jobb lenne, ha ezek és az illegális drogok között jobban érzékelhető lenne a különbségtétel. A tapasztalatok alapján, ha valaki egy ismeretlen – esetleg akár félretájékoztató és éppen ezért káros hatású – ám ingyenes programmal keres meg iskolákat, nagy valószínűséggel könnyen bejuthat a tanintézetek többségébe. Annak eldöntése ugyanis, hogy ezeket a programokat az iskola felvállalja-e vagy sem, az ottani vezetők felelőssége – ők azonban a legtöbb esetben nem rendelkeznek megfelelő drogszakmai tudással ezek elbírálásához. Igazából többek között itt lenne jelentősége azon központi, országos szervezeteknek, ahol a működő programokat összehasonlítanák, értékelnék, ajánlanák – vagy esetleg tiltanák.

Az előzőekben felsorolt programok két kivétellel (ez a Shapiro és az UNICRI) fizetős, térítéses programok, azaz a pedagógusok képzése a program működtetése és egyéb költségei az iskola fenntartóit terhelik. Hátrányuk továbbá az – az UNICRI kivételével -, hogy nem vonják be a helyi közösségeket és a szülőket az oktatásba, holott ezek nem vonatkoztathatók el azoktól a helyi, szomszédsági- és családi közösségektől, ahol a gyermekek nevelkednek. (Igaz, sok esetben magukról az iskolákról általában is elmondható, hogy a szülőket és a helyi közösséget nem megfelelően vonják be az iskolai ügyekbe).

A közös programok eredményeképpen az oktatásügy és a belügyi szervek között mára már kialakult egy működő munkakapcsolat, hiszen maga a DADA program is egy iskolai prevenciós program, amelyet nem lehetne az iskolák bejegyezése nélkül működtetni. A DADA programot az oktatásügyi szakemberek elfogadták és folyamatos a tapasztalatcsere, ez azonban nagyrészt személyes csatornákon, konferenciákon történik – a KTB keretein belül erre hosszú ideig nem volt mód az eddig felvázolt okok miatt.

IV. A bűnüldözési alrendszer

A drogfogyasztás jelenségének sajátossága, hogy egyszerre szenvedélybetegség és az állami szervek által felderítendő és üldözendő deviancia, káros magatartás. Ez a kettősség a bűnüldöző szervek stratégiájában és szervezetében is nyomon követhető. Egyszerre próbálják felderíteni és elfogni az elkövetőket, de egyúttal bűnmegelőzési programként általános megelőző programot (DADA program) is működtetnek

Az rendőrségi szervezetrendszer alapvetően három fő részre osztható. Az első a kábítószer-rendészeti, amely a legális drogok forgalmazását, kezelését hivatott ellenőrizni. A második a bűnüldözési terület, amelynek tevékenysége

– miután a drogkereskedelem a világon szinte mindenütt a szervezett bűnözés irányítása alatt áll – deklaráltan a szervezett bűnözés drogkereskedelmének megfékezésére irányul. Végül a bűnmegelőzés, amelynek részeként preventív célzatú átfogó mentálhigiénés programot is működtet a rendőrség. A rendőrségi szervezetrendszeren túl idesorolhatók még a Vám- és Pénzügyőrség illetve a Határőrség kábítószer-ellenes tevékenységgel foglalkozó szervezetei, továbbá a büntetés-végrehajtás intézményrendszere.

IV. 1. Kábítószer-rendészet

A rendszerváltás előtti időszakban a drogfogyasztók egy igen jelentős hányada gyógyszer-tárakból, kórházakból illegális úton szerezte be a szükséges drogmennyiséget. A '90-es évek elején, a teljesen illegálisan termelt és forgalmazott kábítószer megjelenése úgy tűnik elterelte a figyelmet erről az ugyancsak fontos területről, hiszen ezek az anyagok bár legális gyógyszerek, de viszonylag nagy mennyiségben állnak rendelkezésre. Ezért nagyon fontos ennek a területnek a szigorú kontrollja. A kábítószer és pszichotróp anyagok ellenőrzése két részre osztható:

- Szakmai ellenőrzés;
- Rendészeti ellenőrzés.

A szakmai ellenőrzés az Egészségügyi Minisztérium hatáskörébe tartozik. A szakfelügyeletet az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat országos hálózata biztosítja. Ezt megelőzően ún. gyógyszer-tári központok működtek, melyek a szakmai ellenőrzést megyei szinten biztosították. A rendszerváltást követően ezek apparátusa számottevően csökkent, majd megszűntek a gyógyszerészeti központok és helyüket a Tisztí Főgyógyszerészeti hálózat vette át. Míg régebben megyénként 4 – 5 főt foglalkoztattak, addig az új rendszerben csupán megyénként 1-2 fő végzi a szakmai ellenőrzést. Csakhogy az ellenőrizendő intézmények száma is megnövekedett (ez a rendészeti területre is igaz). A privatizáció előtt a Pharmafontana nevű cég a legális nagykereskedelemben monopolhelyzetben volt, ami az ellenőrzést könnyebbé tette. A privatizációt követően napjainkban mintegy 89-90 nagykereskedő van a piacon, ráadásul az ellenőrizendő anyagok, azaz az adott hatástani csoportokban a törzskönyvezett, illetve az ellenőrzés szempontjából érintett készítmények száma megnőtt – a szakmai ellenőrző apparátus pedig kisebb létszámú.

A szakmai ellenőrzést végző gyógyszerészeti szervek és a rendészeti ellenőrzést végző rendőrségi apparátus között az együttműködés megfelelőnek tekinthető, ami talán azzal is magyarázható, hogy mindkét területen nagyrészt gyógyszerész végzettségűek dolgoznak és az azonos szakmabeliek egymással ebben a vonatkozásban feltételezhetően jobban szót értenek. Vannak együttesen

végzett ellenőrzések és az itt dolgozók szerint az információcsere is megfelelőnek tekinthető. Amelyik megyében nincs rendészet, ott a tisztigyógyszerészeti hálózat végzi lényegében a rendészeti munkát is, fővárosi segítséggel.

A rendészeti ellenőrzés szervezetileg a rendőrséghez tartozik, jelenlegi helyzetének megértéséhez azonban szükséges egy kis történeti kitekintés. Magyarországon először a Magyar Királyi Belügyminisztérium IX., majd később VIII. osztálya kapott felhatalmazást drogellenőrzésre az egész ország területére kiterjedő hatáskörrel, az addig vállalt nemzetközi egyezmények megvalósítása érdekében²². Ezen belül működött a Kábítószer Ellenőrző Központi Szerv. Ez utóbbi akkoriban a legális gyógyszerforgalomra épülő kábítószer-problémával mind közigazgatási, mind rendőri minőségében foglalkozott. Ide tartozott az egyes ügyek felkutatása, kinyomozása és az elkövetők elfogása egyaránt. A második világháborút követően is a rendőrségnél maradt a feladat, de a drog nemzetközi terjedése miatt újabb nemzetközi egyezmények születtek, melyekhez Magyarország is csatlakozott.²³ Mindezek eredményeképpen a hazai szabályozásban is alkalmazkodtak a nemzetközi követelményekhez és 1968-ban jelölték ki a Szociális- és Egészségügyi Minisztériumot illetve a Belügyminisztériumot ezen kettős (tehát szakmai ellenőrzési és rendészeti ellenőrzési) feladat megvalósítására.²⁴

A rendszerváltást megelőzően a BM ORFK Igazgatásrendészeti Csoportfőnökség Rendészeti Osztályán volt a központ, míg 7 megyei rendőr-főkapitányságon (az igazgatásrendészeti osztályokon) voltak a regionális szervek. A regionális szervek több megyére kiterjedő illetékességgel működtek. A Belügyminisztériumban történő gyakori átszervezések nyomán azonban rövidesen megcsappant a létszám, majd végül a munka szüneteltetéséhez vezetett, egy ideig az engedélyezési ügyekkel csupán egyetlen tiszt foglalkozott, mindezzel egyidőben a monopóliumok megszűnése és a gyógyszerárak privatizálása miatt egyre több feladat várt volna a rendészeti szervekre. Jelenleg – ehhez képest – javulóban van a létszámhelyzet, de korántsem tekinthető kielégítőnek – állítják a szakértők. Országos ügyekkel jelenleg az ORFK Igazgatásrendészeti Főosztályán két gyógyszerész dolgozik, tiszti besorolásban. A megyei főkapitányságokon 1-1 fő dolgozik, de 6 megyében nincs területi egységük, ott a Tiszti főgyógyszerészi hálózat helyi szakemberei és a budapesti (ORFK) rendőrtiszt-gyógyszerészei látják el az ellenőrzési teendőket. Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a gyógyszerárak száma, a háziorvosok száma, az előbbieken már említett kereskedelmi jogosultsággal rendelkező vállalatok száma megnőtt. Csakhogy a kábítószer-rendészeti tevékenység többszöri átszervezése során a nyilvántartások a 90-es években megsemmisültek!

²² 1925. Hága, 1931. Genf, 1936 Bangkok a három nagy állomása a század első felében a kábítószer-kereskedelem megfékezésére irányuló nemzetközi egyezmények megszületésének.

²³ Az 1961. Évi Egységes Kábítószer Egyezmény, majd a Bécsi Pszichotróp Egyezmény.

²⁴ 8/1968. (II. 9.) Minisztertanácsi rendelet.

Az előadók jelenleg kézzel írott nyilvántartást vezetnek, az adatok a szükséges információknak csak egy-egy részletét ölelik fel.

A rendészet az alábbi feladatokat látja el:

- a kábítószerekkel és pszichotróp anyagokkal kapcsolatos termelési, gyártási, forgalomba hozatali, raktározási kérelmek véleményezése;
- hozzájárulás a kábítószer-felelős és helyettes kijelöléséhez;
- a kábítószer- és pszichotróp anyagok tranzitforgalmának engedélyezése;
- a kábítószeres és pszichotróp anyagok tárolásának, nyilvántartásának és kiadásának ellenőrzése kórházakban és klinikáknál, rendelőintézetekben, körzeti orvosi rendelőknel, gyógyszer-tárakban, állatorvosi rendelőkben;
- a kábítószerre, pszichotróp anyagokra vonatkozó orvosi vények ellenőrzése, a hamisítások kiszűrése;
- a kábítószeres termelésének, gyártásának, feldolgozásának, forgalomba hozatalának és raktározásának felügyelete és rendészeti ellenőrzése a gyógyszer-tárakban, gyógyszer- külkereskedelmi vállalatoknál;
- részvétel statisztikai jelentések készítésében;
- részvétel a megelőző- és felvilágosító munkában, valamint
- az egészségügyi intézmények kábítószer visszaéléssel kapcsolatos bejelentéseinek kivizsgálásában;
- együttműködés a bűnügyi társszervekkel és az illetékes állami szervekkel.

Kábítószer-rendészeti ellenőrzések²⁵

Időpont	Gyógyszertár	Kórház	Háziorvos	Állatorvos	Nagyker.	Összesen
1994	302	88	335		–	725
1995	669	177	476	28	–	1350
1996	754	290	549	35	7	1635
1997	851	270	752	95	18	1986
1998	1014	362	1144	452	15	2987

A kábítószer-rendészet által kezdeményezett eljárások²⁶

Időpont	Szabálysértés	Büntetőeljárás	Figyelmeztetés
1995	81	96	29
1996	63	125	106
1997	57	182	123
1998	60	3	183

²⁵ Forrás: ORFK Igazgatásrendészeti Főosztály Rendészeti Osztály.

²⁶ Forrás: ORFK Igazgatásrendészeti Főosztály Rendészeti Osztály.

A rendészet kapcsolata – állításuk szerint – a szakmai ellenőrző szervekkel megfelelő. Nincs azonban érdemi együttműködés a bűnmegelőzési és a szervezett bűnözés elleni osztályokkal. Ők ugyanis azokkal a vényhamisítási ügyekkel például, amelyeket a rendészet átad nekik, keveset foglalkoznak, kis volumenűnek tartják. Amikor mégis felgöngyölítik azokat, a jelenlegi jogszabályok szerint a vényhamisítás önmagában még nem okirat-hamisítás, ahhoz be is kell váltani a hamis vényeket, vagy legalábbis meg kell próbálkozni ezzel. Sajátos ez az erőteljes elkülönülés a rendészet és a rendőrség többi részlege között. A központi egységek és a területi egységek is általában helyileg egy épületben dolgoznak, mégsem tartanak fenn egymással valódi munkakapcsolatot. Pedig a vényhamisítások példájánál maradva (ez természetesen csak egy szelete ennek a területnek) a kábítószerelők között gyakori, hogy keverik a teljesen illegális szereket az illegálisan beszerzett vagy beszerezni kívánt legális szerekkel, tehát a felderítendő célcsoport gyakran ugyanaz. Másrészt a legális forgalmat bonyolító nagykereskedelemmel foglalkozó cégek is vélhetően fontos területei nem csupán az ellenőrzésnek, hanem a felderítésnek is. Problémát jelent bizonyos hatáskörök elkülönítésének és lehatárolásának jogszabályi hiánya is. Mind az illegális mind a legális drogok esetében az állami szervek felelősségi hatáskörei pontatlanok vagy hiányosak. Nincs például gazdája és megfelelően kidolgozott szabályozása a lefoglalt drogok megsemmisítésének.

Nem tekinthető azonban megfelelőnek az együttműködés az ellenőrzőtestekkel. A gyógyszerárakban dolgozó gyógyszerészeknek például nem áll érdekében – legalábbis anyagi értelemben – jelenteni a vényhamisítással próbálkozókat. Ráadásul a nyugtatók, izgatószeres többsége a társadalombiztosítás által nem támogatott, így ott sem ellenőrzik ezeket. Az Országos Egészségügyi Pénztár vényellenőrzési rendszere (az OVER) nem alkalmas a hamisított vények kiszűrésére. Egyeztetési és kommunikációs zavarokra utal, hogy a rendészet ajánlását az OEP nem vette figyelembe ezen a területen. Igaz azonban, hogy létezik egy jelzőrendszer, amely összeköti az egészségügyi intézményeket és az ORFK-t. Nemcsak a gyógyszerészek, hanem az ellenőrzött orvosok többsége sem tartja be a rájuk vonatkozó szabályokat, itt elsősorban a fogyasztás dokumentálásáról, a nyilvántartására vonatkozó előírásokról van szó. Mind az egészségügy egyes szereplői, mind az intézményei közül többen tehernek és az ő szakterületükre való behatolásnak, beavatkozásnak tekintik ezeket az ellenőrzéseket. A legnagyobb probléma ott merül fel, ahol és amikor a rendőri szervek saját feladatait teljesítése közben beavatkoznak a drogellátás más szervezeteinek, intézményeinek autonómiájába.

Ez azonban óhatatlanul bekövetkezik,²⁷ hiszen más szakmai logika és elvek alapján próbálnak eredményeket elérni a saját szakterületükön. Ugyanaz a kliens a nyomozó számára bűnelkövető vagy legalábbis potenciális tanúja a bűncselekményeknek, míg az orvos számára kezelendő beteg.

IV. 2. A bűnüldözés

Az egyik legfontosabb szereplő drogügyben a rendőrség. A rendőri szervek elsődleges feladata hagyományosan a bűnüldözés. Mint az már a büntetőjogi vonatkozásokról szóló fejezetben is tárgyalásra került, a drogszintér minden szereplője egyúttal bűnelkövető is: a nagykereskedőtől kezdve egészen az alkalmi fogyasztóig bezárólag.

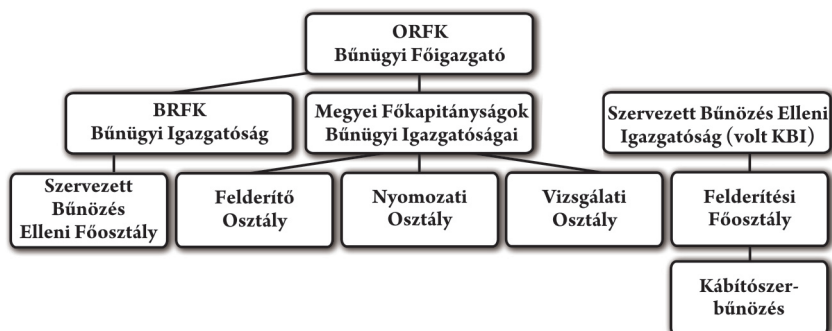
Az országos szintű rendőri szervek bűnüldözési feladatai az alábbiakban foglalhatóak össze:

- A jelentősebb hazai kábítószer-kereskedő szervezetek felderítése, felszámolása;
- Titkos és nyílt információ gyűjtés, illetve további eljárások azon ügyekben, melyek nemzetközi rendőri együttműködést igényelnek. Ilyenek például a tranzitcsempészet, a Magyarországra irányuló nagybani drogcsempészet továbbá magyar állampolgárok külföldön elkövetett egyes droggal kapcsolatos bűncselekményei.

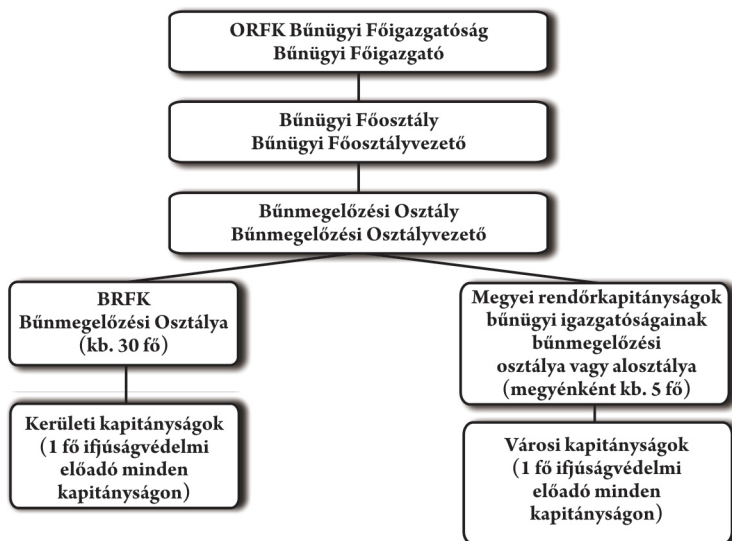
A szervezeten belüli munkamegosztásban ezt a feladatot a volt KBI, a jelenlegi Szervezett Bűnözés Elleni Igazgatóság látja el, amelyet nemrégiben olvasztottak be az ORFK szervezeti struktúrájába, de jelenleg is ettől viszonylag függetlenül működik. A budapesti és megyei szintű szervezeteknek is hasonló a feladatkörük, de itt már jobban előtérbe kerül a konkrét eladást végző drogdealerek felderítése, elfogása illetve tevékenységük akadályozása.

²⁷ 1995 októberében a kábítószer-rendészet gyógyszerész munkatársai az egyik budapesti drogambulancián ellenőrizték az ott kezelt ópiátfüggők kezelésével kapcsolatos iratokat (a Depridol felhasználásának dokumentációit). Ennek kapcsán átvizsgálták a betegek személyes adatait tartalmazó zárójelentéseket is. Ezt az ellenőrzést az adatvédelmi biztos jogszerűtlennek minősítette. „A kábítószerfüggők gyógykezelésére szakosodott intézményekben fokozott körütekintéssel kell óvni a betegek személyes adatait.” ... „A pszichotróp anyagok felhasználásának rendőri ellenőrzése a felhasználó intézményekre, azok munkatársaira, nem pedig az ott ápolts személyekre terjedhet ki.” (Az Adatvédelmi Biztos 172/A/96. számú ajánlása)

A bűnüldözési szervezetrendszer²⁸

A rendőrség kábítószerüggyel foglalkozó bűnmegelőzési alrendszere²⁹

Lényeges szervezeti változás, hogy az egyik legnagyobb, a területtel foglalkozó szervezeti egységet, a BRFK Gyermek-, Család- és Ifjúságvédelmi Osztályát 1999 januárjában megszüntették. Az itt dolgozó rendőrök maguk is fiatal életkorúak voltak és többek között a fiatalok közötti drogfogyasztás terjedésével kapcsolatos ügyekben vállaltak komoly szerepet. Az eddig ezen területtel foglalkozókat máshová helyezték át és igazából ezt a szerepet nem vette át egyik jelenlegi szervezeti egység sem. Sokat elárul a rendőrségnél uralkodó fejtelenségről és kao-

²⁸ Forrás: BRFK.

²⁹ Forrás: BRFK.

tikus szervezeti viszonyokról, hogy a jelenlegi szervezeti ábra és az elnevezések az 1999. márciusi állapotokat tükrözik; lehet, hogy áprilisban vagy májusban már másképp hívják ezeket az osztályokat, mint ahogyan januárban is más szervezeti struktúra volt ezen a területen. Egyes szervezeti változásokra egyetlen okot tudtak említeni: az egymásnak feszülő szakmai és személyi vezetői érdekek pillanatnyi állását. Egyes esetekben tartalmi változásokról, egyesekben csupán a cégtábla átfestéséről lehet beszélni. Az itt uralkodó állapotokra jellemző, hogy az utcán dolgozó rendőrájárók nem kívánnak az elvileg magasabb bérezéssel és presztízzsel járó nyomozói területre átkerülni (előlépni). Ennek egyetlen oka van, nevezetesen, hogy az utcán olyan pluszjövedelmekhez juthatnak, amelyekből ez esetben elesnének. Ugyancsak itteni szakértők említették, hogy gyakran nehézséget jelent a központi és területi szervekkel való kapcsolattartásban, hogy hirtelen nem tudják mi a neve annak az egységnek, akit hívni akarnak, akivel együttműködniük kellene, olyan gyakran változnak az elnevezések.

A Vám- és Pénzügyőrségnél is van kifejezetten kábítószerüggyel foglalkozó szervezeti egység: VPOP Különleges Ügyek Főosztály Kábítószer Osztály. Feladataik közé tartozik a nemzetközi vámhatósági együttműködés a hazánkat érintő drogcsempészettel kapcsolatban, továbbá a Vám- és Pénzügyőrség érintett állományának kiképzése az államhatáron megjelenő kábítószer-csempészet felderítésére. A Határőrség rendészeti tevékenysége során ugyancsak végez drogellenőrzést, együttműködve ezekkel a szervezetekkel (pénzügyőrség, rendőrség).

A rendőrségi szervezetek képviselői a makroszintű egyeztetési fórumokon (az egykori parlamenti drogbizottság, kormányközi drogbizottság) rendszeresen jelen vannak és kapcsolatot tartanak fenn a többi szakterület képviselőivel. Mégis a rendőrség rendszeresen megsérti a többi intézmény autonóm működését, amíg saját területén, a bűnüldözésben kevésbé hatékony – igaz nagyon nehéz is annak lennie.

Jó példa erre a drogdizskók esete. Rendőrségi beszámolók szerint az egyik első ilyen akció a Speed diszkó elleni volt. Ezen a szórakozóhelyen már olyan nyíltan folyt a drogfogyasztás (még a nevében is erre utaltak a tulajdonosok), hogy elsődleges célterületnek számított a rendőri szervek számára. Az előkészítést egyrészt a Nemzetbiztonsági Hivatal munkatársai, másrészt a Szervezett Bűnözés Elleni Osztály (az akkori elnevezés szerint) munkatársai végezték. Az akció titkos volt, a benne résztvevő rendőrök is csak közvetlenül bevetés előtt tudták meg, hova kell menniük. A rajtaütés előtt a Nemzetbiztonsági Hivatal tisztjei már beépültek, az ő feladatuk elsősorban a drogterjesztők beazonosítása volt. Az akció elején egy kommandós alakulat tagjai fegyverezték le a biztonsági őroket, a kijáratokat lezárták, miközben a beépült tisztek jelezték azokat a személyeket, akiket terjesztéssel gyanúsítottak. Az elkövetők többségének azonban még így is volt ideje eldobálni a náluk lévő drogot. Ezt követően – ez jogi problémákat is felvet – a

fiatalokat úgy engedték ki a diszkóból, hogy mindenkit gyorsan megvizsgált egy orvos, akinél pedig a drogfogyasztás gyanúja fennállt, attól vért is vettek, ami a bizonyításhoz volt szükséges. A helyszínen mentősök is jelen voltak. Valójában néhány kiskereskedő-terjesztő lefűlélésén túl az akció teljesen hatástalan volt. Hatástalan, mivel a nagybani terjesztők éppen az azt megelőző héten utaztak a Balaton környékére, ahol nagyobb hasznot vártak, így ők nem is voltak jelen (de ha ott lettek volna, akkor sem biztos, hogy éppen van náluk drog, hiszen nem ők terjesztik közvetlenül). A diszkót rövidesen újra megnyitották, más néven, mivel a helyi önkormányzat számára nagy bevételt jelentett, továbbá olyan jól jövedelmező egy ilyen szórakozóhely üzemeltetése, hogy legrosszabb esetben más helyre költöznek – de ugyanúgy viszik magukkal a törzsközönséget és a drogterjesztőket is. Hasonló fellépés többször is előfordult, de valóban felmerül a kérdés, hogy az ilyen többmilliósi költségű akciókra van -e értelme költeni, amikor szinte teljesen hatástalanok és sok rendőrt vonnak el más területekről.

Összegzőképpen elmondható, hogy az előzőekben felvázolt szervezetrendszeren belül a drogra szakosodott szervezeti egységeket alakítottak ki. Mindegyik területen vannak olyan intézmények, szervezeti egységek, melyek a rendszeren belül meghatározott lehetőségeik és felhatalmazásuk alapján kifejezetten drogrendészeti, drog-bűnüldözési feladatokra szakosodtak. A szakosodás már olyan mértékű, hogy sok esetben az egy intézményen belül dolgozók sem mindig tudják pontosan, hogy a többi terület szakemberei pontosan mivel foglalkoznak, ezt hivatottak feloldani a különböző szakmai egyeztetési fórumok. A szakosodott szervezeti részlegek megjelenése azonban a legtöbb esetben inkább az országos és budapesti szervezetekre, intézményekre igaz. Helyi, városi szinten azonban, ez elsősorban a rendőri szervekre igaz, hiányoznak a helyi kábítószerrel kapcsolatos bűncselekményeket felderítő egységek, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a városi kapitányságokon nem foglalkoznak a helyi drogelosztók, eladók felderítésével, csupán a nyílt rendőri eljárások (pl.: gépkocsi-ellenőrzés, más célú házkutatás) során lefoglalt droggal kapcsolatban rendelkeznek el vizsgálati eljárást.

IV. 3. Büntetés-végrehajtás

Ebben az alfejezetben nem elsősorban szervezeti kérdésekről lesz szó, mivel a büntetés-végrehajtás intézményrendszerében nincsenek is drogosokra szakosodott intézmények. Viszont sok kábítószeres van falaikon belül, másrészt a jelenlegi szigorúbb büntetőjogi szabályok nyomán várható, hogy többen fognak drogfogyasztással kapcsolatos bűncselekmények miatt ezen intézményekbe kerülni. Fontos tehát megvizsgálni, hogy ezek az elkövetők, esetleg alkalmi kipróbálók milyen környezetbe kerülnek, létezik-e itt is drogfogyasztás, ha igen ez megegyező mértékű, avagy eltérő-e mint a civil életben jellemző drogfogyasztás. Jelenleg a büntetés-végrehajtási intézményekbe kerülő drogosok igen kicsi százaléka

kerül ide droggal kapcsolatban elkövetett (kábitószer tartása és forgalmazása) bűncselekmény miatt. Míg ez a szám az USA-ban 22%, addig hazánkban mindössze 0.6%.

A hazai büntetés-végrehajtási rendszerben lévők drogfogyasztásáról jelenleg egy 1997-es kutatás³⁰ áll rendelkezésre, ami egyedülálló ebben a témában és egy eddig ismeretlen területet tárt fel, nevezetesen, hogy hozzávetőlegesen mekkora lehet az ezen intézményekben drogot fogyasztók aránya, ők milyen bűncselekmények elkövetése miatt kerültek be stb. Az alábbiakban ennek a kutatásnak az alapján lesz szó a büntetés-végrehajtási rendszer és a drog összefüggéseiről.

A kutatók az alábbi fontosabb összefüggéseket találták:

- Határozott összefüggés mutatható ki a börtönbeli és a korábbi drogfogyasztás között. A már korábban is drogot fogyasztók tartják a legnagyobb mértékben hozzáférhetőnek a kábítószereket a büntetés-végrehajtási intézményekben.
- Börtönöként változó mértékben, de mégis a legtöbb kábítószer hozzáférhető a magyar börtönökben.
- Az életkor határozott összefüggést mutat a kábítószer-fogyasztással. A fogyasztók általában fiatalabbak, sőt a legfiatalabbak közül kerülnek ki a rendszeres fogyasztók.
- A fogyasztók között magasabb a – bekerülés előtti időben – nem dolgozók aránya. Sok közöttük a szolgáltatási szférában dolgozó és a kvalifikálatlan fizikai munkás. Nagyobb arányban származik jövedelmük bűncselekményekből.
- A felsőbb jövedelmi kategóriákban a kábítószer-használók felülreprezentáltak a többiekhez képest, továbbá jövedelmük háromszor gyakrabban kötődik valamiféle bűncselekményhez.
- A fogyasztók nagyobb arányban laknak a fővárosban vagy megyeszékhelyen és alulreprezentáltak közöttük a falusi vagy kisvárosi lakosok.
- A családjukban előforduló devianciák száma magas, szignifikánsan több közöttük a nőtlen vagy egyedülálló.
- A rendszeres drogfogyasztók alkoholfogyasztási szokásai a legproblémásabbak a többi fogvatartotthoz képest.
- Nagyobb arányban vettek részt pszichiátriai kezelésben illetve többen kíséreltek meg közülük öngyilkosságot, mint a többi elítélt közül.
- A kábítószer-fogyasztók rövidebb időt töltenek börtönökben és felülreprezentáltak a fogházakban, börtönökben, míg alulreprezentáltak a fegyházakban.
- Szignifikánsan többször voltak büntetve vagyon elleni bűncselekményekért.

³⁰ Az Országos Parancsnokság Módszertani Igazgatóságának Kutatásszervezési Osztálya és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszékének munkatársai 1997 tavaszán végezték kutatásukat a „Szabadságvesztés-büntetést töltők kábítószer-fogyasztással kapcsolatos rizikócsoportjainak feltárása” címmel. A vizsgálat vezetői: Elekes Zsuzsa és Paksi Borbála.

Megállapítható tehát, hogy a büntetés-végrehajtás intézményrendszerében részben a kinti világ szokásai, jellegzetességei képeződnek le. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy aki drogoként bekerül, annak általában itt sem kell felhagynia szenvedélyével, itt is tudja folytatni azt. Megdőlt azonban az az elképzelés is, miszerint a börtönök elárasztja a drog és ott több lenne a drogos, mint a kinti életben. Joggal merül fel azonban a kérdés, hogy az az alkalmi fogyasztó – aki esetleg már kimerítette az egyéb lehetőségeket pl.: felfüggesztett büntetés stb. – , aki fogyasztása miatt bekerül ebbe az intézményrendszerbe, mivel találja szembe magát. Egy biztos: ez nem az a hely, ahol le fog szokni, hiszen itt ugyanúgy hozzájuthat a drogokhoz. Várható – persze ez csupán feltételezés –, hogy meg fog ugrani azon elítéltek száma, akik drogbűncselekmény miatt kerülnek – drogok tartása, fogyasztása – ezekbe az intézményekbe. Minél szigorúbb a fogyasztás büntetése, minél pontosabban és eredményesebben tartja be ezt a rendőrség, annál többen fognak ilyen jellegű bűncselekmények miatt a büntetés-végrehajtás intézményrendszerébe kerülni. Azonban erre a hazai büntetés-végrehajtási intézményrendszer nem eléggé felkészült, ráadásul az egyéni prevenció – azaz az egyén megóvása a bűncselekmény további elkövetésétől – itt nem érvényesülhet, hiszen itt várhatóan folytatni fogja a drogfogyasztást.

Összegzés

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a '90-es évek végére a hazai drogfogyasztás jelenségével párhuzamosan kiépült az a szervezetrendszer, mely szintetrikusul szolgál a hazai drogpolitika megvalósulásának. A drogjelenség térnyerésének intenzitásához képest azonban az egyes szervezetek, intézmények lehetőségei igen korlátozottak. Ilyen korlátnak tekinthető például a drogterületre fordítandó anyagi erőforrások szűkössége, továbbá a jogi szabályozórendszer által az alrendszerek számára meghatározott mozgástér. Mindezek mellett a drogüggyel foglalkozó szakemberek az előzőekben már bemutatott megosztottsága is olyan tényező, melyet hiba lenne figyelmen kívül hagyni. A megosztottságot nem lehet pusztán személyes ellentétekre visszavezetni. A konfliktusok mögött vélhetően intézményi érdekek, a szűkösen rendelkezésre álló állami pénzeszközökből való részesedésért folytatott harc, továbbá az egyes szakterületek közötti presztízsharc húzódik meg. Talán ezért lenne fontos az egységes állami drogstratégia újbóli megfogalmazása, melyben prioritásokat tűznének ki, és egyúttal megpróbálnák integrálni, közös nevezőre hozni az egyes alrendszerek eltérő célrendszeréből fakadó törekvéseit. A nemzeti drogstratégiának mindenképpen teljes körű pártkonszenzuson kellene alapulnia. A teljes konszenzus nem elérhetetlen cél, hiszen az Országgyűlés eseti drogbizottságában erre volt már példa.

Végül fontos azt is elmondani, hogy a rendszer eddigiekben felvázolt erőviszonyai és helyzete egy jelenlegi állapotot tükröz, mely évről évre változik, átalakul. Bármikor bekövetkezhet egy olyan politikai döntés, mely más irányokat, prioritásokat határoz meg, melyhez a rendszer szereplői újólag alkalmazkodnak.

Függelék

A nyilvántartott kábítószer-fogyasztók száma Magyarországon 1994-1997 között³¹

Drog kategóriák	1994	1995	1996	1997
Opiát típus	604	749	1217	2544
ebből heroin	159	286	502	1778
Kokain típus	20	19	39	144
Kannabisz típus	142	176	291	731
Hallucinogének	19	67	74	229
Amfetamin típus	25	108	301	1033
Nyugtató típus	781	1033	984	3780
Politoxikománia	745	922	1031	2163
Szerves oldószerek	441	145	264	270
Egyéb (nem specifikált)	29	44	1231	86
Összes	2806	3263	4233	10980

Kábítószerrel kapcsolatos halálozás 1995–1997 között³²

1995	204
1996	145
1997	141

Irodalomjegyzék:

Gönczöl Katalin–Kerezsi Klára /válogatta és szerk./ (1996): A deviancia szociológiája. Szöveggyűjtemény a szociális szakképzés számára Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Szó-Kép Kft. Ny.

Áchel Márta (1996): A bűnelkövetés és a kábítószer Belügyi Szemle 11/96: 31–41
Giddens, Anthony (1995): Szociológia Budapest: Osiris Kiadó

³¹ Forrás: OSAP Jelentés a kábítószer-fogyasztók kezeléséről. A statisztika tartalmaz bizonyos pontatlanságokat, mivel a legtöbb beteget detoxiláló Erzsébet kórház csak 1996-ban jelentett először, de nem a többi adatszolgáltatótól is megkövetelt bontásban.

³² Forrás: DOTE Igazságügyi Orvostani Intézet. A legtöbb haláleset (pl.:1995-ben a 204-ből 148 nyugtató bevétele miatt következett be.)

Bácskai Erika–Gerevich József (1993): Adalék a magyarországi droghelyzet tisztázásához. *Esély* 6/93:46–51.;

Bácskai Erika–Gerevich József (1997): Ifjúság és drogfogyasztás Budapest: Drogmegelőzési Módszertani Központ és Ambulancia. Kiad. Animula Egyesület. 99–104;

Balla Károly (1991): Adalékok a kábítószer bűnözés megelőzéséhez *Rendészeti Szemle* 4/91:77–80;

Bayer István (1989): A kábítószer Budapest: Gondolat

Benson, B.L.– Rasmussen, D. (1996): *Illicit drugs and Crime*. Independent Institute

Bereczki Zsolt (1997): Drog és rács Kutatás a kábítószer-fogyasztásról Börtönügyi Szemle 4/97:49-51

Cervello, Clarisse (1991): A Pompidou-csoport tagállamainak büntető törvényhozása a kábítószer-fogyasztás- és -kereskedelem elleni harcban. *Magyar Jog* 3/91:176–177

Perrow, Charles (1997): Szervezetszociológia Budapest: Osiris Kiadó

Cohen Oeter (1993): A jövő kábítószer-politikája a volt keleti blokk országában *Rendészeti Szemle* 11/93: 106–117

Drog és politika. (Tanulmánykötet) Szerk. Gerevich József, *Magyar Tudomány* 5/95;

Elekes Zsuzsanna (1992): Kábítószeres és kábítószer-fogyasztás Társadalmi Riport. 318–333

Elekes Zsuzsanna (1993): Magyarország droghelyzet a kutatások tükrében Budapest

Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála (1996): A magyarországi középiskolások alkohol és drog-fogyasztása Budapest: Népjóléti Minisztérium

Faggyas Katalin (1995): Érvek és ellenérvek a kábítószer-fogyasztás engedélyezéséről. *Valóság* 5/95:47–54

Gerevich József – Veér András (1992): A kábítószer kihívása Budapest: Gondolat

Lévai Miklós (1997): A kábítószer-bűnözés alakulása Magyarországon a kilencvenes években; a kábítószer-fogyasztással kapcsolatos kriminálpolitika modelljei és a modellekkel összefüggő egyes büntetőjogi intézmények Kézirat

Lévai Miklós (1996): Az alkoholizmus, a kábítószer-probléma és a bűnözés. In: Gönczöl-Korinek-Lévai (szerk.): *Kriminológiai ismeretek – Bűnözés – Bűnözés kontroll* Budapest: Corvina

Felhasznált Jogszabályok és egyéb szakértői anyagok:

1998. Évi LXXXVII. tv. a büntető jogszabályok módosításáról

1998. évi LXXXVI. tv. A miniszterek feladat- és hatáskörének változásával, valamint az Ifjúsági és Sportminisztérium létrehozásával összefüggésben szükséges törvénymódosításokról

Legfelsőbb Bíróság Büntető Kollégiumának 75. számú állásfoglalásában, majd a VI. számú Büntető Elvi Döntésben határozták meg először, majd később a legfelsőbb Bíróság 155. Számú Büntetőkollégiumi állásfoglalása

1013/1991. (II.28.) Korm. Határozat
8/1968. (II. 9.) Minisztertanácsi rendelet
125/1997. (XII.18.) Országgyűlési Határozat
1039/1998. (III.31.) Korm. Határozat
Pesti Központi Kerületi Bíróság 29. P. 89.527/1993. szám alatti peres eljárása.
Dr. Pataki Árpád bíró által 1993. Okt. 18-án kihirdetett ítélete
Az Adatvédelmi Biztos 172/A/96. számú ajánlása
A büntetőjogszabályok módosításáról szóló T/250 számú törvényjavaslat, Általános
Indoklás Jelentés a kábítószer-fogyasztás visszaszorítása érdekében létrehozott
országgyűlési eseti bizottság munkájáról, 1997. Országgyűlési Napló 1998. no-
vember 9. és november 24.-i számai
Az Országgyűlés Kábítószerügyi Eseti bizottságának Jegyzőkönyvei: 1997. április
11., 1997. április 30., 1997 június 11., 1997. június 25., 1997. Szeptember 9.
Az Országgyűlés Kábítószerügyi Eseti bizottságának ügyrendje 1997. február 18.
Jelentés az OEP drogbetegegy gyógyításával kapcsolatos finanszírozási tevékeny-
ségéről, OEP 1998.
Mészáros Gyuláné dr., Tóth Endréné: Tájékoztató a kábítószer-rendészet szerve-
zeti felépítéséről és munkájáról, ORFK 1999.
Nemzeti Drogstratégia 1998.
A Kurír napilap 1993.07.31. 2 „kábítószer-torna”; 1993.09.02. „Kábító körmagyar”;
1993.09.04 „Önámító drogpátron” című cikkei.

Grajczár István: Áttekintő ismertetés Erich Fromm a családról és a tekintélyről szóló 1936-os munkájáról¹

Előljáróban

A következő dolgozat Erich Fromm művének ismertetése, mely az 1936-ban Párizsban megjelent „Studien über Autorität und Familie” című kötetben jelent meg először. Fromm e művében rávilágít a tekintélyelvűség családi gyökereire: véleménye szerint már a családi szocializáció során, elsősorban az apa tekintélyének beépülése hatására létrejön (létrejöhet) az a karakterstruktúra, mely szerint a későbbiekben az alárendelt szíves örömet feladja saját személyiségét, gyakorlatilag a társadalmi tekintély, avagy a vezér eszközévé válik és annak akaratát beépíti. Csodálja a vezért, mint egy végtelen bölcsességgű entitást. A saját boldogságát a vezér dicséretében találja meg. Bizonyára fél is tőle, de csak akkor, ha nem tett meg mindent kötelessége teljesítése érdekében. Alázatosság, csodálat, szeretet és félelem játszik nagy szerepet az érzéseiben.

Fromm Freud munkásságát használja kiindulópontként: az ösztönén, az én és a felettes én fogalmait használja, mely utóbbi az egyén lelki apparátusában a beépített tekintély megfelelője. Fromm néhány ponton ugyan kritizálja a freudi elméletet, de azt hangsúlyozza, hogy ez a gondolati út vezet a tekintélyelvűség társadalmi dinamikájának megértéséhez. Fromm (és Freud) elmélete jelentősen hozzájárul annak megértéséhez, hogy hogyan volt lehetséges az, hogy a német társadalomban egy olyanfajta (a náci vezetés számára hatékony) erőszakhullám uralkodjon el, amilyen az 1930-as 40-es években volt tapasztalható.

Fromm ebben a munkában arra kíván rámutatni, hogy egy lelki instancia, mint az én és a felettes én, egy mechanizmus, mint az elfojtás, egy impulzus, mint a szado-mazochisztikus impulzus, melyek az emberi érzéseket, gondolkodást és cselekvést döntő módon befolyásolják, nem pusztán természetes adottságok, hanem maguk is az emberi életmódból fakadnak, végső soron a termelési módból és az az által meghatározott társadalmi struktúrából.

¹ Horkheimer - Fromm – Marcuse, 1987

Tekintélyviszonyok

Fromm szerint a tekintélyhez fűződő viszony sok embernél a legfontosabb tényező a karakterkialakítás szempontjából. Ezek az emberek csak akkor érzik boldognak magukat, ha személyiségüket tekintélynek rendelik (rendelhetik) alá, illetve ha a tekintélyhez kötődnek, ugyanis ez lesz a rendhez való viszony alapja. Fromm eredetileg a tekintélyelvű helyzetet a kisparaszti családstruktúrában vizsgálta, ennek meghatározó típusát apa és fia között. A fiú fél az apától, feltétlen engedelmességgel tartozik az apa ellentmondást nem tűrő akaratának. Néha összekeveredik a félelem az alázatossággal, illetve a félelem a gyűlölettel. Amíg az apa él, az ő akarat az egyetlen törvény. Az önállóság és a függetlenség reménye, tudatosan, vagy tudattalanul, az apa halála iránt érzett reménnyel kapcsolódik össze.

Fromm szerint más (volt) a helyzet a német ifjúsági mozgalmak és a vezér sokat vitatott viszonyában. Itt is megfigyelhető volt a saját személyiség, akarat, döntés feladása, de a viszonyulás lényege nem a vezér hatalmától, vagy a kötelességmulasztástól való félelem, hanem a vezér szeretete és az ő szeretetének elvesztésétől való félelem. A szeretet itt a tekintélyelvű viszony központi magja.

Fromm szerint a tekintélyelvű viszonyok vizsgálatánál meg kell különböztetni a hetero- és a homo-viszonyt. Hetero viszonyra példa az orvos és a nővér között kialakuló tekintély alapú kapcsolat, mely nem szorul különösebb magyarázatra.

A homo-viszonyban ugyanakkor a vezérrel való azonosulás vágya a fő mozgató erő. A szeretet utáni vágy – tudatosan vagy tudattalanul – illetve a szeretet elvesztésétől való félelem az alapja a csodálatnak és az alázatnak.

Más a helyzet Fromm szerint a hívő katolikusnál a gyóntatója felé: a szeretet és a félelem kevésbé játszik szerepet ebben a tekintélyviszonyban, a pap bölcsessége inkább erkölcsi alapú. A paphoz nem a dicséret és a szeretet, hanem a méltányosság, a jóság köti, tehát nem közvetlenül egy másik személy alá rendelődik az ember, hanem egy idea és egy intézmény alá, amit a pap képvisel. Mindezek esetében a viszony a tekintély hordozójához inkább érzelmileg meghatározott és az ésszerűség, ésszerű gondolkodás kevésbé játszik szerepet. Nem így a tekintélyviszonyok másik fajtájánál a diák által csodált professzor esetében. Nem erkölcsi, vagy szexuális hatás teszi a tanárt vezetővé, hanem szellemi tudás, értékek és egyfajta képesség, amit a diák egyszer el szeretne érni. Nem az áthidalhatatlan távolságnak a meggyőződése vezérli, hanem az a vágy, hogy egyszer ő is a tekintély hordozója legyen.

Egy újabb helyzet áll elő Fromm szerint főnök és beosztottja között. A főnök általában sikeres és példaképpé válik. A beosztott szemében ő a tekintély, hisz neki ez ambíciót ad, külsőleg és belsőleg védelmet és tartást biztosít. A főnök dicsérete és elismerése a beosztott számára nem saját maga miatt fontos, hanem az előnyök, az előbbre jutás miatt.

Néha a félelem, néha az egoizmus, néha a szeretet, csodálat játszanak szerepet, tűnnek döntő befolyással bírónak. Néhol a hatalom, néhol a veszélyeztetettség, néhol a példaértékű teljesítmény a tekintélyviszonyok forrása. Egyik esetben csak az érzelmek, más esetben pedig csak a kogníciók játszanak szerepet. Egyszer a tekintéllyel való kapcsolat állandó nyomás hatására alakul ki, máskor boldogságot okozó tényező. Néha külső körülmények által kikényszerített tényező szükséges a viszony létrejöttéhez, máskor szabad akaratú aktus. A tekintélyviszony ugyanakkor nem csupán egy kikényszerített magatartás. Fromm értelmezésében a hadifogoly, vagy a politikai fogoly, akinek a hatalom birtokosához fűződik a viszonya, nem adja fel elutasító álláspontját.

A szerző egy ponton Simmelre hivatkozik. Simmel azon az állásponton van, hogy a tekintélyelvűséghez meg kell, hogy legyen a szabad akarat egy darabja, bár ez lehet kényszer hatására is, ekkor viszont a kényszer érzelmi kapcsolatokkal van kiegészítve, felerősítve. Tehát a tekintélyelvű viszony érzelmi kapcsolódás egy alárendelt személy részéről egy fölérendelt személy vagy instancia felé (Simmel, 1908: 136).

A freudi háttér

Fromm a pszichológiai háttér megértéséhez Freud munkáit hívja segítségül (Freud, 1925). A tekintélyelvűséget Freud két kérdéskörben vizsgálja: a tömegpszichológia és a felettes én vonatkozásában. Az első esetben a tömeg vezérhez való viszonya fontos, mégpedig úgy, hogy a vezért éniideálként fogja fel és a saját énjébe beépíti. A második eset tárgyalása előtt néhány fontos előzményt meg kell említeni. Freud három én fogalmat különböztet meg:

Ösztönén: a lelki apparátus differenciálatlan, ősi formája.

Én: gyakorlatilag a külvilág közvetlen befolyása által az ösztönén megváltozott része. A kettő közötti különbség az, hogy az én ésszel és megfontoltan cselekszik, míg az ösztönén szenvedélyes. Fontos elem, hogy az énből indul ki az elfojtás, melyet később részletesen tárgyalunk.

Felettes én: a felettes ént Freud ideális énként aposztrofálta, ennek a funkciója az önmegfigyelés, a morális lelkiismeret, és az elfojtás irányítása. A felettes én kialakulása az apához kötődő szoros kapcsolatban keresendő.

Azzal kezdhetnénk e fejezet tárgyalását, hogy a kisfiú az apával azonosítja magát, mely jelentős befolyással bír az ideális énré, s mely később az ödipusz fázisban megerősítésre talál. A kisfiúnak az apával szembeni ellenséges és féltékeny érzelmeit fel kell adnia, ezt megkönnyíti az, hogyha saját magát az apával azonosítja és az ő parancsait, és tilalmait beépíti, így a külső félelem helyére egy belső lép, amely automatikusan megóvja a külső félelemtől. (A felettes én fejlődése során minden olyan személy befolyással bírhat, aki a szülők helyébe lép, tehát nevelők,

tanárok, példaképek is.) A felettes én a tradíció hordozója lesz és a külső kényszerek beépítésében játszik hangsúlyos szerepet.

A külső erőszak a felettes énen keresztül transzformálódik és külsőből belső erőszakká alakul. Nagyon fontos elem, hogy az egyén és a tömeg nemcsak a tekintély külső kényszerítő ereje alapján cselekszik, hanem az autoritás parancsait és tilalmait beépíti. A tekintély, mint a külső erőszak hordozója belsővé válik, és az egyén az ő parancsainak és tilalmainak megfelelően cselekszik, de már nemcsak a külső büntetéstől való félelmében, hanem a belső, beépített pszichikai instanciának lázadásától való félelmében.

Az apával való azonosulás során a felettes én az erkölcs és a hatalom jellemzőit is elsajátítja. A fejlődés egy későbbi szakaszában a társadalomban uralkodó tekintélyhordozót az egyén felruházza a saját felettes énjének tulajdonságaival (ez segít őt tekintélyként elfogadni). Ez utóbbival párhuzamosan a tekintély (és annak egyéb tulajdonságai is) újra és újra beépül és a felettes én hordozójává válik. Többek között ezért jelent nagy problémát a szülőknek az, hogy a kritikátlan gyermekük-ből a társadalmi tekintély által jócskán befolyásolt kritikus személy válik.

A felettes én és az autoritás viszonya dialektikus. A felettes én az autoritás belsővé tétele, az autoritás pedig a felettes én tulajdonságok kivetítődése és megdicsőülése, amely ebben a megdicsőült formában ismételten belsővé válik. A tekintély és a felettes én egymástól így szinte szétválaszthatatlan. A felettes én semmiképpen nem csak a gyerekkorban kialakult és a későbbiekben is ugyanúgy ható valami, hanem egy olyan instancia, ami gyakran eltűnik vagy karakterét és tartalmát teljesen megváltoztatja a társadalmi folyamatok hatására. A gyerekkorban elkezdődő felettes én képzése tehát folytatódik, illetve jobban mondva időről-időre megújul.

Ahogy az apától származó erőszakot a gyermek belsővé teszi a felettes én képzése során, úgy a felnőtt is a külső kényszert, erőszakot belsővé teszi a felettes én megújítása során. A felettes én a külső veszélytől való félelmet belső félelemmé alakítja. A szükséges összetartozás a tekintély és a felettes én között nemcsak azon alapul, hogy a hatalommal bíró tekintély által a felettes én újra kell, hogy termelődjön, hanem azon, hogy a felettes én önmagában nem elég erős és stabil, hogy az előírt feladatokat teljesítse. Az átlagembernél így módon a belső instancia nem elég erős ahhoz, hogy az autoritás rosszallásától való félelmet kivédje. Fontos, hogy a gyermek felettes énje az apától való félelem és az apa szeretete iránti igény befolyására alakul ki. Ez rámutat arra, hogy a családi háttér egy fontos faktora annak, hogy a felnőtt később a tekintélyben higgyen és annak alárendelje magát.

A család elsősorban bizonyos társadalmi tartalmakat reprezentál és közvetít (pl. a társadalmi elvárásoknak megfelelő lelki struktúra termelése során). Az idő múlásával az egyén az apaképhez kapcsolódik (mely tekintélyt hordoz), ugyanakkor ez kiegészül egy másik folyamattal is: az apa (sok esetben) a társadalomban

uralkodó autoritáshoz kapcsolódik, annak tekintélyét beépíti. Tehát az a fajta tekintély, melyet az apa a családban birtokol, nem egy később egy társadalmi tekintély által kiegészített autoritás, hanem végső soron az össztársadalmi tekintélystruktúra megfelelője. Az apa tehát a társadalmi tekintély első közvetítője a gyermek szemében, nem példakép, hanem a társadalmi tekintély leképeződése.

Fromm Freud nyomán három családi-tekintély típust mutat be:

- 1) *Kisparaszti típus* (melyhez igencsak hasonlít a 19. századi proletár család), ahol a gazdasági és társadalmi szituáció miatt minden családtag elsősorban munkaerőnek számít, melyet lehetőség szerint ki kell használni. Minden megszületett gyermek potenciális munkaerő és a munkaképes kor eléréséig csupán fogyasztónak számít. Ebben a helyzetben a fiú az apához alig(ha) szeretet révén, hanem inkább egyfajta ellenséges viszony által kapcsolódik. Az apa halála tudja a fiút az alól felszabadítani, hogy a kizsákmányolás tárgya legyen, és azzal, hogy ő lesz az úr a házban az addig elszenvedett sérelmekért is kárpótlást kap.
- 2) Teljesen más a helyzet egy *nagyvárosi jómódú orvos családjában*. A gyerekek azért jönnek a világra, mert a szülőket ez boldoggá teszi. A saját beteljesületlen álmaikat is szeretnék a gyerekeknek biztosítani. Ebben az atmoszférában nincs türelmetlen, ellenséges várakozás, hogy eljőjön az a nap, amikor kihasználhatóvá válnak a gyerekek, hanem szeretetteljes támogatás és barátságosság jellemzi a családi légkört. Ennél fogva az apa-fiú viszony teljesen másképp alakul, és a köztük lévő rivalizálás is nagyban különbözik a korábban említettektől.
- 3) A harmadik példa egy *városi kispolgári család*, ahol az apa alacsonyabb beosztású postai alkalmazott. Az ő keresete elég ahhoz, hogy eltartsa a családját, ezért nem merül fel a gyerekek munkaerőként való felhasználásának gondolata. Ugyanakkor az apa életéből hiányzik az elégedettség, ingerszegény a környezete, köszönhetően társadalmi és munkahelyi helyzetének, ahol kevésbé tud uralkodni és parancsolni. Ezért az apa az uralmat otthon gyakorolja, ezzel kompenzálja a társadalmi életben való hatalomnélküliségét. Az apa-fiú viszony ebben a helyzetben a szeretet és gyűlölet kettősségére épül.

A felettes én kialakulását tehát az apa iránt érzett félelem, gyűlölet és szeretet érzelmek erőviszonyai határozzák meg, melyet, mint láttuk a társadalmi helyzet igencsak meghatároz. Freud szerint a gyermek énje és felettes énje nem a szülői példa alapján, hanem a szülői felettes én alapján épül fel (hasonló tartalommal pl. a tradíció hordozójaként stb.).

A tekintély és az elfojtás

Fromm a következő fejezetben felhívja a figyelmet arra, hogy a történelem során az ember a természetes és társadalmi környezetét is megváltoztatta, csakúgy,

mint lelki apparátusát. Ezzel megváltozott egyrésről a libidinális igényeinek tartalma és erőssége, másrészt az énje és a felettes énje. Az igények azonban mindig nagyobbak voltak, mint kielégítésük lehetőségei. Egyrésről a már elért társadalmi nívó fenntartása érdekében az ember megváltoztatja környezetét, másrészt olyan impulzusok elfojtása válik szükségessé, melyek a társadalmi lehetőségek által már nem kielégíthetőek. Ez a feszültség, az igények és azok kielégítése között még jobban megnőtt, mert a szűkös társadalmi javak egyenlőtlenül oszlottak (oszlának) el a kis létszámú uralkodó osztály és a széles tömegek között.

A döntő mozzanat – mint korábban említettük – az én és a felettes én viszonyában az emocionális karakter ugyanúgy, mint ahogyan az egyén és a tekintély kapcsolatában.

Az ember a tekintély és a felettes én által szeretve érezni akarja magát. Fél a tekintély ellenségeségétől és kielégíti annak önimádatát. Ennek az érzelmi erőnek a segítségével sikerülhet a társadalmilag veszélyes impulzusokat és vágyakat elnyomni. Ez a felettes én és a tekintély segítségével használt ösztönvédelem nagyon radikális, az elfojtott ösztönök azonban nem semmisülnek meg. Noha a tudatból kizárjuk őket, a tudattalanban megmaradnak és jelentős pszichikai energiát igényel az, hogy a tudatba történő feltörésüket megakadályozzuk. Fromm az ösztönök feltörése ellen való védelmet, mely ösztön-impulzusok a felettes én illetve a tekintély segítségével elfojtásra kerülnek, egy erdőtűzhöz hasonlítja, melyet csak egy ellentűzzel lehet eloltani.

A kielégülés után vágyó impulzusokat csak erősebb érzelmi impulzusok, a külvilágból származó, ámde belsővé tett tekintély segítségével tudják legyőzni. Egy olyan egyszerű esetben, mint a büntetéstől való félelem esetében, a félelem bőven elég ahhoz, hogy a vágyunkat elnyomjuk. A konfliktus és a döntés is a tudatban játszódik le, és nem jelentkezik az elfojtás. Egész más a helyzet azonban, amikor a felettes éntől, az autoritástól, illetve ezek erejétől, hatalmától félünk. Ez a félelem, mely a felettes én és a tekintély szeretete iránti igény mellett döntő faktor, egy irracionális, meghatározhatatlan félelem, szemben azzal a reális félelemmel, amelyről az előbb szóltunk. Az ember attól fél, hogy elveszíti a felettes én vagy az autoritás szeretetét, figyelmét, gondoskodását és rosszállását vonja magára, melyek meghatározhatatlan konzekvenciákkal járnak. A specifikus felettes én-, vagy autoritás-félelem olyan erősen hat, hogy az impulzus a tudatig el sem jut, hanem nyomban elfojtódik.

Fromm két egyszerű példát hoz ennek megvilágítására:

Az első példa egy erősen konzervatív családban felnőtt lányról szól, aki otthon azt tanulta és a felettes énje által elsajátította, hogy a házasság előtti szexuális kapcsolat megbocsájthatatlan bűn. Amikor ő egy olyan férfival találkozik, aki benne szexuális vonzalmat vált ki, ez a vonzalom egyáltalán nem tudatosul, hanem azonnal elfojtásra kerül, illetve, ha ez mégsem tökéletesen sikerül, talán elpirul.

A második példában Fromm egy nagyvárosi, liberális környezetben felnövő lányról beszél, akinek a szülei egyáltalán nem tiltják a házasság előtti nemi kapcsolatot. Amikor ő egy hasonló férfival találkozik, az óhaj megjelenik a tudatában és számol az esetleges kapcsolat veszélyeivel és hasznaival. Ha a veszélyek nagyobbak, akkor lemond a vágyáról. E második esetben szó sincs elfojtásról.

Az első esetben tehát az autoritás szeretetének elvesztésétől való félelem dominál, mely azonban irreális, és amely semmilyen viszonyban nem áll azzal, ami a lánnyal valójában történne, ha hagyná magát elcsábítani. A félelem ebben az esetben meghatározhatatlanul és fantasztikusan nagygyá válik, mint maga az autoritás, illetve az őt reprezentáló felettes én.

Fromm rámutat arra, hogy a reális félelmen keresztüli védelem nem biztosít abszolút hatást. Garanciát az automatikus hatás érdekében csak az elfojtáson keresztüli félelem nyújt, ugyanis ebben az esetben a vágy nem jut el a tudatig, így az embernek nem kell az ésszerűségeire hagyatkoznia. Ugyanakkor az elfojtás hátránya az állandó energiafelhasználás. Freud ezt egyszer egy nem kívánt vendéghez hasonlította, akit az ember állandóan kidob a házból, és csak úgy tudja megakadályozni, hogy visszajöjjön, ha felfogad egy biztonsági őrt.

Az én védelem hiányában az ösztönének és a felettes énnek a rabszolgájává válhat. A mi esetünkben ez azt jelenti, hogy a felettes én és a tekintély szövetségének köszönhetően az ösztönétől való védelem érdekében az énnek magas árat kell fizetnie: azt hogy feladja önállóságát és lemondjon szuverenitásáról.

Fromm felhívja arra is a figyelmet, hogy az elfojtott impulzusok társadalmi feltételektől függenek. Azok az impulzusok, melyek az adott társadalom működésével nem egyeztethetők össze, tabukká válhatnak és elfojtásra kerülnek. Vannak olyan impulzusok, amelyek kielégítése az egyik társadalmi réteg számára megengedett, a másik számára azonban nem. Ez kettős mércéhez és erős frusztrációhoz vezet.

Az elfojtás során a gondolkodásnak racionalizáló, önigazoló szerep jut: pl. egy poszthipnotikus állapotban a kísérleti személy megmagyarázza, hogy miért teljesítette a hipnotizőr parancsát, anélkül hogy tudná mi volt a parancs. A készítés a racionalizálásra megmutatja nekünk, hogy az értelem még akkor is elég erős, ha inkább emocionális erők diktálnak. A racionalizáció nem dinamikus hatásként jelentkezik, az ésszerű gondolkodás nem teremtő és változtató funkcióval hat, hanem elfedő és legitimáló funkcióval.

Az ösztönelnyomás és az elfojtás szükségessége, tehát a felettes én és a tekintély ereje, annál nagyobb, minél kevésbé lehet egy társadalomban az igényeket kielégíteni, vagy egy bizonyos társadalmi osztály igényét kielégíteni. A kiszolgáltatott osztálynak nagyobb mértékben kell elnyomnia az ösztöneit, mint az uralkodó osztálynak. Az én azonban nem csak az ésszerűséget reprezentálja, hanem az aktívan tervező, a külvilág megváltoztatására képes cselekvést is. Az énefejlődés során

fontos a pozitív beállítódás, mert minél inkább félelemtől fenyegetett a még gyenge én, annál inkább beépül a félelem a fejlődésébe. Minél kisebb egy társadalom hatalma egy fenyegető és veszélyes természeti, vagy társadalmi veszéllyel szemben, annál nagyobb az ezektől való félelem. A félelem az alsóbb rétegekben nagyobb, mert kevésbé rendelkeznek hatalmi eszközökkel. Ennek egy része reális félelem, egy másik része azonban irracionális, emocionális félelem: a felettes éntől és a tekintélytől való félelem. A félelem, amely egy veszélyes szituációban jelentkezik, nem függ mechanikusan a veszély nagyságától és annak legyőzésének lehetőségétől. A passzivitás és a tehetetlenség egy viszonylag gyenge veszélyhelyzetben is erős félelmet válthat ki, viszont egy erős énnel rendelkező ember nagy veszélyben is aktív cselekvéssel és gondolkodással, nem (pusztán) félelemmel reagál.

Az én úgy fejlődik, hogy az egyént a túlélésben szolgálja. Ugyanakkor egy másik én olyan veszélyesnek tűnhet fel, hogy a harc ellene kilátástalanná válik, és a behódolás jelenti a legbiztosabb védelmet. Ilyen esetekben a saját aktivitás szükségtelennek tűnik, magyarul a saját én feleslegessé válik és eltűnik. Vannak olyan helyzetek is, melyekben a tekintélyelvű ember számára a személyes boldogság és biztonság ténylegesen a társadalmi tekintélytől függ, mert általa gyorsabban és jobban realizálható az elérni kívánt cél, mint saját tevékenysége révén. Ez az irracionális cselekvés egyfajta szubjektív önigazolás által ésszerűnek és logikusnak tűnik; mindez a tekintély ígéretén keresztül valósul meg.

Ugyanakkor a tekintélynek pozitív szerepe is van amennyiben példát mutat, segít eligazodni a társadalomban, megmutatja a helyes viselkedést stb. Ezzel a kettős arculattal a negatív tartalmakat (mint az ösztönelnyomás) is pozitív színezetben tüntetheti fel, mert a pozitív és negatív oldal együtt jár és egyszerre hat.

A tekintély tiltásait megszegni nem pusztán azt jelenti, hogy büntetést vonunk magunkra, hanem szeretetvesztést is kockáztatunk, minden olyan instanciának a szeretetvesztését, melyek a saját ideálhoz tartoznak, és amivé válni szeretnénk. Az apa a társadalmi realitást reprezentálja és a vele való azonosulás a felettes én képzésnek az alapja, mely később a tekintélyhez való érzelmi kapcsolódás alapkövévé válik, mely ugyanazokat az ideálokat testesíti meg.

A tekintélyelvű – mazochisztikus karakter

A tekintély elfogadásának nagyon fontos eleme, hogy az egyén az alávetettséget elfogadja. Ugyanakkor ezt ne pusztán kényszerűségből tegye, hanem önként, szabad akaratából, nemcsak elfogadva, hanem 'élvezve' azt. Fromm azt mondja, hogy az autoritásnak való alávetettség 'igénye' nem egy örökkön ható alávetettség-ösztön hatása, hanem történelmileg meghatározott lelki folyamat.

Minden önkéntes engedelmesség, alávetettség, a saját személyiség feladása a mazochista karakter jellemzője. Freud szerint az ilyen karakter ösztön-

struktúráját bizonyos társadalmi feltételekhez igazítja, ezáltal az ösztönök némi-képp megváltozva jelennek meg az énben.

Fromm (és Freud) szerint az a karakterstruktúra, ahonnan a mazochizmus származik, egyben a szadizmus bölcsője is. Az, hogy melyik jellemző kerül felszínre, attól függ, hogy melyik van jobban elfojtva. Ugyanakkor a szerző felhívja arra is a figyelmet, hogy az elfojtott jellemzők sem tűnnek el, sőt, az egyik jellemző felerősödése következtében az egész rendszer felerősödik, így okvetlenül maga után vonja az elfojtott vágy felerősödését is. Így a mazochista jellemzők felerősödése okvetlenül a szadista reakciók 'elszabadulását' is maga után vonja. E szerint egy szado-mazochista ösztönstruktúrára épülő társadalomszerkezetben a tekintélynek mindkét oldalt ki kell elégítenie. A mazochista a tekintély hatalma iránt teljesen elfogadó, személyiségét, egyéniségét feladja és a tekintély alá rendeli (akár szenvedés által is), annak minden utasítását vakon követi, mint olyan instanciáét, mely tévedhetetlen. Mindez a mazochista karakter élvezetét és kielégülését szolgálja. Más a helyzet a szadizmussal: itt a legfontosabb kielégítő tényező a mások feletti feltétlen uralom, mások akaratának teljes felszámolása, kiszolgáltatottságuk felett érzett határtalan öröm, extrém esetben mindezek megvalósítása az alávetettek komoly szenvedése árán is.

A tekintélyelvű karakter jellemzője a hatalmasság iránt érzett megkérdőjelezhetetlen szimpátia és a gyengékkel szembeni agresszió. Ez a karakter ahol tekintélyt érez, automatikusan tiszteli és szereti azt. Ugyanakkor ezek az érzelmek a tekintélytől való félelmen alapulnak, mely szinte tudattalan; ebből származik a csodálat és a szeretet is. Teljesen mindegy, hogy ez a tekintély egy emberhez, egy intézményhez, vagy társadalmilag elismert eszméhez kötődik. E karakter boldog, ha parancsokat követhet, ha alávetetheti magát ezeknek és teljes a kielégülése, ha ez a saját érdekeinek és elképzeléseinek is megfelel, és úgy érezheti, hogy a tekintély sugárzása őt is beragyogja, személyiségét a hatalmaséhoz viszonyíthatja, felemelheti. A tekintéllyel szembeni szeretet tehát a felszínre tör, ugyanakkor az iránta érzett gyűlölet elfojtásra kerül.

Ezt az elfojtott gyűlöletet azonban egy 'ellenséges' tekintéllyel szemben fel lehet használni. Lehet ez egy másik vallás, egy másik nép vezetője, a fináncióke, szemben a teremtmő tőkével, vagy extrém esetben az apa ellen irányuló gyűlölet szemben egy szeretett népvézérrel. Egy ravasz vezér így nemcsak magától tartja távol a gyűlöletet, hanem a megszemélyesítés révén az ellenfeleire képes irányítani népe gyűlöletét.

Ha az ember képtelen az erősebbel szemben az akaratát érvényesíteni, nem marad más, mint a hatalmat a gyengébbeken érvényesíteni és kiélni: hiszen mi lehet annál szebb bizonyítéka az uralomnak, ha másokat szenvedésre kényszeríthetünk. Az alsóbb társadalmi rétegekben elhelyezkedőkre hatalmas nyomás hárul azáltal, hogy nagyszámú autoritásnak kell megfelelniük (a határ nem az abszolút népvézér,

hanem a felette álló sors, vagy az Isten). Ez nem jelenti azt, hogy ők ne találjanak alanyt szadizmusuk kiélésére: alsóbb osztályok, nők, gyerekek, kisebbségek, vagy akár háziállatok lehetnek áldozataik.

A szado-mazochista karaktert jellemzi továbbá az, hogy a társadalmi létet és saját létét is átláthatatlannak tartja, szélsőségesen fatalista (mindent a sors irányít, avagy az Isten, a tények hatalma és kényszere, a természeti törvények, a múlt hatalma stb. – ezáltal realizistikussá válik az elképzelés), a függőséget pedig megváltoztathatatlannak érzi, melyhez neki feltétlenül alkalmazkodnia kell.

A mazochisztikus karakter isteníti a múltat: ami eddig így vagy úgy volt, annak olyanak is kell maradnia: valami olyat akarni, ami eddig nem létezett, az bűn, vagy örölség. Feltétlen engedelmességet hirdet a történelmi hatalmaknak való alávetettség elfogadása érdekében.

A mazochisztikus karakter szemében a sors és a gyötrelmek elviselése heroikus tett, a sorssal szembehelezkedni pedig forradalmi lépés, ami elítélendő. E karakter aktívvá, támadóvá is válhat, amennyiben a felsőbb hatalmaknak engedelmeskedve cselekszik. Minél nagyobb a társadalmi krízis (háború, vagy magas munkanélküliség), minél feloldhatatlanabbak az ellentétek, minél kaotikusabbnak tűnik a társadalom, annál erősebbé válik a szado-mazochisztikus ösztön-struktúra és a tekintélyelvű struktúra, annál intenzívebb a ragaszkodás a tekintélyhez, a rendteremtőhöz, a nemzetmentőhöz.

Az autoritásra annak követői gyakran úgy tekintenek, mint egy, a hatalom megszerzésére kiválasztott egyénre, vele született tulajdonságokkal, nagyszerűséggel, nemességgel. Ezzel szemben áll az egyén saját gyengesége, tehetetlensége, gyarlósága. Az autoritás imádata azonban kiemeli az egyént a társadalmi átlagszerűségből, a tekintély dicsfénye rá is vetül, kiemelkedhet a tömegből. Ugyanakkor ez nem identifikáción alapul, hanem egyfajta participáción, mely sok nárcisztikus vágyat kielégít. A hívó a társadalomban elszenvedett kudarcokra így gyógyírt talál, felemelkedhet és részt vehet az autoritás nagyságában, hatalmában, legyen az vezér, nép, rassz vagy ideológia.

Irodalomjegyzék

Freud (1925): Massenpsychologie und Ich-Analyse. In: Gesammelte Schriften Wien

Horkheimer, Max – Fromm, Erich – Marcuse, Herbert (1987): Studien über Autorität und Familie – Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung. 2. Auflage. 77-135 – Sozialpsychologischer Teil von Erich Fromm.

Simmel, Georg (1908): Soziologie. Leipzig

Hack József: Egy polgár szocializációja¹

– Márai Sándor önéletrajzi regénye alapján –

1.

Márai Sándor. Született 1900. február 11-én Kassán, meghalt 1989. február 21-én San-Diégo-ban. A két dátum közötti kilenc évtized teszi ki a XX. század nagy részét. Ennek a korszaknak volt krónikása Márai, a „magyar polgárság írója”. Valóban, polgárcsaládban született, élete meghatározó élményévé vált ennek az osztálynak légköre, életmódja, élete és pusztulása. Nem tartotta magát másnak, mint polgárnak. Még akkor is, ha legtöbb művében – mint író – szemben áll a polgári értékrenddel. Legalábbis megkérdőjelezi, újragondolja szellemi örökségét.

Egy polgár vallomásai című önéletrajzi regényét választottam társadalomtörténeti vizsgálódásom tárgyául. Erre támaszkodva próbálom meg felvázolni Márai Sándor szocializációjának főbb kereteit, hátterét. Ezzel az is a célom, hogy a magyarországi polgárság egészét vizsgáljam a szocializáció szempontjából. A kérdésre, hogy lehetséges-e egyetlen kiragadott személy vizsgálatán keresztül kijelentéseket tenni a polgárságra általában, határozott igennel válaszolok. Az író saját szavaira támaszkodom: *„Minden becsvágyammal a családhoz tartoztam, s a család minden ösztönével egy osztályhoz tartozott...”* (Márai 1990: 145.). Márai önéletrajzában ismeretében nincs okunk kételkedni a fenti megállapítás érvényességében. Ez esetben pedig nyilvánvaló, hogy Márai életútja is – legalábbis addig, amíg családjával élt – alapvetően polgári mintákat követett. Természetesen eltérések lehetnek, de a keretek adottak. A polgári életmód, a családi környezet, a nevelési és iskoláztatási szokások alkotják azt a szellemi talajt, amiből az egyén gyökerei fakadnak.

Még egy módszertani probléma figyelmet érdemel. Mennyiben alkalmas egy regény elsődleges forrásként társadalomtörténeti elemzésre? Nézzük meg figyelmesebben a műfaj meghatározását. A címben szereplő „vallomások” szó mögött komoly hagyományok rejlenek Marcus Aureliustól Szent Ágostonon át az erdélyi emlékirókgig, és még tovább. A kifejezés magában rejtje a hitelességre való törekvést, akárcsak a szubjektív nézőpontot. Márai a kötet elején található jegyzetben regényes életrajznak nevezi a vallomásokat. Az igazi kérdés nem az, hogy a

¹ Jelen tanulmány az ELTE Szociológiai Intézetében készült szemináriumi dolgozatként Kővér György: *Életút és szocializáció* című szemináriumára az 1994/1995-ös tanév tavaszi félévében. A szemináriumra együtt jártunk Szilárddal, erre a szemináriumra írta egyik jelen kötetben is szereplő tanulmányát: *„A falusi életutak a századelőn”* címűt. A szöveget tartalmilag változatlan formában adom közre, csak a kötet formai egységességének megfelelő változtatásokat végrehajtva rajta. Mivel a dolgozat születésének idején még a születési („legénykori”) nevetem használtam, a szöveg és a kontextus hűségét szem előtt tartva – Szilár is ezen a nevemen ismert – nem változtattam rajta. – H-H.J.

leírt események megtörténtek-e, a szereplők valóban éltek-e, hanem az, hogy az így elének táruuló kép mennyire reális. Ebből a szempontból tulajdonképpen mindegy, hogy igaz vagy fikcióba hajló életrajzot olvasunk. A leírás hitelességét nem az adja, hogy valóban megtörtént valami, hanem az, hogy akár meg is történhetett volna, adott helyzetben szituációhű, osztályhű, korhű. Ez különbözteti meg vizsgálódásunkat a „szigorú” történettudománytól. Ráadásul, mint önéletrajztól – még ha regényes is –, joggal várhatunk el bizonyos fokú hitelességet is. Márai ismerte írása tárgyát, számára mindez közeli élmény volt. (Éppen ezért persze leírása szubjektív is.) „A polgár vallomásaiban iparkodtam megírni, igyekeztem bevezetni az olvasót a polgári légkörnek a hátsó szobájába, ahol a valóság van.” (idézi Furkó 1990: 28.) Jó tudnunk azt is, hogy a regényesítést Márai számára az életében szerepet játszó „valódi” személyek védelme (is) indokolta. (Rónay 1990: 158.). Ez szintén azt mutatja, hogy a mű valós élményeken nyugszik.

2.

A továbbiakban Márai életén keresztül a polgári nevelést, iskoláztatást, szocializációt, ennek célját, illetve eredményeit fogom vizsgálni. Mindezt azzal a fentebb leírt meggyőződéssel, hogy ezen keresztül egy osztály életébe nyerhetünk bepillantást.

A szocializáció fő színtere a család és az iskola. (Megemlíthetnénk még a katonaságot is, de ez Márai életéből kimaradt. Az első világháború alatt behívták ugyan katonának, de ezt az időt betegen kórházban töltötte (Márai 1990: 215, 259.). Ezért nem volt jelentős hatása életére.) Mielőtt ezt a két területet megvizsgálom, vessünk egy pillantást a tágabb környezetre, a kassai polgárságra.

Kassa a század elején 40 ezer lakosú, Márai szavaival „nagy urbanítású” felvidéki város. 15 rendőr és 2 nyilvánosház szolgálta a lakosok nyugodt, békés életét (Márai 1990: 25-26, 191.). De négy napilapja is volt a városnak. Márai ősei száz és morva bevándorlók, akik a XVII. században érkeztek Magyarországra. A város lakosainak jelentős része hasonló – esetleg korábban jött – ősöknek köszönhetette, hogy kassai polgár. A bevándorlás alapvetően meghatározta Kassa légkörét, ami Márai szerint jelentősen különbözött Pest légkörétől. Kassa polgárabb volt. A sajátos eredet nyomot hagyott a leszármazottakon is. „Mi odahaza Kassán... öntudatlanul, de talán nem is olyan egészen öntudatlanul egy kissé német módra éltünk. Németül folyékonyan és azt hiszem tűrhetően beszéltem már gyerekkoromban (Márai 1990: 193.).

Ebben a környezetben élt Márai családja is. Apai ágon egy százsz, garaskovács leszármazottai, innen az eredeti családi név, a Grosschmidt. Drezda környékéről települtek Magyarországra. A dédapa a Habsburgokat szolgálta, ennek jutalmul kapott a család nemességet. Ettől kezdve nyilvánvaló elmagyarosodásnak vagyunk tanúi. A szabadságharcban már Kossuth oldalán harcolnak a Grosschmidtok,

„mániákus magyarok” lettek. A nagyapa már jelentős szerepet töltött be Kassa életében is, pénzügyi tanácsos. Mindezen hatások eredőjeként a család közeledik ugyan a nemességhez, de megtartja polgári múltját, életmódját is, jellemzően magyar, „úriás” polgárokká válnak. Az szinte természetes, hogy katolikusok. Anyai ágon a dédapa morva molnár, fia asztalos majd bútorgyáros, de a kétkezi munka „szégyenfoltját” nem tudja lemosni magáról. A következő nemzedék már a kassai polgárság törzséhez tartozik. Márai apja kassai szenátor és a Jelzálog Bank ügyvédje. Az anya tanítónői végzettséget szerzett (Márai 1990: 22-23, 66., Szegedy-Maszák 1991: 7-8., Furkó 1990: 90.). Nyilvánvaló az eltérés a két ág múltja között. Egyfelől egy nemesi, hivatalnoki, polgár értelmiség, másik oldalról a kétkezi munka öröksége, még ha anyagilag már sikerült is felutni. Ez Márai visszaemlékezése szerint egyfajta osztályharcot szült a családon belül.

Ez a generáció, de már az azt megelőző is igen színes képet mutat foglalkozási szempontból. Az utódok közül sokan messze jutottak őseik mesterségétől. Anyai ágon a testvérek között a „széplelkek” nagy száma a feltűnő. Találunk közöttük egy öngyilkos katonazenészt, egy festőt, egy csavargó zenészt; de meg kell említenünk Dezsőt, a mészáros, és Mátyás nagybácsit, aki jogtanácsos és egyetemi tanár volt. Talán a mészáros lóg ki igazán a sorból, az egykori molnár utódai a kétkezi munkát elhagyva jórészt művészi és értelmiségi pályákon kötöttek ki. Apai ágon továbbra is a hivatalnoki-értelmiségi pályák domináltak, bár itt is megjelent a magas szintű humánértelmiség, az egyetemi tanár. Ebbe az orientációba illik bele leginkább Márai pályaválasztása is, bár még így is jelentős elhajlást képvisel.

„Igazi nagyvárosi”, kétemeletes házban bérelt ötszobás lakást a család. Az otthon fél volt szerelve mindazzal, amit a család presztízse megkövetelt (Márai 1990: 29-49.). A lakószobák mellett volt szalon is, „ahová hónapszámra nem lépett be senki”, és volt fürdőszoba, amit használtak is. Szemben a korizléssel, ami leginkább csak lomtárként kezelte ezt a helyiséget.

A Grosschmidtok befutottak, „megérkeztek”, legalábbis ezt sugallja a család fő szertartásos reggelije (Márai 1990: 32-33.), amely már-már polgári istentiszteletnek tűnt. Valójában az osztály érkezett be, annak fényében sütkérezett a család.

A család szellemiségére jellemzők olvasási szokásaik. „A klerikális újságot járattuk persze” – írja Márai (1990: 32.), Adyt, Kosztolányit, Babitsot nem ismerték (Márai 1990: 42.). Ez a polgárság nem az a polgárság, amit Nyugat-Európában ismertek. Sajátos konzervatív attitűdje mellett feltűnő „kínos-lelkiismeretes” iparkodása is, hogy megfeleljen nevének, presztízisének. Ami nyugaton egyszerűen egy életforma, az itt állandó megfelelési kényszer, amit egy különös „osztály-becsvág” motivál (Márai 1990: 191.). Mint úriemberek, lenézik a különö mérnök-rokont, a nagybácsit, aki úriembernek nem való pályát választott. A család szerette volna, ha az ifjú Márai apja nyomdokait követve jogi pályára lép (Márai

1990: 212.). A polgárság kész életutakkal rendelkezett, kidolgozott módszerekkel létének újratermeléséhez.

A polgári családok életéhez hozzátartozott a cselédtartás is. A házi- cselédek hatása épp olyan jelentős a polgárcsemeték életében, mint a szülőké vagy a nevelőké. Főleg azért, mivel a családon belül a gyerek és a cseléd valahol egy szinten volt. Nemcsak ezzel a fajta rokonsággal, közelséggel hatottak a gyerekekre. A cseléd lányoknak gyakran feladatuk volt a leendő fiatalurak intim kiszolgálása is, amikor azok a kamaszkorba jutottak. Viszont pont a közelségük miatt negatív hatás- sal is lehettek a gyerekekre. Egy ilyen – cseléd által okozott – megrázkódtatásnak tudja be Márai gyermekkori neurózisát, érzékenységét (Márai 1990: 43-49.).

3.

A család mellett a különböző iskolák és egyéb oktatási formák feladata volt a polgárok ivadékait felkészíteni az életre. A fegyelemre szoktatás már igen korán megkezdődött, a nyolc éves lurkóknak már szigorú napirend szerint kellett élniük.

Márai esetében az elemi iskolát – mint módosabb családok gyerekei ese- tében nem ritkán – magántanár helyettesítette. Pedig a nyilvános iskola helyett jár- hatott volna az „úri elemibe” is. Már ezen a szinten elkezdődött az úri és nem úri réteg elkülönülése egymástól, a szülők más elemi iskolába jártatták csemetéiket (Márai 1990: 120-122.). A különég felbukkan a „láthatatlan tantervben” is. A nebulók olvasókönyvükből a valóságra készülhetnek fel, amikor a zsebre dugott kézzel álldogáló urat és a síró parasztyereket nézik (Márai 1990: 142.).

A polgári oktatás részét képezte a nyelv- és zenetanítás is. A németet ál- talában szegény morvaföldi vagy sziléziai parasztlányok oktatták. Presztízisüket jól mutatja, hogy ők is kivették részüket a háztartási munkákból, szinte egyfajta cse- lédséget alkottak (Márai 1990: 45-46.). Szemben a francia illetve angol nyelvet ok- tató „Mademoiselle”-lel és „Miss”-szel, akik előkelő nyugati vendégek módjára él- tek Kassán. Márai először magántanárnál, majd a városi „zenedében” tanul zon- gorázni, de ezek mellett vívóórákra is járt. Mindez illet egy polgárgyerekeknek (Márai 1990: 139-142.).

Márai középfokú iskoláiról eltérő forrásaink vannak. Jáky János (Márai unokaöccse) szerint állami „főreált”, majd a kassai, végül a gödöllői premontrei gimnáziumot látogatta. Rónay László szintén megemlíti a kassai gimnáziumot, de következő állomásként Eperjest és Pestet nevezi meg. A „vallomásokból” annyi derül ki, hogy egyházi gimnáziumi éveit után, 14 éves korában, szökését követően Pestre kerül (Furkó 1990: 90-91, 97. Rónay 1990: 11-12.). Ezek összevetéséből a kassai premontrei gimnáziumról és a pesti internátusról tehetünk többé-kevésbé helyes észrevételeket. Az előbbiben szigorú, szinte katonás vallási nevelés folyt (Márai 1990: 108-116.), ami kezdetben nem okozott gondot Márainak. De lassan

eltávolodott ettől a szemlélettől, egyre nyilvánvalóbbá vált számára a polgári vallásosság furcsasága, képmutatása. Az iskola hatására hite vallássá merevedett, közhelyekké és fárasztó vallásgyakorlatokká vált. Mindez nem volt egyedi eset, a kamaszfejekben megfogalmazódó kételyeket jól illusztrálja az osztály hitvitája Isten létéről.

A pesti internátusban eltöltött idő (Márai 1990: 161-180.) ismét sok újra tanította meg az ifjú Márait. A védett családi környezetből az ököljog világába került. Itt kellett először komolyan szembenéznie a polgárság felett álló rétegek létevel, hiszen az iskolát leginkább „mágnásgyerekek” látogatták. Csupa igazi „úr”, akik maguk között is kényesen ügyeltek a származásuk alapján kialakult rangsor betartására. Márai itt nemessége ellenére a „nép” közé szorult. Ebben az előkelő környezetben egyértelműen az úriságra nevelés volt a cél. Az iskola páholyt foglalt diákjainak az operában, az egyenruha tiszti dolmány, aransújtasos mente, fekete pantalló és tiszti sapka volt. A fiúk gyorsan átvették ezt az úri mentalitást, megtanultak úriasan képmutatószkodni, beszélgetni, viselkedni, verekedni és nyilvánosházakba járni. Márait taszította ez a sunyi, úri és közönséges világ, inkább vállalta az egyedül maradást, mint ezt a társaságot.

4.

Az egyetem hozta meg Márai számára véglegesen az önállóságot, a családtól való elszakadást. Teljesen természetes volt, hogy mint jómódú fiatalember, tanulmányait külföldön folytassa. Elvégzett ugyan egy év jogot szülőföldjén, majd a család óhaja ellenére átiratkozott a bölcsészettudományi karra. De ha már mindenképpen írással akar foglalkozni, kiküldték gyerekeit 19 évesen Lipcsébe, a Sajtókutató Intézetbe. Innét azonban rövid időn belül ismét átiratkozott a bölcsészettudományi fakultásra. „Tíz igazolt félét gyűjtöttem a leipzig, frankfurti és berlini egyetemeken” – írja a vallomásokban (Márai 1990: 213.). Bevallja azt is, hogy nem volt éppen mintadiák, „... a családom úgy tudta, hogy egyetemre járok” (Márai 1990: 201.).

Igazi nagyvilági életet élt ebben az időszakban, apjától kapott pénzét néhány nap alatt elverte, utána egy hónapig éhezett, vagy kölcsönt vett fel a bankjától. Még otthon megtanulta barátként kezelni a pénzt, és annak ellenére, hogy a pesti internátusban már volt alkalmja tapasztalni az eladósodás veszélyét, nem aggódott anyagi dolgok miatt; „... a pénztől nem tudtam félni, még mindig nem... nem tartozott a feltételek közé, melyekhez életem cselekedetei igazítottam” (Márai 1990: 306.).

Intenzív szellemi életet élt, utazott, rendszeresen írt újságoknak, kávéházakba járt, habzsolta az életet. Egyszerűen kinyílt előtte a világ. De ezek az élmények már alapvetően felnőttként érték, így nem tartoznak elemzésünk tárgyához.

Három dologban szeretném megvizsgálni a szocializáció eredményét Márai Sándor életében. Két fontos döntés, a házasság és a foglalkozás-választás terén, valamint szemléletében, mentalitásában.

A foglalkozás-választást már érintettem az elemzés során, az ott elmondottakat nem ismételtem. Ezen a területen Márai történetét nem általánosíthatjuk a magyarországi polgárságra. Amit általánosíthatunk benne, az a szülői elvárás, amely családi és osztálytradíción alapult, arra irányult, hogy ügyvédként vigye tovább apja irodáját. A meg nem valósult elvárás mellett valamelyest még a polgárság értelmiségi pályák felé orientálódása az, amit Márai életútjából gyakori jellemzőként elfogadhatunk. A család kívánsága teljesen érthető, az ügyvédi pálya megbecsült, úri hivatásnak számított ebben az időben. Míg egy firkász presztízse és egzisztenciája meglehetősen ingatag alapokon állt. Az egyéni döntést nehéz elemezni, Márai maga sem árul el túl sokat róla: „Hogyan lesz az ember író?... Mióta az eszemet tudom írni készültem.”

A másik lényeges pont a házasság. Márai 23 éves korában vette feleségül Lolát. A vallomásokból viszonylag keveset tudunk meg a lányról. Csak annyit, hogy „elkényeztetett vidéki úrileánya” volt, akit Márai születése óta ismert, mindketten Kassán éltek (Márai 1990: 192, 268). Ismét Jáky János visszaemlékezései vannak segítségünkre (Furkó 1990: 92.). Tőle tudjuk meg, hogy a lány egy gazdag zsidó kereskedőcsaládból, a Matzner-familiából származik, akik tízsobás lakást béreltek. Jáky a két család közötti jelentős rang-különbségekre hívja fel a figyelmet. Márai apja „a város egyik első embere, megbecsült civis, a Matzner család pedig egy jónevű, megbecsült zsidó család volt”. Nem akarom csökkenteni ezt a presztízs-távolságot, de az is nyilvánvaló, hogy mindkét család a polgári társadalom – annak is jó módúbb – része volt. Sőt Márai leírása szerint parti szempontjából inkább az ő esete volt problémás. Hiszen mindössze 23 éves volt, foglalkozására nézve „költő”, ami köztudottan nem a biztos egzisztenciáról és a magas presztízsről ismert szakma. Ezen ellenvetések mellett is úgy tűnik, ez egy érthető, „reális” házasság volt. Ha nem is a legszűkebb, primer körből, de mindenképpen a vagyonos polgári társaságból választott feleséget magának. Emögött minden bizonnyal ott áll az a tény is, hogy fiatalkorában ezzel a réteggel érintkezhetett a legkönnyebben.

Ha Márai gondolkodásmódját vetjük össze a polgári mentalitással, ismét résen kell lennünk. Most sem szabad óvatlanul általánosítanunk. Fentebb már volt szó arról, hogy pénzhez való viszonyát otthonról örökölte Márai, de persze nemcsak ezt. Valószínűleg irodalomszeretében is családi mintákat követett, még akkor is, ha ezeket jócskán meghaladta. „nem múlt el nap a középosztálybeli értelmes ember számára, hogy ne olvasott volna... Apám estéi is így teltek” (Márai 1990: 39.). Kiindulópontnak elég lehetett a szülői példa és a családi könyvtár.

Márai maga így foglalja össze viszonyát a polgári értékekhez: „szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magamat, mint polgárok között” (Márai 1990: 155.). Magáról a polgárságról pedig így beszél: „megkíséreltem elmondani, hogy a feudalizmus, a döllyfős úrhatnás és a szegény proli között van egy réteg, amit elkereszteltek polgárságnak. Ami alkotó réteg volt, amelynek a légköre nemes és jó volt. Hasa volt a „burzsujnak”, de a légköre az jó volt és néhány száz év alatt felépített egy műveltséget.” (Furkó 1990: 26.) Elismerően és pozitívan nyilatkozott erről a csoportról, bár regényeiben gyakran kritikus is volt vele szemben. Egyéni életútja sokban eltért annak szokásaitól, értékeitől, de a háttérben mindig ott volt megbecsült öröksége, polgársága.

Felhasznált irodalom

Furkó Zoltán (1990): Márai Sándor üzenete. Budapest: Püski Kiadó

Márai Sándor (1990): Egy polgár vallomásai. Budapest: Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó

Rónay László (1990): Márai Sándor. Budapest: Magvető Kiadó

Szegedy-Maszák Mihály (1991): Márai Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó

Kocsis János Balázs: Evolúciós elméletek a városszociológiában¹

Bevezetés

A városszociológia talán ez egyik leggyakorlatiasabb részdiszciplína a szociológián belül. Erős leíró jellege és vizsgálati tárgyának sokfélesége és sokrétősége miatt az elméleti háttér kidolgozására kisebb hangsúly helyeződik, mint a szociológia egyéb területein. Másrészt a városszociológia tárgya megegyezik sok más tudománnyal, amellyel jelentős kölcsönhatásban van. Mindezek mellett azonban elmondható, hogy a megfigyelések elméleti fogalomrendszer kereteiben való értelmezésének erősebb igénye különbözteti meg jelentős mértékben más, várossal, illetve a társadalom térbeli szerveződésével foglalkoztató szakterülettől (városföldrajz, térbeli demográfia, várostörténelem, etc.), habár az elméletek jelentős része az utóbbiak képviselőitől ered.²

A városszociológiának nagyjából százéves történelme során keletkezett, illetve befogadott elméletek két főbb csoportba sorolhatók. Kezdetben, a chicagói iskola két világháború között virágzó irányzata az evolúciós elméletek uralkodásának korszaka volt. Az 1950-70-es években a városszociológia marginalizálódott a szociológián belül, és új elméletekben is szegénnyé vált (Savage – Warde, 1993:7). Az utóbbi harminc év ismét kedvezőbb volt, és a tudományterület újra virágozni kezdett. Az evolucionista magyarázati keretek újraéledtek, de uralmukat egyre erősebben kérdőjelezi meg. A jelenlegi, két főbb csoportba sorolt irányzatok merev elkülönítése mesterséges, jelentős számú szerző a kettőt igyekszik ötvözni. Mindazonáltal jellemző, hogy különböző tudományterületek felől érkezők bizonyos megközelítést előnyben részesítenek, és az evolucionista elméletek kritikái különösen erősek a szociológusok körében.³ A két irányzat közül az alábbiakban részletesebben az evolúciós elméleteket mutatom be, de kitérek röviden a másik irányzatra is. Az evolúciós elméletek közül három csoport kerül tárgyalásra, a hosszú távú történelmi városfejlődéssel foglalkozó *történelmi*, a modern város formáival foglalkozó *chicagói iskola* által képviselt és abból kinövő *strukturális*, illetve a modern városfejlődés szakaszait vizsgáló *ökológiai*.⁴

¹ A szöveg 2002-ben készült, a szociológia doktori program részeként.

² Az erős kölcsönhatás miatt gyakran problematikus egyes jelentősebb szereplők helyének megítélése, közülük sokat több tudományág magáénak vall.

³ Ide sorolhatók például Manuel Castells városszociológiai munkái is.

⁴ Az elnevezések a szerzőtől származnak, és igyekeznek jelezni az elméletek jellegzetességeit.

Mindkét elméleti iskola a városok növekedésének kérdéseivel foglalkozik. Általánosan elfogadott megközelítés szerint a városi népesség növekedése S alakot követ, a korai időben szintje alacsony és lassú a növekedés, egy adott korszakban fölgyorsul, majd magas szintre jutva ismét lelassul (Davis, 1965:9). Fontos azonban megjegyezni, hogy az angol terminológiában használatos „urbanisation” kettős jelentésű, mint erre Davis (1965) fölhívja a figyelmet, és e két jelentés között különbséget kell tenni. A magyar terminológia már két külön fogalmat használ: városodás a városi népesség számának növekedése („growth of the cities”), városiasodás pedig a városi népesség arányának növekedése.⁵

Az evolúciós elméletek elhelyezése végett legelőször is röviden vázolom a konkurens irányzatot.

A historicista⁶ vagy szociokulturális iskola

A magyar és közép-európai szakirodalom az 1990-es évek elejétől foglalkozik a kérdéssel, vajon a létező szocializmusban ki- vagy átalakult városok az általános városfejlődési sémának módosulásai csupán vagy rendelkeznek egyedi, megkülönböztető jelleggel, melyek sorsukat a jövőben is elkülönítik nyugati társaiktól. A városszociológia újabban egyre inkább a nem-európai típusú városfejlődés irányába is fordul, ami hasonló kérdések feltevésére vezetett. Az erre adott újfajta válaszok egy része az általános európai modell érvényességét még magán Európán belül is megkérdőjelezi. A historicista vagy szociokulturális iskola a társadalmi viszonyok meghatározó szerepét hangsúlyozza, mint ahogy a neve is utal rá (lásd 1. ábra).⁷ Az evolúciós elméletekben megjelenő szinteket nem tagadja, viszont ezek szigorú egymásutániségét nem tudja elfogadni, és az adott város és szituáció egyediségét hangsúlyozza. Fő eszköze a jelenségek csoportosítása, típusba sorolása (amelyek jobbra megegyeznek az evolúciós iskola szintjeivel), összehasonlítás és az osztályozás. Emiatt aztán egységes, általános rendszerré nem áll össze, ellentétben az evolúciós iskolával. A megközelítés két fő fajtája a neomarxisra és a neoweberiánus iskola. Mindkettő hasonlóképpen ítéli meg az ipari fejlődés szerepét az urbanizációban, módosító szerepet adván neki. A kettő közötti különbséget a független változó megítélése okozza: a neomarxisták a termelési módot veszik annak, a neoweberiánusok sokkal általánosabban a társadalmi-gazdasági szerveződést.

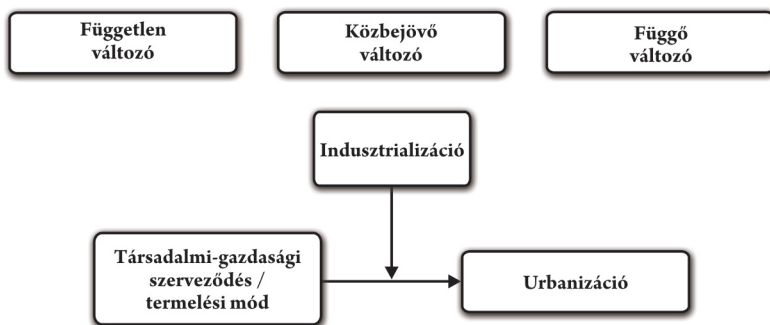
A neomarxisták szerint a különböző termelési mód, a termelőeszközök eltérő tulajdonlása a szocialista városokat eltérő jelleggel ruhazza föl. Hasonlókép-

⁵ Davisnél a szűkebb értelmű „urbanisation”.

⁶ Másoknál történeti.

⁷ Driedger 1991 használja a szociokulturális, míg Szelényi 1996 a historicista terminust, de ugyanazt értik rajta.

⁸ Részletesebben lásd: Savage-Warde 1993:50-61.

1. ábra Az urbanizációs folyamat historicista magyarázata (Szelényi, 1996: 290)

pen eltérnek más termelési viszonyokban létező városok.⁸ A neoweberiánusok a társadalmi szerkezet különbségeit vizsgálják és különböztetnek meg típusokat. Többfajta város-típusbeosztás lehetséges, például a világgazdaságban elfoglalt szerep alapján (harmadik világ városai, globális városok, iparvárosok, etc.), földrajzi elhelyezkedés alapján (Észak-Amerika, Nyugat-Európa).⁹

Evolúciós vagy ökológiai elméletek

A szociológia „nagy öregjei” közül talán csak Max Weber volt az egyetlen, akinek munkájában a város elemzése részben megjelent, sem Émile Durkheim, sem Karl Marx nem foglalkozott a városok elemzésével, így hatásuk kezdetben csekély volt (Savage – Warde, 1993: 8-9).¹⁰ Az első neves szociológus, aki a városokkal foglalkozott, Georg Simmel volt, de ő nem dolgozott ki egy átfogó elméleti értelmezési keretet. Tanítványa, Robert Park, a chicagói iskola alapítója volt az első ebben.

A XX. század elején formálódó városszociológia korabeli szociológiai elméleti keretein belül formálódott. Alapjául egy három forrásból táplálkozó irányzat szolgált, amely később a humánökológia nevet kapta.¹¹ Az ökológusok szerint „minden mindennel össze van kötve. Ez az ökológia alapelve, legyen szó növény-, állat-, környezet- vagy városökológiáról”¹² (Barry Commoner, idézi: Driedger, 1991: 77). A humánökológia tágabb értelemben az emberek és az intézmények térbeli eloszlásával foglalkozik. Az irányzat kialakulásánál az egyik, talán legjelentősebb forrás a XIX. század végének növény- és állatökológiája, melyet Darwin

⁹ Savage-Warde (1993):41-45 és Driedger (1991):39-49.

¹⁰ Mint idézett szerzők megjegyzik, ennek valószínű oka az lehetett, hogy a fenti három korabeli szerző hatása sem volt oly jelentős, mint a későbbiekben.

¹¹ A korai chicagói iskola vezette be ezt a fogalmat.

¹² Saját fordítás.

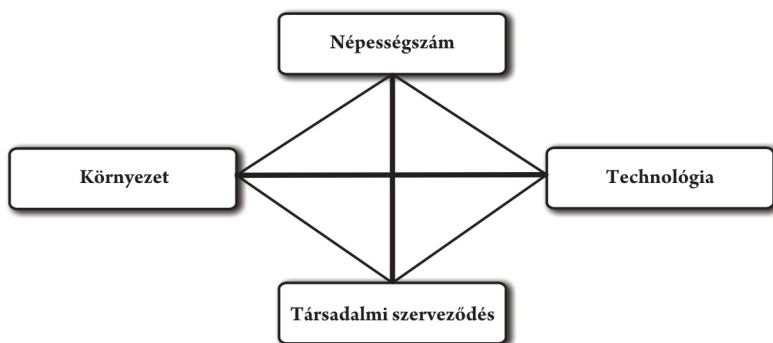

2. ábra Az urbanizációs folyamat evolúciós magyarázata (Szelényi, 1996: 289)

és követői műveltek. Másodsorban a társadalmi problémák térbeli eloszlásának Durkheimet követő korai vizsgálata, leginkább Franciaországban és Angliában, végül pedig a földrajztudományok jelentették a forrásokat (Driedger, 1991: 78 és Berry – Kasarda, 1977: 5-6). A korai, chicagói iskola városszociológiájának (lásd részletesebben ott) értelmezéseinek legfontosabb fogalma a darwinista „létért való harc” és a verseny volt (Berry – Kasarda, 1977: 4-5). A városfejlődés evolúciós megközelítései azt állítják, hogy a modern város egy hosszú evolúciós folyamat összegződéseként alakult ki (Savage – Warde, 1993:36), és ebben a folyamatban az ipari-technológiai fejlődés játssza a meghatározó szerepet (lásd 2. ábra). Az evolúciós elméletek mindegyike úgy tartja, hogy a városfejlődésnek egyetlen forгатókönyve van, amely a helyi kultúrától függetlenül érvényesül: minden város ugyanazokon a fejlődési fázisokon megy keresztül, amelyet a társadalmi-gazdasági szervezet csupán módosít. Minden társadalom az indusztrializáció adott fokához tartozó városfejlődési állapotban van, e fejlődés lineáris, s az egyes fokozatok mindenhol előbb-utóbb megjelennek. A későbbi elméletek igyekeznek az effajta merev szerkezeten oldani és más tényezők szerepét is figyelembe venni, ezáltal közelíteni a historicista elméletekhez (lásd 3. ábra), de a technológia illetve a gazdaság primátusán nem változtatnak.

Történelmi iskola

A történelmi elmélet a városok kialakulásának és fejlődésének folyamatait vizsgálja a legtágabb időhatárokon belül és leginkább a korai városok megjelenésével, ennek feltételeivel foglalkozik. A modern korhoz érven kevésbé részletes, és jobbára megelégszik azzal, hogy megállapítsa, hogy a „modern” korszakban új típus jelent meg, és demográfiailag az urbanizáltság új korszakba lépett és a népesség többsége immár a városokban lakik a világ fejlettebb részén (a másik

3.ábra A preindusztriális városnövekedés előfeltételei (Driedger, 1991:8)

két elméleti irány viszont csak a modern korszakkal foglalkozik). Történelmi megközelítése miatt erőteljesen épít a régészeti és az összehasonlító történelmi közgazdaságtan eredményeire.

Mint egy evolúciós-ökológiai elmélet, a városfejlődés történelmi-evolúciós elméleti iskolája a másik kettőhöz hasonlóan bizonyos gazdasági-technikai tényezőket tekint elsődlegesnek a fejlődésben, amelynek függvényében az emberi társadalom térbeli eloszlása különböző formákat vesz föl. Ahogy és ahol a gazdasági fejlődés előrehalad, azaz komplexebbé és produktívabbá válik, a városok megjelennek és népességük, illetve a városi népesség aránya nő.

Az egymást követő korszakokat a domináns termelési struktúra (technikai eszközök és gazdasági szervezés mikéntje) határozza és különbözteti meg. Az új termelési formák megjelenését a társadalom nagymérvű és gyors átalakulása követi, beleértve a térbeli szerveződést is. Az új struktúrák robbanásszerű elterjedését mindezek miatt *forradalmaknak* nevezi.

A forradalmak bizonyos, gyakran egymástól független magpontból sugározódnak szét. A terjedési sebesség változó, kezdetben lassabb, majd gyorsuló; mindazonáltal hatása nem feltétlenül ér el mindenhová. A forradalmak közötti időben kisebb korszakokat is megkülönböztet az egyes domináns technikák szerint, ami a városodás, városiasodás jellegét határozza meg.

Három főbb forradalmat különböztet meg a történelemben. Az első, a mezőgazdasági forradalom, az állandó települések kialakulását hozta magával. A rákövetkező preindusztriális városi forradalom alatt jelentek meg a valódi városok, míg az ipari forradalom a városok tömeges elterjedéséhez, a városi életforma uralkodóvá válásához vezetett.¹³

¹³ Savage és Warde, (1993: 36) részben eltérő korszakolást használnak, de valójában csak nevében. Ők az első primordiális (vagy eredeti) urbanizációnak, a másik kettőt összefoglalóan döntő urbanizációnak hívják, és ezen utóbbit osztják a fentiekkel megegyezően ketté.

A mezőgazdasági forradalom

A nagyjából egy-félmillió évtől Kr.e. 9000-ig tartó paleolitikum¹⁴ alatt a termelést a vadászat és a gyűjtögetés határozta meg. Az erőforrások gyors kimerülése, illetve a zsákmány állandó vándorlása nem tették lehetővé a letelepült életmódot, a korszak állandó és hosszabb távon lakott települések hiányával jellemezhető (Driedger, 1991: 1). A tudás akkumulációja lassú, de folyamatos volt ebben az időszakban, de a kedvezőtlen környezeti feltételek nem tették lehetővé a minőségi ugrást.

Növények tervszerű termesztésére és az állatok ezt követő háziasítására a neolitikumban, a jégkorszak végével kerülhetett sor, magpontjai kezdetben elsősorban a Közel-Keleten és Közép-Amerikában voltak (Childe, 1950: 24). Az új gazdálkodási technológia és a letelepült életmód hamarosan átterjedt a környező területekre.¹⁵ A megjelenő állandó települések azonban még nem vagy kevésbé nevezhetőek városnak¹⁶, ezért inkább falvakról beszélnek ebben a korban.

Preindusztriális városi forradalom

A valódi városok kifejlődéséhez több, egymással kölcsönhatásban lévő tényező együttes meglétére van szükség, amelyek Dudley Duncam (Driedger, 1992: 5) szerint a következők (ld. még 3. ábra):

- Megfelelően nagy számú állandó népesség lakik egy adott területen;
- A természeti környezet megfelelő lehetőségeket kínál nagymérvű és biztonságos élelmiszertermelésre és később kereskedelemre;
- Az elért mezőgazdasági vagy kereskedelmi technológiai szint lehetővé teszi jelentős számú népesség kivonását az élelmiszertermelésből;
- A társadalmi szerveződés megfelelő komplexitása lehetővé teszi a tevékenységek specializációját és a központi irányítás megjelenését.

Látszólagos többdimenzióssága ellenére nyilvánvaló kölcsönhatások mellett a fenti tényezők közül a technológiai fejlettség foka a meghatározó. Megfelelően nagy népesség alkalmas területen nem képes hosszabb távon sikerrel megtelepedni, mivel nincsenek eszközei a populáció ellátására. A másik oldalon pedig a megfelelő technológia hiánya nem teszi lehetővé a népesség csoportjainak a termelés alóli kivonását, ezáltal a munka specializációját, a központi irányítás megjelenését.

¹³ Vagy őskőkor. A korszak végének lehatárolása általában megegyezik, de kezdetének kérdése már vitásabb. Kezdetét az eszközkészítés elterjedésétől számítják.

¹⁴ De nem ért el mindenhol: az ausztrál őslakók máig paleolitikumi szervezetben élnek.

¹⁵ A kutatók véleménye eltér abban, hogy egyes kiemelkedő, és fallal körülvett települések tekinthetők-e már városnak, mint például az anatóliai Catal Hüyük vagy a palesztinai Jerikó.

¹⁶ A kutatók véleménye eltér abban, hogy egyes kiemelkedő, és fallal körülvett települések tekinthetők-e már városnak, mint például az anatóliai Catal Hüyük vagy a palesztinai Jerikó.

A városok megjelenése először olyan területeken mehetett végbe, ahol a népesség technológiai tudása elegendően magas szintű volt, azaz a tudás akkumulációja sikeresen végbement. A kulturális alapok meglehetősen nagy területen adottak voltak, mindemellett a természeti adottságok is igen kedvezőek voltak a korai városok kialakulásának helyein.

Az óvilági urbanizációs magpontok kivétel nélkül azonos éghajlati övben fekvő folyóvölgyekben találhatók (Alsó-Mezopotámia, Nílus-völgy, Indus-völgy, Sárga folyó völgye). Mindegyikre az jellemző, hogy megfelelő központi szervezést igénylő csatornázás után a föld relatíve kevés munkával nagy termést biztosított (Driedger, 1991: 10-18), öntözés nélkül viszont jóval kevesebbet (Childe, 1950: 24). Az új szállítási technikák (kerék, igavonó állatok, hajózás) nagyobb terület összekötését és termelésbe vonását biztosították, a fémművesség fejlődése pedig tovább növelte a hozamot, ezzel együtt a felesleget (Childe, 1950: 26-27). Másrészt az óvilági (és részben az ettől független újvilági¹⁷) városok megjelenése időben nagyon közel esett. Az első sumér városok Kr.e. 3500 körül alakultak ki, Egyiptomban pedig legkésőbb néhány századdal később. A fenti két területtől függetlenül Indus-völgyi és kínai városok a 2-3. évezred fordulójára mennek vissza, hasonlóan a maja városokhoz. A folyó menti városok nagyságban már elérték a több százezer főt is.

A Mediterráneumban később kialakuló jóval kisebb városok teljesen más alapokon szerveződtek. A technológiai szint fejlődése lehetővé tette, hogy ezek a városok teljesen függetlenedjenek az élelmiszertermeléstől és leginkább a tengeri hajózásra alapozott kereskedelemre¹⁸ építsék gazdaságukat (Diedger, 1991: 18-20). A kereskedelem biztosítása céljából a három meghatározó civilizáció, a föníciaiak, a görögök, majd később a rómaiak a Földközi-tenger jelentős részét gyarmatosították, illetve uralmuk alá hajtották.

A föníciai és a görög városok mérete és jellege eltért a folyóvölgyi városokétól. Méretük legfőljebb néhány tízezres volt, a legnagyobb Athént a peloponnészoszi háború kitörésekor 350 ezren lakták, akiknek nagyjából a tizede volt polgár (Kitto, 1951: 33). A méret lehatárolódását a tengeri hajózás technológiájának alacsony fejlettsége okozta a tagolt tengerpart és hegyes vidék miatti „kényszerű” politikai széttagoltság mellett¹⁹ (Kitto, 1951: 33-34).

A technológiai fejlődés, amely leginkább a hajózásban és a hadviselésben nyilvánult meg, Róma felemelkedését és a kereskedelemre épült civilizáció kiterjedését hozta magával. A városok „kitörtek” a korlátozások alól és nagyságuk elér-

¹⁷ Az amerikai városok fejlődése az óvilágiakéhoz képest jelentősen eltérő mintázatot követ, amelynek elemzése még nem teljesen kiértékelte, így jelen írásban csak a különbség megállapítására szorítkozom.

¹⁸ Ez nem azt jelenti, hogy a népesség életében a mezőgazdaságnak ne lett volna kitüntetett szerepe, különösen a görög városokban. Az állítás az, hogy ennek jelentősége kisebb, mint a kereskedelemé.

¹⁹ A földrajzi adottságokra alapuló érvelés sok helyen sántít, így más tényezőket is számításba kell venni a poliszok kialakulásánál, mint Kitto megjegyzi, amikor a védelem és a vallás szerepét hangsúlyozza. Ennek elemzése messzire vinne és nem is tartozik szorosan a tárgyalt témához.

te, illetve Róma és később Konstantinápoly esetében meg is haladta a nagy folyóvölgyi városokét (Driedger, 1991:21-22). A főváros mellett jelentős központok keletkeztek, illetve fejlődtek tovább, nem ritkán a korábbi, folyóvölgy jellegű városok továbbéléséként, azokkal jellegükben keveredve (pl. Alexandria, Antiochia).

Mi a város?

V. Gordon Childe (1950: 28-29, összefoglalja Driedger, 1991: 8) szerint a következő alapkritériumokkal kell rendelkeznie egy településnek a preindusztriális korban, hogy városnak nevezhessünk. Ezek:

- Állandóan és sűrűn lakott település;
- Nem-mezőgazdasági, specializált tevékenység megléte;
- Adórendszer és adózás;
- Írás és numerikus feljegyzések;
- Egzakt tudományok kifejlődése;
- Műalkotások létrehozása;
- Monumentális és ceremóniális épületek;
- Vezetőség és társadalmi osztályok megléte;
- Az állam politikai szervezete

A muszlim birodalmak fölemelkedése kettévágta az addigi „civilizált világot”. Keleten és délen a nagyvárosok virágzása tovább tartott, míg a volt Birodalom nyugati vidékein mind a városok száma, mind nagyságuk gyors hanyatlásnak indult (Driedger, 1991: 22). A kora középkorra Európában gyakorlatilag eltűntek a korábbi értelemben vett városok. A városok eltűnésének legfőbb oka a távolsági kereskedelem megszűnése volt, ami Európa magába zárkózását okozó muszlim térnyerés okozott (Pirenne, 1925: 39). Sokan kétségbe vonják, hogy a kora középkori városias településeket egyáltalán városoknak lehetne nevezni, hiszen sem kereskedelmi aktivitás, sem megkülönböztetett jogok és intézmények nem jellemezték ezeket (Pirenne, 1925: 38-39), bár Childe alapkritériumainak megfelelnek (ezeket lásd a keretes részben).

Henri Pirenne (1925) mégis ezt az időszakot tartja a modern város alapjának. Érvelése szerint a nagy ókori városok, beleértve a folyóvölgyeiket és a tengerpartiakat, a környező területeken²⁰ élőködtek (Savage-Warde, 1993: 36)²¹, míg a középkori európai városok, legyenek akár milyen kicsinyek is, a rurális környezetükkel összhangban éltek, annak szükségleteit elégítették ki.²²

²⁰ Ami a tengerparti városoknál lehetett több száz kilométerre is.

²¹ A különböző szerzők eltérnek, az említett forrás is inkább az ipari forradalom utáni időkre teszi a város parazita jellegének elvesztését.

²² Benevolo (1994) viszont a középkori városok autonómiájának jelentőségét emeli ki.

Az egyik ilyen szükségletet kielégítő tényező, amely érintetlen maradt a barbárok inváziója után, és később alapjául szolgált a fölemelkedésnek, az egyházi szervezet. Az állami szervezetek meggyengülésével és a városok elszegényedésével és politikai fontosságuk megszűnésével a városban székelő püspökségek relatív súlya nőtt mind lelki, mind gazdasági és politikai értelemben. A püspökök hatalma segítette a korábbi, jobbra római alapítású városok túlélését (Pirenne, 1925: 39-40).

A másik jelentős funkció gazdasági volt, minthogy piacok tartásával, az ahhoz szükséges infrastruktúrával (raktárak, pénzverde, jogi intézmények) a környező vidék mezőgazdaságból élő lakosainak szükségleteit elégítették ki. Harmadszor, menedéket nyújtottak a környék lakosainak is háborús időkben (Pirenne, 1925: 40-41).

Későbbiekben, a X. századtól Európa „kinyílásával” (Benevolo, 1994: 86-87 és 119-120) és az új mezőgazdasági technológiák elterjedésével (Benevolo, 1994: 39) párhuzamosan a termelés, a piacok szerepe fölértékelődött és az ipari termelés is megjelent (Pirenne, 1925: 42). Új, kapitalista termelési módszerek jelentek meg és formálták át a városok és a környező vidék képét (Pirenne, 1925: 43).

A középkor végének és az újkor korai szakaszának legnagyobb városai a környező vidékektől elszakadt, tengerre épülő kereskedővárosok (pl. Lisszabon, London, Hanza városok), de a környezetükre épülő városok sem vesznek el (pl. Németalföld és német városok). A népesség alapvetően azonban rurális marad a korszakban is. Újabb, alapvető változás szükségeltetik a városok továbbfejlődéséhez.

Az ipari forradalom

Az ipari forradalom városokra gyakorolt hatása alapján az egyik legjelentősebb. Az új technológiák a korábbi termelési szintet jóval meghaladó kibocsátást tettek lehetővé, ezzel megsokszorozták az eltartható népesség számát. A korai technológiák a termelés térbeli koncentrációját kívánták meg. A korábban kereskedelemre alapozott nagyvárosok mellett megjelennek az iparra alapozottak is, kezdetben elsősorban Angliában (Engels, 1845), és a népesség mind nagyobb hányada városlakóvá válik. Mindemellett a robbanásszerű fejlődés mellett az 1900-as évek elejéig egyedül Nagy-Britannia válik dominánsan urbánus társadalommá (Davis, 1965:5). Az urbanizáció sebessége ekkortól szinte exponenciálisan nő és a XX. század végére a Föld lakosságának majdnem fele százezernél nagyobb városokban lakik (Davis, 1965: 4-5 és Driedger, 1991: 33). Az urbanizáltsági szint különösen magas Európában és az európaiak által korábban elfoglalt területeken, mint az 1. táblázat mutatja.²³

²³ Az ipari forradalom utáni városfejlődés kérdéseivel az ökológiai iskola foglalkozik az evolúciós elméletek közül, ezért ott térek vissza rá.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a városfejlődés evolúciós történelmi megközelítése egymást követő fejlődési szakaszokban gondolkodik, melyeket egy-egy, akár független magpontokból hullámszerűen kiáramló szervezeti-technológiai újítás elterjedéséhez köthető. Ezek az újítási hullámok az előző kor technológiájára ráépülnek, és részben fölváltják azt. A technológiai újítások változást idéznek elő a társadalom struktúrájában, beleértve a térbeli szerveződést is. A nagyobb. forradalmi változások közötti időszakokban egyes ökológiai tényezők szerepe hangsúlyosabbá válhat, mint az előzőekben bemutatásra került, de ez a kor egységét nem töri meg.

1. táblázat: A városiasodás változása 1800-2000. Forrás: Driedger, 1991:33.

100.000-nél nagyobb városokban élők aránya az adott terület népességében, %					
Terület /Év	1800	1850	1900	1950	2000
Föld	1,7	2,8	5,5	13,1	42
Ázsia	1,6	1,7	2,1	7,5	39
Európa	2,9	4,9	11,9	19,9	48
Afrika	0,6	0,2	1,1	5,2	25
Amerika	0,4	3	12,8	26	60
Óceánia	-	-	21,7	39,2	55

A további elméletek időben kisebb periódusok elemzésére vállalkoznak, jelesen az ipari forradalom után beindult erőteljes urbanizációs periódus kerül figyelmük középpontjába.

A strukturális megközelítések

A chicagói iskola fémjelezte, általam evolúciós-strukturálisnak hívott városszociológiai megközelítés annak ellenére alakult ki korán, hogy a korai, európai szociológia kevés figyelmet szentelt a városnak. A chicagói iskola kialakulásában az amerikai kontinens elsőként a Chicagói Egyetemen 1892-ben megalakuló szociológia tanszék játszott döntő szerepet (Driedger, 1991: 79). A városszociológia jelentőssé válása a Georg Simmel-tanítvány Robert Park 1916-os „The City: Suggestions for the Investigation in the Urban Environment” cikkéhez köthető (Driedger, 1991: 79-80 és Savage-Warde, 1993: 9). Az iskola elméleti alapvetése és fogalmi köre erősen kötődik a korabeli evolúciós elméletekhez (lásd fönt) és magán hordozza a gyorsan növekedő, szegregált amerikai nagyváros lenyomatát.

A korai chicagói iskola: a nagyvárosi folyamatok

Robert Park elméletileg a korabeli európai (főképp német) szociológia teóriáira alapoz. Három tartópillére fedezhető föl (Driedger, 1991: 80):

1. Weberrel egyetértve a modern várost egy piactérből kinövő kereskedelmi struktúraként fogja föl;
2. Durkheim nyomán az ipari verseny kiváltotta munkamegosztás fontosságát hangsúlyozza; és
3. mint Ferdinand Tönnies, úgy gondolja, hogy a piacgazdaság dominanciája a hagyományos életmód eróziójához vezet, de ezt Tönnies-szel ellentétben nem csak negatívan szemléli.

Park a fent említett cikkében úgy érvel, hogy a város egy elkülönülő alkotórészekből álló társadalmi organizmus, amely részeket ő „természetes területeknek” hív²⁴, mint amilyenek a szlamok, szuburbok, térbeli etnikai közösségek. A városi térbeli folyamatok leírásakor az evolúcióelmélethez hasonló fogalmakat használ: az emberek egy megfelelő nagyságú és tulajdonságú térrészért küzdenek. Mivel a tér szűkös jószág, a hatalommal rendelkezők többet szeretnek, míg az alul lévőkre jutó tér csökken. Másik oldalról viszont az újabb bevándorlók megjelenésével a tér újraosztása is megindul. Ezek alapján Park négy, hatóerőt ír le a városban: verseny, dominancia, invázió és szukcesszió.

Park tanítványa és kollegája, Roderick McKenzie, kitágította a megfigyelés tárgyát, és távolabb helyezte a biológiai ökológiától. A városban ható ökológiai faktorokat négy területre osztotta. A *földrajzi* a területi és környezeti elhelyezkedéssel kapcsolatos, a *gazdasági* a gazdaság és ennek kibocsátásával és szerkezetével kapcsolatos, a *kulturális és technikai* térszerkezetet befolyásoló a művészeteket, az erkölcsi attitűdöket öleli föl, míg a *politikai és adminisztratív* az ezen szférát befolyásoló intézkedések tere (Driedger, 1991: 81).

McKenzie a város életében öt folyamatot tételezett föl, az első három a népesség térbeli eloszlásával, az utolsó kettő a vándorlással kapcsolatos (Driedger, 1991: 81-83). A *koncentráció* arra utal, hogy egyes társadalmi csoportok inkább előfordulnak a város egyes részein, mint máshol. A *centralizáció* arra utal, hogy minden városban vannak központi területek, amelyekhez képest mások kevésbé jelentősek. A központ általában az a terület, ahonnan a város növekedni kezdett, de centrális szerepét nem veszítette el, mivel általában ennek a megközelítése a legkönnyebb a lakók számára. Az önkéntes vagy kikényszerített szegregáció egyes, nyelvi vagy egyéb módon elkülönülő csoportok egyes területekre szorító, másoktól elválasztott együttélésére utal. A városi áramlások között ható folyamatok közül az invázió arra utal, hogy egyes területeket elárasztó és dominálni kezdő

²⁴ „Natural areas”.

csoportok magukkal hozzák szokásaikat, kultúrájukat és saját képükre formálják a területet. Ilyen folyamat például a kínai negyedek kialakulása, de McKenzie ide sorolja az üzleti negyed terjeszkedését is. Az ötödik folyamat, a *szukcesszió*, során egy új csoport eláraszt és felcserél egy „természetes területet”. Ennek során az eredeti lakók elhagyják a területet.

Park és McKenzie nyomán két irányban kezdték a gyakorlatban leírni a városokat, elsősorban Chicagót. Egyrészt megalkották Chicago „természetes területeinek” térképét, másrészt az egyes városi társadalmi csoportok etnográfáját készítették el. Az előző csoportba tartozó munkákból nőttek ki a város első, átfogó és általános érvényre törekvő strukturális leírásai.

A városnövekedés mintázatai

A városok felmérései után az anyag rendszerezése következett a két világháború között. Az időben egymást követő és egyre inkább kiterjedt vizsgálatokat eltérő modellek követték, melyek közül itt a *koncentrikus*, a *szektoros* és a *többközpontú* modelleket mutatom be, mint legjelentősebbeket.

A chicagói iskola Ernest Burgessnek az 1920-as évek Chicagójának városhasználati mintázatán alapuló, 1925-ben megjelent koncentrikus modellje kapcsán a legismertebb. Burgesst a modern nagyváros robbanásszerű időbeli fejlődése során ki- és átalakuló mintázatok érdeklik (Burgess, 1925: 154). Modellje a modern városban tapasztalható társadalmi szegregáció alapvető mintázatát kísérelte meg ideáltipikus módon, azaz a természeti tényezők figyelmen kívül hagyásával, vázolni (Savage – Warde, 1993: 9). Parkkal és McKenzie-vel szemben sokkal egyszerűbb tényezőket használ, és nem használja a „természetes terület” fogalmát és koncepcióját, csupán az ipari és gazdasági növekedés ökonómiai faktoraira és a társadalmi osztályokra koncentrál, az előbbi tartván dominánsnak (Driedger, 1991: 83).²⁵

Burgess elmélete szerint a város időben faként fejlődik, ahol is a *központi üzleti negyed* (Central Business District, CBD) képezi a kiinduló központot. Ebből kiindulva és e köré szerveződnek a különböző koncentrikus, eltérő földhasználatú jellemzett zónák. A CBD-t lepusztult, gyakran elszlamosodott *átmeneti zóna* követi, ahol a város öregebb házaiban szociálisan alacsonyabb helyzetű csoportok élnek nagy sűrűségben, amelyet korábbi gazdagabb lakói már elhagytak, és átköltöztek a következő területre, a *munkásotthonok zónájába* vagy a még kijebbb fekvő *közép- és felsőosztályi lakók zónájába*. Mindezekon kívül az ingázók területe következik (Burgess, 1925: 155-157).

²⁵ Ennyiben előfutára a modern ökológiai megközelítéseknek, lásd később.

További városok vizsgálata során kiderült, hogy Burgess Chicagóra alapuló modellje máshol kevésbé használható, és még magán Chicagón belül is találhatók olyan területek, amelyek nem illenek bele a modellbe. Holmer Hoyt 1939-re 142 város blokkonkénti vizsgálatát végezte el három időpontra (1900, 1915 és 1936), mivel az időt is fontos változónak tekintette (Driedger, 1991: 86 és Savage–Warde, 1993: 66). Vizsgálatának eredményeit a következőkben lehet összefoglalni (Driedger, 1991: 86-87):

1. a legtöbb terület nagysága változó;
2. semelyik városban sem volt teljes koncentrikus kör alakú zóna;
3. drága, divatos környékek gyakran közvetlenül olcsó, lepusztultak mellett feküdtek;
4. a zónák időben radiálisan, korábban kialakult utak mentén terjeszkedtek, és végül
5. a divatos területek a városban elszórtan találhatók, gyakran valami vonzó természeti jelenség (pl. tengerpart, hegytető) közelében.

Hoyt a városfejlődés időbeli dinamikájának vizsgálatakor megfigyelések közül kiemelte a negyediket és azt állította, hogy zónák közlekedési és egyéb tengelyek mentén szektorosan kifelé fejlődnek, amely szektoroknak – vagy ahogy ő hívta, „tevékenységi ékeknek”²⁶ – a mérete különböző.

Későbbi vizsgálatok azt mutatták, hogy a fenti két modell túl merev és a városok fejlődése eltérő mintázatot követ. 1945-ben Chauncy Harris és Edward Ullman geográfusok egy újabb strukturális modellel álltak elő, amely továbbmозgott Hoyt eredményei mentén. A korábbi modellekkel egyetértve azt állították, hogy a városok fejlődése egy középpontból, a CBD-ből indult, de később, ahogy a szállítás fejlődött, a tevékenységek egy része, legfőképp azok, melyek nagy területet igényeltek és mások mellett nem nagyon tudtak megmaradni (pl. nehézipar, lakóterületek) kivonultak, és különálló központokat hoztak létre a város külső területein. Az ipari és lakóterületek elkülönültek, amelyet a zónás városszabályozás tovább erősített. Harmadszor, az etnikai területek kialakulása is a szeparálódás irányába hatott. Végül a különböző csoportok igyekeznek gazdasági és társadalmi osztálytörések mentén is csoportosulni. Mindez oda vezet, hogy a városban több, különböző szintű központ jön létre, és a földhasználati mintázat előre nehezen jósolható. Harris és Ullman többközpontú modelljében már igyekezett a gazdaságon kívül más tényezők szerepét is figyelembe venni, mint történelmi előzmények, kulturális és társadalmi értékek. Mindez azzal járt, hogy a meglévő városok szerkezete jobban leírhatóvá válik, de az általánosítás és az előrejelzés képessége erősen csökken.

A három modell eredményeinek gyakorlati összevetése során az derül ki, hogy mindhárom rendelkezik jelentős magyarázóerővel bizonyos város csoportok

²⁶ Wedges of activity.

esetén. A tanulmányokból az derül ki, hogy két fejlődési dimenzió mentén is besorozhatóak a városok a fenti három típusba.

Egyrészt Brian Berry és Phillip Rees kutatásai és mások (idézi Driedger, 1991: 96-97) azt mutatják, hogy a domináns társadalmi tényező jellege határozza meg, hogy a város melyik modell mentén fejlődik. Ha a társadalmi-gazdasági státus a fő faktor, a város szektorok mentén fejlődik; ha a családi státus, akkor koncentrikus zónák alakulnak ki; ha pedig az etnicitás a fő faktor, a város fejlődése több központ mentén történik. Ezeknek a besorolások jogosságát a későbbiekben faktorelemzéssel is igazolták több észak-amerikai nagyváros esetében (lásd alább). Valójában azonban ezek a faktorok egy valódi város esetében egymás mellett, egymással párhuzamosan hatnak, így hatásaik is átfedik egymást.

Másrészt az adott kor domináns közlekedési formája is tevékenyen alakítja a város struktúráját és osztja be a városokat a fenti három típusba (Driedger, 1991: 90-91 és 100). A gépi meghajtású közlekedés kora előtt a város koncentrikus zónákba fejlődött, hiszen a közlekedés sebessége alacsony volt és szállítóképessége meglehetősen korlátos (pl. európai városok többsége és Chicago). A csatornák és a vasút elterjedésével e vonalak szolgálták fő terjeszkedési folyosóként mind a lakosság, mind az ipari tevékenység számára, és a város szektorosan fejlődött (pl. Philadelphia). Az egyéni gépesített közlekedés, a gépkocsi elterjedésével a távolság szerepe kisebbé vált és a városban több központ alakult ki, akár magának a CBD súlytalanná válásával is (pl. Los Angeles). A legtöbb, hosszú történelmi múlttal rendelkező városban e hatások összekeverednek, és egymást átfedő mintázatokat hoznak létre.

Újabb strukturális-ökológiai modellek

Az ötvenes évektől a gépi adatfeldolgozás elterjedése lehetővé tette, hogy a kutatók túllépjenek a fenti három modell korlátain. Ezek a modellek kevés és önkényesen kiválasztott faktorról számoltak, nem is vizsgálták e faktorok eredetét és részletesen nem is írták le őket. A faktoranalízis elterjedése lehetővé tette több dimenzió bevonását és gondosabb vizsgálatát. A faktoriális vizsgálatok eredményeképpen két új elmélet, a *társadalmi tér analízis* és a *faktoriális ökológia* jelent meg (Driedger, 1991: 91).

Eshref Shevky és Marilyn Williams 1949-ben Los Angeles „*társadalmi tereit*” vizsgálva azt kereste, hogy milyen főbb faktorok felelősek a különböző népességklaszterek típusainak kialakulásáért. Azt állítják, hogy három ilyen főfaktor van: egyrészt (1) a foglalkozáson és képzettségi szinten alapuló társadalmi réteg társadalmi-gazdasági státus; másrészt (2) a család méretén, a nők foglalkoztatottsági szintjén és a lakóhely típusán alapuló család státus; és végül (3) a szegregáció, különös tekintettel faji vagy etnikai csoportok körében. A szerzők szerint, ahogy

a népesség városodottsága vagy városiasodottsága előrehalad, a népesség egyre inkább specializálódik, és társadalmi-gazdasági és etnikai vonalak mentén szegmentálódik, másrészt a családok kisebbé és nukleárisává válnak. A kutatók a fenti három faktorhoz tartalmazó mutatók felvételével, faktorok kiszámításával majd ábrázolásával arra a következtetésre jutottak, hogy ámbár ezek a faktorok gyakran összefüggtek, de mindhárom világosan elkülönült egy összetett, leginkább a több-központú modellhez hasonló struktúrát hozva létre.

A társadalmi tér analízis kritikusai szerint a fenti három faktor némely városban egész magas szinten magyarázta a térbeli elosztást, máshol viszont kevésbé volt hasznos. Mások, mint például Otis D. Duncan, a faktorok kiválasztásának önkényességét kifogásolták, és azt állították, hogy hiányzik a megfelelő elméleti keret és az eredményekből a jövőre vonatkozóan előrejelzés nem vonható le (Driedger, 1991: 93).

A számítógépes adatfeldolgozás további fejlődésével lehetővé vált, hogy ne csak néhány, önkényesen kiválasztott változó segítségével képzett faktorokkal történjék a vizsgálat, hanem a változók széles körét bevonva maguknak az adatoknak az eloszlásával lehessen vizsgálatot végezni, jelentősen csökkentve a szubjektív szempontokat és elejét venni Duncan kritikájának (Driedger, 1991: 93). Mindazonáltal az elvégzett számos vizsgálat azt igazolta, hogy a Shevky és Williams által megadott három faktor a fő meghatározója a városok struktúrájának és fejlődésének és ezáltal könnyen beilleszthetőek az eredmények a három strukturális modell vagy ezek valamilyen keveredése által kijelölt formába (lásd fenn) (Driedger, 1991: 96-96).

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az evolúciós elméleteknek a fentiekben vázolt típusai a többivel megegyezően egy időrendi sorba illeszkedő, a gazdaság primátusát hangsúlyozó fázisokat ad a városok strukturális felépítésének fejlődésére.

Modern ökológiai megközelítések

A modern ökológiai megközelítés a modern, indusztrializált társadalmak városfejlődésével foglalkozik. A modellek célja az ipari forradalom óta felbukkanó jelenségek szintekbe sorolása és a közeljövő tendenciáinak előrejelzése. Alapvetése szerint az urbanizáltság, mint városiasodás szintje nő, de magának a városok népességének száma már nem feltétlenül; és a társadalom térbeli szerveződése követi az ipar és termelés szerkezetében bekövetkező változásokat. A gazdasági változásoknak, illetve váltásoknak kulcskifejezései az indusztrializáció, a deindusztrializáció, a fordista, posztfordista és információra alapuló gazdaságszerveződés.

Az elmélet az amerikai városok XX. századi fejlődésének vizsgálatából indul ki, és azt tartja, hogy az Egyesült Államok, mint a világ legfejlettebb társadalma modellként szolgál más területek városainak fejlődéséhez. Az elmélet a modern városfejlődés jelenlegi, dezurbanizációs szakaszában alapvetően két összefüggő érték általánosságának feltevéseire alapul.

Az alábbiakban két, nagy hatású modellel szemléltetem ezt az irányzatot. A kettő meglehetősen hasonló és elterjedt a szakirodalomban. Az első az amerikai városfejlődést vizsgálva határolja be a szakaszokat, a második pedig az előbbi eredményeit alkalmazza Európára. Magyarországra Enyedi György (1996) alkalmazta ezt a modellt, nagyobb változtatások nélkül, fordista és posztfordista szerveződési fogalmakat használva.

Peter Hall hatfázisú evolúciós modellje

Peter Hall evolúciós modelljében (Savage–Warde, 1993: 37-38) mind az indusztrializáció, mind a deindusztrializáció hatásait bevonja. Célja a XIX. század végéig kialakult nagyvárosok fejlődésének megállását, illetve visszafordulását (azaz a városodás stagnálását vagy csökkenését) okozó tényezők megállapítása és az ebből következő folyamatok leírása. Amerikai városfejlődési tapasztalatok alapján a következő folyamatok ásták alá a korábbi kapitalista éra nagyvárosait:

- szuburbanizáció, a városi növekedés inkább a szuburbiában, mint a központi területeken jelentkezik;
- deurbanizáció, a városi népesség csökken a falusi és nem-városi népességhez képest;
- a legnagyobb városok összehúzódása;
- új régiók felemelkedése és a régiók hanyatlása.

Hall szerint a városok történelmük folyamán ugyanazon a hat fokozaton mennek végig. E hat fokozat két csoportra oszlik. Az első három az indusztrializáció, azaz a városok növekedése kapcsán lép föl, a másik három a deindusztrializáció, azaz a városok hanyatlása kapcsán.

- A kezdeti indusztrializáció során az emberek vidékről a városba áramlanak, a városi népesség nő, azonban a régió össznépessége csökken, mivel összességében több ember hagyja el a régiót.
- Az indusztrializáció folytatódásával növekszik a városi népesség aránya a régióban.
- „Relatív centralizáció”, azaz a város kinyúlik eredeti határain túlra, és szuburbokat hoz létre. Mindezek ellenére a városi népesség aránya a régióban növekszik.²⁷

²⁷ Ez az állapot volt a Chicagói Iskola tanulmányainak középpontjában, írja Savage - Ward, 1993. Ennyiben előfutára a modern ökológiai megközelítéseknek, lásd később.

Hall állítása szerint a városi növekedés e fázisokon már túllépett, és a városok hanyatlása kapcsán a következő szakaszok léptek föl:

- A szuburbok gyorsabban növekednek, mint a városmag, az emberek a város külsőbb részeibe költözködnek, „relatív decentralizáció” szakasza.
- 1900-tól kezdődően (de inkább manapság) „abszolút decentralizáció” lépett föl a nagyobb európai városokban, az emberek kiköltöznek a belvárosból, ahogy az egyre inkább iroda- és kereskedelmi funkciókat vesz föl.
- Az egész város hanyatlani kezd, amint az emberek falusi környezetbe költöznek a deindusztrializáció előrehaladásával.

Hall modellje általános érvényű kíván lenni amerikai eredete ellenére. Az általa várt változások következtek be némely európai országban, azonban jelentős térségekben, Franciaországban, Olaszországban és a Benelux államokban a várt hanyatlás elmaradt (Savage-Warde, 1993: 38). Többek szerint a városok hanyatlása helyett a városok további növekedése figyelhető meg a kapitalista társadalmakban.²⁸

A holland iskola négyfázisos modellje

Az európai városfejlődést legnagyobb hatással az alapvetően Hollandiában működő geográfusok elemezték (Berg et al., 1982: 24-48).

A modell nagyon hasonlít a fentihez, azonban időben és extrapolációban túlmegy rajta, megpróbálva belevonni a belvárosi dzsentifikáció vagy manhattanizáció sok nyugati városban megfigyelt jelenségét. Az alábbi négy, egymást követő fázist írja le:

(1) Urbanizáció

A mezőgazdasági területek fölösleges népességét a város föl tudja már szívni, az addigi fölös népességet lecsapoló eljárások (például kivándorlás, járványok) megléte mellett. E fölös népesség részben a természetes szaporulatból, részben a mezőgazdasági eljárások fejlődése kapcsán alakult ki. A beáramló népesség, részben a hosszú munkaidő, részben a tömegközlekedés hiánya miatt koncentráltan, a munkahelyhez közel telepszik le, a régi városközpontokat körülvevő, vagy új, az ipar számára valamilyen okból vonzó térségekben. Ez a folyamat az ipari forradalom alatt indult meg először Angliában, majd több-kevesebb késéssel Európa más tájain is, néhol csak a második világháború után.

Az urbanizáció által megnövesztett városok térbeli elhelyezkedése az adott ország illetve régió történelmi, politikai és gazdasági helyzetétől függ, s alakulhat ki „magányos”, egyetlen nagyváros egyik szélsőségeként (pl. Magyarország), illetve kis- és középvárosok túl domináns központ nélküli hálójá a másik szélsőségként (pl. Hollandia), illetve ezek valamilyen keveréke (legtöbb európai ország).

²⁸ A. J. Scott: *Metropolis: From the division of Labour to Urban Form*, 1988, idézi Savage - Ward, 1993:38.

A városok további fejlődését a gazdaság fejlődése, az infrastruktúra és a szomszédos városok távolsága és nagysága, fejlettsége határozza meg többek között. A városok a továbbiakban is vonzerőt gyakorolnak a falusi népességre, az életfeltételek minden szörnyűségeik ellenére jobbak voltak a városokban, mint a falun. A közlekedés fejlődésével a város további területekre terjeszkedhetett ki, bár koncentrált maradt a közlekedés drágasága miatt.

(2) Szuburbanizáció

A szuburbanizáció városok növekedésének megállásával, illetve csökkenésével alakul ki, miközben azonban a városiasság mértéke növekedik. A szuburbanizáció bekövetkeztét két tényező teszi lehetővé. Egyrészt az újfajta gazdasági-termelési szerkezet, a nehézipar relatív súlyvesztése, a könnyűipar és a szolgáltatások (másképp a második és a harmadik szektor) súlyának növekedése, amely nem kívánja meg nagy tömegek koncentrált munkáját. Másrészt a közlekedés fejlődése, először a tömeg-, majd a magánközlekedés elérhetővé és általánossá válása lehetővé tette a munkahely és a lakóhely térbeli elválasztását. A lakosság, elsősorban a középrétegek kiáramlanak a város környékére, amit késleltetve követ a munkahelyek kiáramlása. A tehetősebb rétegek kiáramlását tovább erősíti a belvárosban megtelepedő irodák által igényelt terület. A belvárosban dolgozók jelentős része a kül- és kertvárosokból jár be dolgozni. Az addigi többlakásos házakban élelt a kertvárosokban zömében a családi házakban lakás váltja föl.

(3) Deurbanizáció és városközi decentralizáció

A deurbanizációt, azaz a városi és városkörnyéki területek lélekszámának csökkenését, és az addigi falusi területek népességének növekedését előmozdító tényezők, a szuburbanizációhoz hasonlóan, egyrészt a termelési módban, másrészt a közlekedésben bekövetkezett változásokban kereshetők. A gazdaságban a posztfordista átalakulás, a „tudásipar” (kvaterner szektor) megjelenése és tömegessé válása szülszülételemmé teszi a munkaerő nagyobb koncentrációját. A közlekedés a városok körül a nagymérvű gépkocsihasznaalt folytán ellehetetlenedik, a dugók folyamatossá válnak, s ezáltal a belváros a bejárók számára megközelíthetetlenül. Hasonló okokból a gazdasági vállalkozások is a kocsival könnyen és jól elérhető helyeket keresik, amelyek ráadásul olcsóbbak is, mint a városmaghoz közelebb fekvők. A város szerkezetét a közlekedési káoszt megoldani, csökkenteni kívánó erőfeszítések is mind inkább tönkreteszik: a városmagot behálózó autópályák, többsávos utak, nagyméretű parkolók a belváros vonzerejét jelentősen csökkentik, szerkezetét szétverik.

(4) Reurbanizáció

A reurbanizáció fogalmát a holland szerzők egy része szkeptikusan szemléli, a jövő egyik lehetséges, ámbár nem túl valószínű fejlődési fázisát látja benne.²⁹ Akkor tartják valószínűnek a város újbóli népességnövekedését, ha aktív várospolitikával vonzerejét újból visszaállítja, a belváros mind a lakók, mind a gaz-

dasági vállalkozások számára vonzóvá válik, a kiköltözés okai, mint zsúfoltság, zaj és szennyezettség megszűnnek. Mások szerint, akik sokkal optimistábban ítélik meg a reurbanizáció esélyeit, a termelési mód változásai, amelyek a dezurbanizációt is lehetővé tették, a városi életkörülményekben is nagymértékű javulást hoznak. A közlekedés és az ipar erőteljes visszaesése miatt bekövetkező változások következtében a népesség bizonyos csoportjai körében a város ismét vonzóvá válik. A könyv megírása óta, a XX. század végén beinduló dzsentrifkációs folyamatok arra engednek következtetni, hogy a városok ismételt növekedése bekövetkezhet, azaz e fázis is lehetséges.

2. táblázat: Országok urbanizációs szintje. Forrás: Berg et al. 1982: 91.

Domináns fázis	Periódus		
	1950-1960	1960-1970	1970-1975
Urbanizáció	Svédó., Bulgária, Dánia, Magyaró., Olaszo.	Bulgária, Magyarország	Bulgária, Magyarország
Urbanizáció/ Szuburbanizáció	Jugoszlávia, Lengyelo., Ausztria, Hollandia	Jug., Svédó., Lengyelo., Olaszo., Ausztria, Dánia	Lengyelország
Szuburbanizáció	Svédország, Nagy- Britannia, Belgium	Franciao., Svájc, NSZK, Hollandia, Nagy-Br.	Ausztria, Franciao., Olaszo., Dánia, Svédó.
Szuburbanizáció/ Dezurbanizáció	---	Belgium	Nagy-Britannia, Hollandia, Svájc
Dezurbanizáció	---	---	Belgium

3. táblázat: Városok fejlődési szintje, 1980. Forrás: Berg et al., 1982: 93-101.

Fázis	Besorolási típus	Város
Urbanizáció	Abszolút centralizáció	Debrecen, Szeged, Szarajevó
	Relatív centralizáció	Szófia, Miskolc, Zágráb, Ljubljana
Szuburbanizáció	Relatív decentralizáció	Budapest, Torino, Toulouse, Belgrád
	Abszolút decentralizáció	Milánó, Párizs, Bordeaux, Bern
Dezurbanizáció	Abszolút decentralizáció	Bécs, Amsterdam, Zürich, Brüsszel
	Relatív decentralizáció	London, Liège, Charleroi
Reurbanizáció	Relatív centralizáció	
	Abszolút centralizáció	---

A holland kutatók különféle mutatók alapján az európai országokat illetve városokat bizonyos időszakokban ebbe a négy fázisba sorolták, feltéve, hogy ezek lineárisan követik egymást (lásd 2. és 3. táblázat).

²⁹ Ők az urbanizációs változások valószínűbb kifejtését a dezurbanizáció kiteljesedésében látják inkább.

³⁰ Az egyes városokat bemutató táblázatban részletesebb osztályozást alkalmaznak, de ez a lényegen nem változtat.

Záró megjegyzések

A városfejlődés evolúciós elméleteit gyakran illeti az a kritika, hogy bizonyos társadalmakban egy adott időben meglevő értékek mentén általánosít és vetíti ki a világ eltérő részeire. Például egyfajta angolszász családmoddelt és városellenességet tekintenek általánosan osztott emberi értéknek, ami a szuburbanizáció mögött áll (Meggyesi, 1985: 27-33). Másrészt ilyen a gazdaság szerepének túlhangsúlyozása. A mindenhol megkövetelt és lineárisan mereven egymásra következő fázisok keresése összességében erőltetettnek tűnik az elméletek kidolgozásánál alapul vett területeken kívül (Szelényi, 1996). A fenti kritikákra próbál válaszokat adni a konkurens irányzat. A fenti megkötések mellett az evolúciós iskola használható leírását adja bizonyos korszakok és területek városfejlődésének.

Felhasznált irodalom

- Benevolo, Leonardo (1994): A város Európa történetében. Budapest: Atlantisz
- Berg, L. van den, et al. (1982): Urban Europe: A Study of Growth and Decline. New York: Pergamon
- Berry, Brian J. L. – Kasarda, John D. (1977): Contemporary Urban Ecology. New York: Macmillan
- Burgess, Ernest (1925) The Growth of the City (from Park, Robert et al., The City). in: LeGates, R. T. - Stout, F (eds.) The City Reader (sec. ed.) London: Routledge, 2000; 154-161
- Childe, Gordon V. (1950) The Urban Revolution. in: LeGates, R. T. - Stout, F (eds.) The City Reader (sec. ed.) London: Routledge, 2000; 24-30
- Davis, Kingsley (1965): The Urbanisation of the Human Population. in: LeGates, R. T. - Stout, F (eds.) The City Reader (sec. ed.) London: Routledge, 2000; 4-13
- Driedger, Leo (1991): The Urban Factor. Toronto: Oxford University Press
- Engels, Friedrich (1845): The Great Towns (from The Condition of the Working Class in England in 1844). in: LeGates, R. T. - Stout, F (eds.) The City Reader (sec. ed.) London: Routledge, 2000; 47-55
- Enyedi György (1996): Regionális folyamatok Magyarországon Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Kitto, H. D. F. (1951): The Polis (from The Greeks), in: LeGates, R. T. - Stout, F (eds.) The City Reader (sec. ed.) London: Routledge, 2000; 32-36
- Meggyesi Tamás (1985): A városépítés útjai és tévútjai. Budapest: Műszaki
- Pirenne, Henri (1925) City Origins és Cities and European Civilisation (from Medieval Cities), in: LeGates, R. T. - Stout, F (eds.) The City Reader (sec. ed.) London: Routledge, 2000; 38-45
- Savage, Mike - Warde, Alan (1993): Urban Sociology, Capitalism and Modernity. New York: Continuum
- Szelényi Iván (1996): Cities under Socialism – and After. in: Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelényi, I. (eds) Cities after Socialism Oxford: Blackwell, 1996, 286-317

Molnár Gábor:

Az ész viasszasunnyadása – Edmund Husserl késői válságfilozófiája

Írásomban Edmund Husserl *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia* című könyve válságdiagnózisának és megoldási javaslatának egyetemesség-igényét vizsgálom.¹

A mű elején – rövid bevezető után – Husserl a címben megjelölt válság meghatározásába kezd. Mielőtt áttekintենék fejtegetéseit, érdemes röviden megvizsgálni, mit sugall maga a szóválasztás. Válságon ma többnyire olyan állapotot értünk, amely az ebben az állapotban lévő dolog szempontjából negatív, káros, azt létében veszélyezteti.² Általában előfeltételezzük, hogy e válság valamilyen változás („a helyzet kritikusra fordulása”) eredménye, azaz előtte „minden rendben volt”, bár esetleg egy ideje már jelentkeztek „a válság előjelei”. Amit azonban a szó – már etimológiailag is³ – előfeltételez: a helyzet további alakulása még nyitott, szemben azzal az esettel, amikor valami „felbomlásáról” vagy „bukásáról” beszélünk, amivel azt sugalljuk, hogy a dolog már eldőlt. A válság azonban nemcsak a dolog felbomlásával végződhet; előfordulhat, hogy „sikerül kilábalnia a válságból”, sőt, az is előfordulhat, hogy a válság pozitívan hat rá, és a „fejlődését” szolgálja (a „megszüntette-megőrződés” jól ismert mintája szerint). Sok esetben viszont – és a modern tudomány kétségtelenül ilyen – a dolog természetes sajátosságának tartjuk

¹ Husserl 1976, magyarul uő 1998. [Az eredeti, 1997-es szövegváltozatban még csak a mű kéziratosa (nyers) fordítását tudtam idézni, ehelyett a továbbiakban az azóta megjelent, jelentős mértékben javított magyar fordítást használom. Ahol azonban szükséges volt, a magyar fordításon tovább javítottam. E kiadás oldalszámait a főszövegben, zárójelben adom meg. Ha másként nem jelölöm, akkor az idézetekben szereplő dőlt betűs kiemelések Husserltől származnak, minden egyéb műre lábjegyzetben hivatkozom.]

² A beszélő maga nem feltétlenül értékeli negatívan e válságot (pl. egy meggyőződéses kommunista beszélhetett a kapitalista termelési mód válságáról a 30-as évek elején). Amikor valaki valaminek a válságáról beszél, szóválasztása az adott dolog pozíciójába való behelyezkedést implicál, de a „válság” értékelését nem ez, hanem magának a dolognak az értékelése határozza meg. Többnyire azonban a két nézőpont egybeesik, és rendszerint számunkra fontos dolgok válságával szoktunk törődni.

³ A „válík” igéből, annak is az „elválík”, „döntésre kerül” értelmében [lásd: A magyar nyelv történeti és etimológiai szótára III. köt., 1081-82. ok.], nyelvújítás-korabeli szóképzés, nyilvánvalóan a görög *κρίσις* (< *κρίνω*) ill. latin *discrimen* (< *discerno*) mintájára. Eredeti jelentésében tehát éppen a „kétesélyes kimenetel” gondolata dominált, s maga ez az állapot csak annyiban számított rossznak, amennyiben nem volt biztos a szerencsés végződés. Ma ezt a jelentést inkább a „kritikus pillanat” kifejezéssel adnánk vissza, és a „válság” szót fenntartjuk azokra az esetekre, amikor a bizonytalanság időben elhúzódik, és így önmagában is negatív jelenségnek tekinthető.

fejlődését, dinamikus előrehaladását, ilyenkor már magának az előrehaladásnak az elakadását (a tudományban például: egy-egy probléma megoldásának folyamatos kudarcát) is válságnak tekintjük. Egy további „pszichológiai” implikáció: ha az embert érintő és hatókörébe tartozó dolgok (mint a tudomány) válságáról hallunk, abban rendszerint burkolt felhívást érzünk a kedvező kimenetel előmozdítására.

Ezek után nézzük, hogyan diagnosztizálja Husserl az európai tudományok válságát. Kétféle válság között tesz különbséget. Az egyiket egy tudomány immanens válságának nevezhetjük, ez abban áll, hogy „kérdésessé válik igazi tudományossága, az a mód, ahogyan feladatát megfogalmazta s ennek érdekében módszereit kialakította” (19). A másik értelemben válságnak tekinti a tudomány szempontjából, ha elveszti „életjelentőségét” [*Lebensbedeutsamkeit*] (21), „az emberi létezés számára való jelentőségét” (22) – Husserl ezt „életválságnak” [*Lebenskrisis*] nevezi (19), de nevezzük inkább az életjelentőség válságának, vagy röviden jelentőségválságnak.⁴

Az immanens válság azonban csak lokális: igazából csupán a filozófia és a racionális („filozófiai igényekkel fellépő”) pszichológia válságáról beszélhetünk, míg a tiszta matematika, az egzakt természettudományok, a szellemtudományok, sőt az empirikus pszichológia igenis „tudományosak”, tehát nincsenek válságban, szögezi le Husserl. Ezen sem az nem változtat, hogy a szellemtudományok nem képesek a természettudományokhoz hasonló egzakttságot elérni (ez ugyanis nem feladatuk), sem olyan radikális változások, mint amilyen a klasszikus fizika bukása volt,⁵ de még annak nyílt elismerése sem generálna válságot, hogy „az elméletalkotás egészének abszolút végső formáját sohasem remélhetjük, nem is törekedhetünk rá” (20).

Hogy az immanens válságtól eljussunk az életjelentőségbeli válsághoz, „szemléleti irányultságunk egészének megváltoztatására” van szükség (21). E másik nézőpontból azt látjuk, hogy „a tudománynak nincs semmi mondanivalója számunkra. A tudomány éppen azon kérdések felvetését zárja ki elvi alapon, amelyek (...) a legégetőbbek: mert egész emberi létezésünk értelmes vagy értelmetlen mivoltára vonatkoznak” (22). E probléma természetszerűleg elsősorban a szellemtudományokat érinti: „mint mondják, ezek szigorú tudományossága megköveteli, hogy a kutató gondosan félretegyen minden értékelő állásfoglalást, minden olyan

⁴ Az elnevezés kissé nehézkes, de nem találtam jobbat. Jóllehet itt „a kultúra és ezen belül a tudományok válságáról” (21) van szó, kulturális válságnak nem nevezhetjük, hiszen a tudománynak nem a kultúrában, hanem az életben betöltött szerepe van válságban – és ebben osztozik az egész kultúrával. Az életválság, a tudományos válság, ill. kulturális válság elnevezések arra vonatkoznak: mi van válságban, nekünk viszont azt kell kifejeznünk: milyen tekintetben van a tudomány válságban.

⁵ E megjegyzés alapján egy további válság-fogalmat különíthetünk el. „Elméleti és módszertani rendszerük össz-stílusát tekintve [a tiszta matematika és az egzakt természettudományok] is változónak bizonyultak.” Ez a kuhni paradigma-váltás jelenségre, fontos azonban, hogy itt tudományon belüli válságról van szó, amely az adott tudomány tudományosságát nem érinti.

kérdést, amely a témává tett emberiségnek és kulturális képződményeinek ésszerűségére vagy ésszerűtlenségére vonatkozik” (22-23 – a fordítást módosítottam, M. G.). A tudomány eszméjének ezen „pozitivistá beszűkítése” (24) élesen szemben áll a tudományok és a filozófia ókortól örökölt, az újkorban felújított és tökéletesített eredeti eszméjével, amelynek célja, hogy „apodiktikus belátáson alapuló módszertan segítségével és végtelen, de ésszerűen elrendezett kutatási folyamatban minden egyáltalán értelmes kérdést szigorú tudományossággal *egységes elméleti rendszerben* fogjon össze” (25). Az eredeti koncepcióban tehát a ténykérdések mellett helyet kapnak az észproblémák is, sőt központi jelentőségük van; ilyenek a megismerés, az igazi és valódi értékelés, az etikai cselekvés, az ember, mint észlény, a történelem értelme, valamint Isten, a szabadság és a halhatatlanság problémái (vö. 25-26). A korunkban tapasztalható beszűkülés – a felszínen legalábbis – arra a kudarcélményre vezethető vissza, amelyet az váltott ki, hogy „a metafizika, illetve a sajátos értelemben filozófiai problémák területén” – amelynek az egységes elméleti rendszer koronájául kellett volna szolgálnia – „egymást felváltó filozófiai rendszerek” jelentkeztek, és „óriásivá nőtt a szakadék egyfelől a metafizika állandó kudarca, másfelől a pozitív tudományok szakadatlanul egyre több területre kiterjedő elméleti és gyakorlati eredményessége között.” (27-28). Ez azonban csak a kudarcérzés, és így a beszűkülés külső motívuma. A kudarc igazi okai azonban, amelyeknek megértéséért „Hume és Kant korától egészen napjainkig” a legnagyobb gondolkodók küzdöttek, még teljesen tisztázatlan. A *Válság-könyv* egyik fő célkitűzése éppen ennek tisztázása. Husserl kimutatja,⁶ hogy már amikor Galilei a természet matematizálásával megteremtette a modern természettudományokat és végső soron az egész modern tudományosságot, e vállalkozásba olyan félreértések és csúsztatások épültek be, amelyek csak sokkal később, és másutt (nem a fizikában, hanem a pszichológiában) bukkantak fel elméleti válság formájában, de végül az egész tudományos vállalkozást veszélybe sodorták: életjelentőségének válságba kerülését okozták.

Az alapvető tévedés az volt, hogy Galilei „az egyedül valóságos, valóban észleletileg adott, mindenkor tapasztalt és tapasztalható világ – *köznapi életvilágunk* – helyébe” teljes magától értetődőséggel „az idealitások matematikailag elvonatkoztatott világát” csúsztatta (72),⁷ valódi létnek vette azt, ami csak módszer (75), és ugyanakkor a matematizálás során elvonatkoztatott „a szubjektumoktól, mint személyes életet élő személyektől, mindentől, ami bármilyen értelemben szelleminek számít” (85). Az így létrejött új természet-eszme („a fizikai testek valóban zárt világa” – uo.) aztán maga után vonta a világ eszméjének kettéhasadását természetre és lelki világra (86), a matematizált természettudományok sikerei pedig a kialakuló pszichológiát arra készítették, hogy a példájukra objektivisztikus

⁶ Lm. 41-87. ok. (9-10. §§.), de különösen 72-77. ok. (9.§./h.).

⁷ Az életvilág problémájára, a Válság-könyv legfontosabb filozófiatörténeti nívumára itt nem térek ki.

módon közelítse meg a lelki jelenségeket is. Ezzel előállt a „szubjektivitás talánya” (21), amely – és mint Husserl hangsúlyozza, ez csak a fent említett szemléletirányváltás után válik nyilvánvalóvá – még a matematikában is feloldhatatlan érthetlenségeket okoz, elméleti válságot generál.

A filozófiai pszichológia objektivizmus-indukálta válsága, mint gócpont köré – Husserl diagnózisa alapján –, úgy vélem, jól elrendezhetők a válság kifelé gyűrűző körei (1. táblázat):

1. táblázat

A válság alanya:	megjelenési formája:	oka:
filozófiai pszichológia:	a szubjektivitás rejtélye	az objektivizmus
filozófia:	az észproblémák megoldatlansága; egymással összeegyeztethetetlen rendszerek	a szubjektivitás rejtélye
matematika:	feloldhatatlan érthetlenségek	a szubjektivitás rejtélye
ténytudományok:	igazságtartalmuk megrendülése	a filozófia válsága
a tudományok általában:	nincs mondanivalójuk az embereknek	a tudományeszmé pozitívista beszűkülése
az európai emberiség:	eredeti megalapozásának elvesztése	a filozófia válsága
az egész emberiség:	belső telosza veszélybe került	az európai emberiség irányvesztése

Az utóbbi két, eddig még nem tárgyalt területre szeretnék kitérni részletesebben. Két állítást kell tehát megvizsgálnunk. Az egyik szerint az újkori tudományos és filozófiai vállalkozás válságba kerülése egyben Európa válságát is jelenti, minthogy „az új filozófia eredeti megalapozása [*Urstiftung*] egyszersmind az újkori európai emberiség eredeti megalapozása is” (29; a fordítást módosítottam – M. G.). A másik, hogy ez utóbbi válság (Husserl által tételesen ki nem mondva, de állításaiból következően) válságot gerjeszt az egész emberiség történetében.

Először tehát azt kell tisztáznunk, hogy mit is jelent ez az eredeti megalapozás. A választ a következő szellemtörténeti-történetfilozófiai gondolatmenet adja meg: „Az európai emberiség a reneszánsz idején (...) [s]zembefordul az addigi, középkori létmóddal, megfosztja értékétől, újra akarja alakítani magát a szabadságban. A példakép, amely csodálatát kivívja: az ókori ember. (...) Mit tart lényegesnek az ókori emberben? (...) a »filozófiai« létmódot: azt, hogy önmagát, egész életét szabadon, a tiszta észből, a filozófiából eredő szabályok szerint alakítja” (24).

Ez előbb elméleti autonómiát jelent, megszabadulást a mítoszoktól és hagyományoktól, „abszolút előítéletmentes, egyetemes világ- és emberismeretet” megvalósítását (uo.); az elméleti autonómiából azonban gyakorlati következik: „az önmagát a szabad ész belátásai szerint alakító” ember eszménye (uo.).

Ez „a filozófiai észben megalapozott emberlét” eszménye „veleszületett *teloszt*” jelent a görög filozófia kezdetei óta az európai emberiségnek (32), amelyhez, mint megvalósítandó célhoz, a reneszánszban újra visszatért, ám a tudomány eszméjének pozitivista beszűkülése e vállalkozás (újbóli) feladását jelenti, vagyis annak lehetetlenné válását, hogy az európai emberiség elérje „veleszületett” célját.

Fontos felfigyelnünk arra, hogy az eddig elemzettek mind történeti állítások, illetve definíciós javaslatok voltak. Csak annyit állapítottunk meg ugyanis, hogy az európai emberiség kezdettől fogva maga elé tűzte a filozófiai észben megalapozott emberlét eszményét, mint megvalósítandó (szubjektív) célt. Hogy ezt az állítás elfogadjuk-e, az kultúrtörténeti kutatások és definíciós alkudozások (kik tartoznak az európai emberiség kategóriájába) kérdése. A következőkben nem problematizálom Husserlnek ezt az állítását, ahogyan nem problematizálom és nem vetem alá ideológiakritikának rendkívül idealizáló történeti elemzéseit, történetfilozófiai rekonstrukcióit sem. Az alábbi elemzések során tehát feltételelesen úgy tekintem, hogy az európaiság kritériuma a racionalitás célként tételezése – pusztán azért, hogy más, filozófiai szinten fogalmazzak meg kritikát a husserli koncepcióval szemben.

A filozófiailag releváns szintre akkor jutunk el, amikor Husserl felveti a problémát: vajon e velünk született *telosz* „pusztán történeti-ténybeli rögeszme-e, egy másfajta emberiségek és történetiségek közepette élő esetleges emberiség véletlen vívmánya – vagy inkább arról van szó, hogy a görög embervoltban először jutott érvényre az, amit, mint *entelekheiat* az emberlét, mint olyan lényegénél fogva magába foglal” (32-33). Vagy másként megfogalmazva: „abszolút eszmét hordoz-e magában az európai ember, s nem pusztán empirikus antropológiai típus-e, mint amilyen a »kínai« vagy az »indiai«”? (33)

Ezzel a kérdésfeltevéssel Husserl vizsgálódásai érvényességi körét az egész emberiségre kiterjeszti. Ha – ahogy bizonyítani reméli – az európai embernek, mint a racionalitás fáklyavivőjének valóban kitüntetett jelentősége van az emberiség történetében, akkor eredeti megalapozásának mai válsága az egész emberiség számára tragédia.

E kérdés nem pusztán teoretikus jellegű, de nem is csupán az európai kultúra önértelmezése szempontjából van jelentősége, hanem súlyos morális problémát is felvet. Megválaszolásán múlik ugyanis, hogy „valamennyi idegen emberfajta európaizálásának színjátékában valamilyen abszolút, a világ értelméhez tartozó értelem [*Sinn*] ad-e hírt magáról, vagy pedig csupán olyasmi, ami az európaizálás történelmi értelmetlenségéről [*Unsinn*] tanúskodik” (uo.).

Mielőtt továbbmennénk, szeretnék egy rövid kitérőt tenni. A Husserl által itt felhasznált, az európai emberiség kitüntetettségét megalapozó gondolati séma a hegeli történetfilozófiából származik. Egyrészt, természetesen, az európai emberiség is „empirikus antropológiai típus”, ugyanúgy, mint a kínai vagy az indiai, másrészt

mégis eltér a többitől. Eltérese abban áll, hogy *nem pusztán* empirikus antropológiai típus, hanem olyan, amely „abszolút eszmét hordoz magában.”⁸

Ugyanakkor a husserli koncepció több tekintetben eltér a hegeli megoldástól. Hegelnél, ha nem is a világ valamennyi népe, de legalábbis az állammal rendelkezők mindnyájan mozzanatai a fejlődésnek. A nyugati, újkori emberiség nála is kitüntetett, de kitüntetettsége abban áll, hogy benne teljesebb be az egész emberiséget (Husserlrel szólván: minden empirikus antropológiai típust, tehát a kínait és az indiait is) felölelő fejlődés. Husserl e tekintetben igazságtalanabbul bánik az Európán kívüli kultúrákkal.⁹

További eltérés, hogy – legalábbis itt, a bevezető részben – Husserl sokkal inkább a hasonlóságot hangsúlyozza az antikvitás és az újkori Európa között, míg a középkort a kettő közötti szakadékként ábrázolja. Az újkor lényegében visszatérés az eredeti „projekthez”, annak folytatása (bár az új, egyetemes módszernek köszönhetően több reménnyel – vö. 26). Hegelnél ezzel szemben mindegyik új történelmi korszak valami újat, fejlődést hoz az előzőhöz képest, éppen ezért a görögség és a modernitás között nagyobb távolság van.

A legfontosabb eltérés azonban az, hogy Husserl mindezt problematikus jelleggel veti fel. Szó sincs nála a „világtörténelem céljának”, „a világszellem céljának” beteljesüléséről, sőt, éppen hogy egy globális válság kellős közepén vagyunk, amely az egész vállalkozást létében fenyegeti. A filozófus dolga éppen ezért nem az, hogy elégedetten nyugtázza a „történelem végét”, és a világgal megbékéltlen lesétálgon katedrájáról, hanem be kell bizonyítania e hipotézis igazságát, s ezáltal küzdeni „a valódi emberi mivolt értelméért” (32). Feladata „[a] lappangó észtt önnön lehetőségeinek megértésére ösztönözni, s ezáltal beláttatni vele, hogy a metafizika lehetősége reális lehetőség” (uo.). Egyedül így válik el, vajon valóban kitüntetett-e az európai emberiség a többi antropológiai típus között.

Ha a Nyugat privilegizált voltát tényként vallaná, Husserl álláspontját könnyen elintézhethetnénk egy vállrándítással: „Ez csak a megszokott aufklérista eurocentrizmus! Kissé már divatjamúlt.” Mint hipotézis, mint bizonyításra szoruló álláspont, azonban, több figyelmet érdemel. Husserl ugyanis azt állítja, feltevését csak azzal lehet igazolni, ha a benne rejlő célt megvalósítjuk, azaz megkeressük a „filozófia végérvényes eszméjét” (31). A másik lehetőség, hogy e még megvalósítatlan tervezetet feladjuk, ez viszont nem jelenti megcáfolását. Csak két lehetőségünk van: vagy igazoljuk, vagy lemondunk az igazolási kísérletekről – ez esetben azonban soha nem lehetünk bizonyosak abban, vajon nem reális lehetőséget szalasztottunk-e el.¹⁰

⁸ Vö. Hegel: „A népszellem (...) az általános szellem egy különös alakban, amelynek magánvalósága szerint felette áll, de ezt az alakot ölti, amennyiben egzisztál...” (1979, 41. o.).

⁹ Később (14. lábjegyzet) látni fogjuk, hogy a két rendszer különbségét némiképp enyhíti a „lappangó ész” gondolatának bevezetése Husserlnél.

¹⁰ Ugyanezzel az érvelési stratégiával találkozunk Schelling Szabadság-tanulmányában a szabadsággal összeegyeztethető észrendszer kapcsán (1992, 35. o.), lásd ehhez Heidegger (1993, 54-55. ok.) kommentárját, aki szerint korunkat éppen az jellemzi, hogy lemondunk mindkettőről.

Márpedig, vált át Husserl ismét morális síkra, mi filozófusok, felelősek vagyunk „az emberiség igazi létéért,” amely „csak valamilyen *teloszra* irányuló lét lehet, s *ha egyáltalán* megvalósulhat, csak a filozófia által valósulhat meg – *általunk...*” (35 – Husserl kiemelései). Ha a szkeptikus filozófiák hatására lemondunk erről, közreműködünk abban, hogy (egy Husserléhoz hasonló metaforával) az egész emberiségben ott szunnyadó ész, amely az európai emberben kezdett öntudatra ébredni, újra álomba merüljön.

A következőkben néhány szkeptikus ellenvetést fogalmazok meg Husserl álláspontjával, konkrétan azzal a tézisével szemben, hogy e racionalitás-eszmény csak igazolható vagy cserbenhagyható.

Vajon hogyan lehetne igazolni Husserl hipotézisét? E kérdés az eddigi gondolatmenet alapján a következőképpen vetődik fel: Hogyan lehet igazolni, hogy megtaláltuk a filozófia végérvényes eszméjét?

Az első válasz az lehetne, hogy ezt a benne való „apodiktikus bizonyosság” garantálja, (nem teljesen ebben az összefüggésben Husserl egy „végső és eredeti valóságról” [*letzte Ursprungsechtheit*] beszél, „amely, ha egyszer szembe ötlük, *apodiktikusan kényszeríti az akaratot*” (36). Az ezzel szemben felhozható egyik érv, hogy empirikusan több filozófiai álláspont van, amelyeknek képviselői „ugyanolyan” bizonyossággal vallják a magukét (persze itt tényleges összehasonlítás éppúgy nem lehetséges, mint a fogfájás esetében). Továbbá, ha egyszer felmerült a hamis tudat lehetősége, vajon lehet-e többé abszolút biztos önmagában bármely tudat?¹¹

Esetleg abszolút probléma- és ellentmondás-mentessége igazolná, hogy megtaláltuk a filozófia végső eszméjét?¹² Ám mi van akkor, ha több, egymást kizáró, de teljességgel probléma- és ellentmondásmentes filozófiai elmélet dolgozható ki? Ennek lehetetlenségét nem lehet bizonyítani, legfeljebb előfeltételezni.

De talán az abszolút konszenzus szavatolhatja végső filozófia-eszményünket. Láttuk persze, hogy Husserl értelmezésében éppen ennek hiánya vezetett az újkori filozófia-eszme belső bomlásához (jóllehet hozzáteszi, hogy ez csak a külső motívum volt), de most tekintsünk el ettől. Tegyük fel, hogy egyfajta habermasi uralommentes kommunikációs helyzetben, bármily hosszadalmas egyeztetés során elérhetővé válik a teljes egyetértés. Ekkor is megmarad az a probléma (a konszenzus-érv egyik legfőbb gyengéje), hogy a konszenzuseresés a jövő felé soha nem zárható le. Az egyetértés szemszögéből hipotézisünk helyzete Galilei általános hipotéziséhez hasonlít, amely azt mondja ki, hogy „a szemléleti világban *egyetemes induktivitás uralkodik*” (60). Husserl rámutat, hogy e hipotézis igazolása „az

¹¹ Vö. Ricoeur (1998) 148-150. ok.

¹² Ezt az esetet érdemes megkülönböztetnünk az előzőtől, mert egyáltalán nem szükségszerű, hogy csak egy teljesen konzisztens filozófiai elméletben legyen valaki bizonyos. Husserl maga is ilyen „kuhni-lakatosi módon” értelmezi az újkori filozófia- és tudománytörténetet a műben.

igazolás különös fajtáját képviseli. Különös, mert a hipotézis az igazolás ellenére továbbra is örökké hipotézis marad: a (számára egyedül elgondolható) igazolódás: igazolások végtelen menete.” (64). A filozófia végérvényes eszméjére vonatkozó konszenzusra ugyanez mondható el, végtelen igazolást igényel, miközben bármikor fennáll a veszélye az egyetértés felbomlásának. Továbbá, vegyük észre, ez a megközelítés éppúgy ki van téve a hamis tudat gyanújának, mint az előző kettő. Miért ne lehetne, hogy szisztematikusan mindenki téved, miért ne jöhetne létre hamis konszenzus?

De nem segít az sem, ha az ellenkező irányból próbálkozunk, és azt állítjuk, hogy valamely különleges képesség¹³ jogosít fel bennünket arra, hogy a mi álláspontunknak vindikáljuk a végérvényességet. Mi, akik e képesség birtokában vagyunk, látjuk, hogy nekünk van igazunk.¹⁴ Ez az álláspont azonban visszavezethető az elsőre, hiszen csak e képesség érvényességének bizonyossága szavatolhatja elfogadását; az ott említett ellenérvek rá is vonatkoznak.

Végül ötödikként egy relativizmus-ellenes érvet említhetünk, magának Husserlnek a *Logische Untersuchungenben* a pszichologizmus ellen fordított érvét. Végso soron ez az érv alapozza meg a Husserl által kitűzött feladat, a filozófia végérvényes eszméjének követelmény-jellegét és pátoaszát egyaránt (vö. 32-33). Eszerint¹⁵ a relativizmust a legsúlyosabb ellenvetéssel illethetjük, ami csak valamely elmélettel szemben felhozható: vét „általában véve bármely elmélet lehetőségeinek evidens feltételei ellen,”¹⁶ nonszensz ugyanis egy minden elméletet kétségbevonó elméletet megalkotni. A relativizmus ezzel végso soron önmagát ássa alá, hiszen azt állítja, hogy „csak igaznak-vélés van, maga az igazság ezzel szemben nincs,” ami így is átfogalmazható: „az az igazság, hogy nincs igazság.”¹⁷ Ha azonban a relativizmus elfogadhatatlan álláspont, akkor szükségképpen kell, hogy legyen egy abszolút igazság minden kérdésben.

Az első négy érv egyaránt az „egyetlen igazság” és az „egységes emberi racionalitás” előfeltevésére épül. Ha elfogadjuk a husserli szkepticizmus-kritikát, az némi védelmet nyújt nekik a relativizmus ellen. Egy fontos probléma azonban továbbra is fennmarad. Vajon az egymással vitázó, küzdő és egymást megszüntető

¹³ Ez nem feltétlenül velünk született, lehet alapos gyakorlással elsajátított is, de jelenthet az emberiség és az egyén fejlődésében magasabb fokot is, mint az intellektuális szemlélet Fichténél (1981, 34 skko.).

¹⁴ Erre az évrre olyan eltérő gondolkodók támaszkodtak, mint pl. John Stuart Mill (1981, 243. skko.) – bár ő csak morális kontextusban: amikor a különböző boldogító javak rangsorolására tesz kísérletet a hasznosság-elven belül – és Heidegger (1994, 58-59. ok.): „A lét elgondolásában az ember ek-szisztenciára irányuló történelemalapító felszabadulása jut szóhoz, ami nem egyszerűen egy vélekedés »kifejezése«, hanem mindig is az egészében vett létező igazságának a jól megőrzött szerkezete. Hogy hány embernek van e szóra hallása, annak nincs jelentősége. Aki azok közül való, akik hallani tudnak, az dönt az ember helyéről a történelemben.”

¹⁵ Husserl (1975) 118. skko. Az érvet magyarul ismerteti Vajda (1969, 18. skko.) és Áron (1982, 35. skko.). vö. még Husserl (1993) 82. skko.

¹⁶ Husserl (1975) 118. o.

¹⁷ Áron, i. m. 35. o. – Az itt alkalmazott érvhez vö. még Weissmahr (1992) 29-31. o., aki „retorzív” következtetésnek nevezi az érvet, és más alkalmazásait is bemutatja.

filozófiai rendszerek közül melyikben testesül meg az egyetlen igazság, és ez hogyan igazolható?

Ha ezt a kérdést állítássá, elméletté fogalmazzuk át, a szkeptikus relativizmus egy másik válfajához jutunk, amely nem tagadja ugyan, hogy létezik igazság, csak azt, hogy bármely „igaznak-vélelésről” be tudnánk látni, hogy valóban az az igazság. Ez Xenophanész szkepticizmusa: ha valaki „el is érne szavával” az igazságra, „akkor sem tudná, mert mindenben ott van a látszat.”¹⁸ Könnyű belátni, hogy ez ugyanúgy önellentmondás, és ugyanazzal a „retorzív” következtetéssel elhárítható: önmagának az igazságot vindikálja, miközben kijelenti, hogy egyetlen állításnak sincs jogalapja erre. – De vajon emiatt maga a fenti kérdés is jogosulatlan lenne?

(1997)

Utóirat

Több mint tizenhárom év után szeretnék újból állást foglalni az írás végző következtetéseivel kapcsolatban.

Először is, ami Husserlnek a relativizmus inkonzisztenciájára vonatkozó érvelését illeti (a fenti ötödik érvet), úgy gondolom, hogy az argumentum érvényes. Nem szabad azonban arra használni, hogy minden további nélkül lesöpörjük a színről a relativizmus komplex jelenséggörét. A relativizmus, mint *elmélet* tarthatatlanságából ugyanis nem következik, hogy ne kellene számot vetnünk azokkal a *tapasztalatokkal*, amelyekre a relativizmus hivatkozik, amelyek a relativizmust táplálják. Husserl filozófiai fejlődése pedig, főleg az itt elemzett késői korszakában éppen ezeknek a tapasztalatoknak a mind fokozottabb figyelembe vétele irányába haladt.¹⁹

Másodszor, az első négy érvek jól láthatóan közös alapstruktúrája van: a filozófia végérvényes eszméjét illetően rivális álláspontokat találunk, amelyek közül az ötödik érv nyomán tudjuk, hogy csak egy lehet igaz. Kérdés, hogy milyen alapon válasszunk. Az első érv az apodiktikus bizonyosságot, a második az ellentmondás-mentességet, a harmadik a kényszermentes vitában elért egyetemes konszenzust, a negyedik valamilyen különleges ismeretforrást ajánl a megfelelő diszkrimináló tényezőnek. Az ellenérv pedig, legalábbis az egyik döntő ellenérv mindegyik esetben arra mutat rá, hogy nem lehet garantálni egy és csakis egy alternatíva kitüntetését. Nem szavatolható, hogy csupán egyikük lesz apodiktikusan bizonyos, illetve ellentmondásmentes, hogy kényszermentes konszenzuserősítő diskurzus végeredményeképpen mindenki azt az egyet választaná, illetve hogy valamilyen teljességgel alternatíva nélküli különleges képesség igazolja egyiket.

¹⁸ Xenophanész 34. töredék (Diels-Kranz). Marticskó József fordítása.

¹⁹ Lásd ehhez pl. Soffer (1989), küll. 149. o.

Kérdés azonban, hogy a fenti érvek hitelesen rekonstruálják-e Husserl felfogását a maga komplexitásában. Ha ugyanis nem, akkor meglehet, az ellenérvek is célt tévesztenek.

Először is, ami az első érvet illeti, az abban szereplő „apodiktikus bizonyosság” fogalma további tisztázásra szorul. Az apodikticitás Husserlnél elsődlegesen az evidenciák tulajdonsága lehet, és ahogyan az evidencia számára nem a bizonyosság *érzése*, ugyanez elmondható az apodikticitásra is.²⁰ Úgy sejtem, hogy áll valaki a hátam mögött, megfordulok, és tényleg ott találok valakit – az evidencia itt nem az a bizonyosság-érzés, amely ekkor elfog, hanem maga az észleletnek az előzetes vélessel való fedésbe kerülése, amit ez az érzés legfeljebb kísérhet. Apodikticitásról pedig akkor beszélhetünk, ha maga a szemléletileg beigazolódó véls olyan jellegű, hogy nem tudom világosan még elgondolni sem azt a lehetőséget, hogy a dolog nem úgy van. Természetesen abból, hogy nem tudok elgondolni valamit, még nem következik, hogy nem lehetséges. Új tapasztalatok vagy alaposabb reflexió hatására előfordulhat, hogy megváltozik a helyzet, és amit korábban felfoghatatlannak tartottam, azt most képes vagyok elgondolni. Ez azonban csak arra mutat rá, hogy az apodikticitás fogalma *prezumptív* fogalom Husserlnél. Amikor valamit apodiktikusan kijelentek, azt mindig úgy kell érteni: azzal az *igénnyel* lépek fel, hogy nem lehet másként. Utólag pedig kiderülhet, hogy megalapozatlan, beválthatatlan volt ez az igényem. Nemcsak a saját tapasztalataim kényszeríthetnek erre a belátásra, de a másokkal való szellemi kölcsönhatás is. Ami számomra elgondolhatatlan, az – kiderülhet – mások számára nagyon is elgondolható (sőt, akár eleven tapasztalat is lehet). Az apodiktikusságnak interszubjektíven is igazolódnia kell. Ha nem igazolódik (ha nyilvánvalóvá válik, hogy valaki másnak éppúgy apodiktikusnak tűnő, ámde velünk ellentétes bizonyossága van a dologról), ez azt jelenti, hogy mindkettőnk apodikticitása megkérdőjeleződik, ez pedig további vizsgálódásra hív fel minket. Ráadásul az interszubjektív igazolásnak ez a követelménye nem korlátozható, az interszubjektivitás, amelyre hivatkozik, nyitott. Ez a nyílt interszubjektivitás pedig minden tényleges konszenzusra, akár az egész emberiség által elért konszenzusra is (harmadik érv), az esetlegesség, ideiglenesség bélyegét nyomja. Magyarán: az abszolút konszenzus olyan végtelenben rejlő, regulatív eszme, amely bármilyen ellentmondás esetén az ellentmondás feloldásának folyamatát szabályozza. Ilyen ellentmondás természetesen az is, ha a filozófia végérvényesnek tekintett eszméjével kapcsolatban több zárt, önmagában konzisztens felfogás létezik (második érv).²¹

²⁰ Vö. Husserl (1975) 183. skko. A következők részletesebb elemzéséhez lásd: Molnár (2001).

²¹ L. Zahavi (1996) 39. o. Zahavi elemzéseihez kapcsolódva elmondhatjuk, hogy e tekintetben nemcsak megalapozatlanok azok a bírálatok, melyeket Habermas fogalmaz meg a fenomenológiával szemben, de Husserl álláspontja számos ponton nagyon is közel áll Habermaséhoz (gondoljunk olyan címszavakra, mint „a modernség: egy befejezetlen projektum” vagy „az ész egysége hangjai sokféleségében”).

Ami a negyedik érvet illeti, Husserl soha nem gondolta, hogy a fenomenológiai leírás, illetve a „lényeglátás” általa kidolgozott módszere csak kevesek számára elsajátítható, valamiféle kiváltságos képességen alapuló eljárás volna. Ha ténylegesen azt tapasztaljuk, hogy csak kevesen sajátítják el, ennek nem veleszületett képességek megléte vagy hiánya az oka, hanem szociokulturális korlátok. A rájuk hivatkozó érvelés valamely vita során tehát soha nem azt a formát ölti, hogy „Te ezt nem tudhatod, mert nem rendelkezel ezzel és ezzel a képességgel,” hanem: „Sajátítsd el, és magad is belátod, hogy igazam van – vagy ha továbbra sem látod be, *akkor* ellenvetésedet komolyan kell vennem.” Arra az ellenérvre pedig, hogy a különleges képességek terén újra reprodukálódhat a sokféleség, megint csak az válasz, hogy ha ilyesmi komolyan felmerül, az tényyszerűen fennálló apodikticitás-igényeket lerombolhat, és további vizsgálódásokat igényelhet, de ezzel csak továbbblendít minket a nyitott interszubjektívitás feltérképezése, tehát az objektívítás végtelenben rejlő célja felé.

Hasonlóképpen, a hamis tudat valamennyi érvel szemben felvethető lehetősége (tehát az a lehetőség, hogy szubjektíve őszinte és legjobb szándéktól vezérelt igazságkereső tevékenységünk is – általunk fel nem ismert erők hatására – szisztematikusan eltorzult eredményhez vezet, akár egyéni, akár közösségi szinten) már megfogalmazása révén utal a torzítatlanul, mondhatni „színről színre látó” tudat lehetőségére, amelyet ugyancsak bele kell értenünk a nyitott, minden lehetséges tudatot magába foglaló interszubjektívitás gondolatába, ezért ez a végtelenben rejlő abszolút konszenzus nyilvánvalóan nem lehet hamis.

Husserl tehát a naiv abszolutizmus és az elhamarkodott relativizmus ellentétét egy harmadik lehetőség bevezetésével haladja meg, amelyet talán módszeres prezumptívizmusnak nevezhetnénk. Ez lehetővé teszi, hogy úgy fogadjunk el kijelentéseket és kezdjünk el gondolatilag építkezni rájuk, hogy eközben folyamatosan figyelembe vesszük e kijelentések újbóli felülvizsgálhatóságának a lehetőségét. Ez az attitűd minden bizonnyal nélkülözhetetlen ahhoz „a lappangó észtól a megnyilvánuló észig tartó végtelen mozgáshoz” (32), amelyre Husserl szerint az európai tudományosság korunkban veszélyeztetett projektuma vállalkozott. (2011)

Hivatkozott irodalom:

- Áron, L. (1982): Edmund Husserl. Budapest: Kossuth.
- Fichte, J. G. (1981): „Első bevezetés a tudománytanba.” In: Válogatott filozófiai írások. Budapest: Gondolat.
- Hegel, G. W. F. (1979): Előadások a világtörténet filozófiájáról. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heidegger, M. (1993): Schelling tanulmánya „az emberi szabadság lényegéről. Budapest – Szeged: T-Twins Kiadó / Pompeji.

- Heidegger, M. (1994): „Az igazság lényegéről.” In: „...költőien lakozik az ember...” – Válogatott tanulmányok. Budapest – Szeged: T-Twins Kiadó / Pompeji.
- Husserl, E. (1975): *Logische Untersuchungen. Erster Band. Prolegomena zur reinen Logik.* (Husserliana Band XVIII.) Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Husserl, E. (1976): *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Ein Einleitung in die phänomenologische Philosophie.* 2. Auflage. (Husserliana, Band VI), Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Husserl, E. (1993): *A filozófia mint szigorú tudomány.* Budapest: Kossuth.
- Husserl, E. (1998): *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia. Bevezetés a fenomenológiai filozófiába.* I. kötet. Budapest: Atlantisz.
- Mill, J. S. (1981): *A szabadságról. A haszonelvűségről.* Budapest: Helikon.
- Molnár, G. (2001): „Apodictic and Adequate Evidence in Husserl’s First Cartesian Meditation.” *Acta Scientiarum Socialium* 10:63–74.
- Ricoeur, P. (1998): „Az interpretációk konfliktusa.” In: Fabinyi Tibor (szerk) *Ikonológia és műértelmezés* 3., Szeged, 139–150. ok.
- Schelling, F. W. J. (1992): *Tanulmány az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról.* Budapest – Szeged, T-Twins Kiadó / Pompeji.
- Soffer, G. (1989): *Husserl and the Question of Relativism.* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Vajda, M. (1969): *A mítosz és a ráció határán.* (Edmund Husserl fenomenológiája). Budapest, Gondolat.
- Weissmahr, B. (1992): *Ontológia.* Bécs – Budapest – München, Mérleg-Távlatok.
- Zahavi, D. (1996): *Husserl und die transzendente Intersubjektivität. Eine Antwort auf die sprachpragmatische Kritik.* Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.

Pálfalusi Zsolt:

Ki lennék a helyedben?

- elmélkedések a performanszról¹

Foucault nyomán sokszor kap el a nevetés (őt meg Borgestől kapta el a nevetés), ha arra gondolkodom, az állatok „*Kínai Enciklopédiája*” nyomán, mely csupán egy, a tudományt imitáló vicces, fiktív iromány, én miféle fejezetcímekből álló enciklopédiát tudnék összeállítani, ha ez a „filozófia történetének” nem is annyira nagyon fiktív elbeszéléséről szólna. Íme, az egyik verzió:

- 1/ A szakállasoktól viszolygó filozófusok
- 2/ A kis bíbor borotvával kiborotvált bajszú, de mégiscsak simaképu filozófusok
- 3/ Filozófusok, akik éppen most szubszumálják a sötartót a borstartó kategóriája alá
- 4/ A másoktól időnként ezt-azt elcsenő lopós filozófusok
- 5/ Filozófusok, akikből idővel szép nők lesznek
- 6/ Filozófusok, akik közelebről három kergetőző szúnyognak tünnek
- 7/ A szellemi spongyával minden mocskos bögrét türelmesen eltörölgető filozófusok
- 8/ Filozófusok, akik az erdőben sírnak – mint Nietzsche
- 9/ Filozófusok, akiknek a párás lehelete folyton elhomályosítja a tükröt
- 10/ Filozófusok, akik mindig mások helyében szeretnének lenni

Nem tudnék védekezni, ha megvádolnának azzal, itt valójában egyetlen filozófus zsáneréről van szó, jöllehet a leírásból csak annyi illik rám, hogy egészében a simaképűek osztályába tartozom. Más semmi. Ezzel az egésszel nem is kívánok tovább foglalkozni, kivéve az utolsó, 10. pontot. „Filozófusok, akik mindig mások helyében szeretnének lenni”. Hogyan is kellene elmagyaráznom, mire gondolok? A mondat nem magyarázható meg ilyen egyszerűen: „Vannak filozófusok, akik mások helyében szeretnének lenni, mert azoknak sokkal jobb dolguk van”. Kiknek? Kik azok a mások? Talán a simaképűek, vagy már megint a szakállasok?

A viccet félretéve vagy inkább a viccet végre komolyan véve, miért tűnik nagyon is filozófiai problémának az a kérdés, kiknek a helyében szeretnének mi lenni? Elvégre mitől olyan természetes és magától értetődő, hogy ez a valaki mindenképpen más, tehát mindenképpen egy másik ember élete kell, hogy legyen? Fiktív enciklopédiám 10. pontja éppen itt okoz nekem fejtörést.

¹ Elhangzott 2010. április 21-én az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetében megrendezett Kőszínház vs. Performansz című konferencián.

Egy írásában a fenomenológus, Bernhard Waldenfels idéz egy haiku éneket, amely a jelen pillanatban számomra több szempontból is fontosnak tűnik.

„Kiotóban élek
és a kakukk hangjára
Kiotóba vágyom”

Talán elsőre egy szót sem értünk ebből a – mondjuk így – „metafizikából”! Ugyanonnán eljutni ugyanoda. Vágy, mely nem engedelmeskedik a normális, köznapitapasztatnak, vágy, amely nem alszik ki az állandó beteljesültségben. Egy olyan hatalmas gondolkodó, mint Simone Weil a keresztény misztika felől ugyanezt a problémát fogalmazza meg egy híres és csodálatos maximájában: *„Tanuljunk meg vágyakozni arra, ami a – miénk!”* A tiszta ég hangja ez, a mennyeknek azon országáé, ahonnan nézve a pokol lakója éppen az, aki sosem elégül ki abban, amit birtokol, aki mindig máshová vágyik, mint ahol éppen van. Ez a mondat azoknak tart tükröt, akiknek még a szótalán közönyös tekintetében is ott lapul az állandó sóvárgás: *„Itt élek, de máshol akarok, máshová vágyom. Milyen jó annak, aki már ott van, ahová én szeretnék eljutni! Milyen jó annak, aki azt birtokolja, amit én is szeretnék birtokolni! Milyen jó – azoknak! Milyen jó – nekik! A szakállasoknak vagy a simaképeknek vagy akárki másoknak!”*

A haiku azt mondja: vágyat érzek arra, hogy ott éljek, ahol élek. Miféle vágy az, kérdezhetnénk, ami éppen a betöltöttségéből, éppen önmaga túlcsoportosulásától, a perfektilitásától táplálkozik? Micsoda alibi itt a fizika arra, hogy szándékosan eltévesszük mindazt, ami metafizikailag kérdez bennünket! Hiszen egyáltalán nem a földrajzilag ismert *„Kiotó”* nevű városról van szó és még csak nem is egy tetszőleges *„kakukk hangjáról”*.

A vers, –ahogy én gondolom – arról szól: *„ne csak te légy több attól, ami a tiéd, engedd, hogy a dolgok veled is gazdagodjanak.”* *„Engedd, hogy a dolgok többek legyenek azzal, hogy te is az övék vagy, hogy hozzájuk tartozol.”* Olyan titok ez, aminek párdarabját a haikun vagy Simone Weil gondolatán túl a nyugati filozófiában is megtaláljuk, mégpedig váratlanul a legjelentősebb helyen, a legjelentősebb személy életútján keresztül megfogalmazva.

Ki ne halotta volna már Szókratész nevét! A *Kritón* című dialógusból tudjuk, inkább a halált választotta, minthogy a tanítványai által megvesztegetett örök háta mögött kiszökjön a siralomházból, hogy egy másik vidéken, egy másik városban, száműzetésben élje le hátralévő életét. Athénban maradt, a városban, melybe valósággal szerelmes volt. Egyáltalán nem mellékes körülmény, hogy ugyanakkor éppen ennek a városnak a polgárai ítélték őt halálra. Az *Apológia* a halálos ítéletet kimondó bírósági tárgyalás eseményeit próbálja meg feleleveníteni. Eszerint Szókratésznek még a saját magára kirótt pénzbüntetéssel sem sikerült meghat-

nia az esküdteket és még azzal sem ért el eredményt, amikor saját magát lealacsonyítva a közösségben betöltött szerepét a „böglyö” tevékenységéhez hasonlította, aki szünni nem akaró „zümmögésével” ébren tartja a polgárok erkölcsi tudatát. Nem hittek neki, talán még azok sem, akik különben egyáltalán nem kívánták a halálát.

Szókratész személyét illető gyanakvás egy másik káprázatos dokumentuma a *Szümposzion* középebe illesztett jelenet, mely az Agathón házába betérő részeg Alkibiadész megjelenésével veszi kezdetét. Itt a csalódott Alkibiadész a vén filozófust azzal a jelzővel illeti: *atoposz!* Fordítsuk le pontosan a kifejezést: „az ember, aki sosincs a helyén”! „Az ember, aki mindig máshol van, mint ahol lennie kellene”! A dolog persze megint nem a fizika felől értendő. Egy szerelmes ifjú vádolja itt a filozófust, egy olyan ifjú, aki folyton olyasmire vágyik, ami nincs a birtokában és nem is lesz soha. Szókratész lett számára ennek a soha be nem teljesülő ígéretnek, ennek a soha utol nem érhető váagnak a fantomja.

Platón nem véletlenül mondatja a *Szümposzionban* Alkibiadésszel: „/Szókratész/ ... egész életét *eironeuomenosz*-ként az emberekkel tréfálkozva töltötte” (268a-b). Ez finom körülírása annak a vádnak, hogy valójában soha senkit sem vett komolyan, annak pontos refrénjeként, ahogyan Szókratészt már a Politeiában *eironeia*-val vádolták meg, mivel kérdéseivel folyton kitért a válaszadás elől, ami egyebek mellett világos utalás arra, hogy az i.e. V. századi köznapi görög nyelvhasználatban az *eironész* (ironikus) kifejezés még megvető jelző volt egy ember jellemére.

A Szókratészről költött legendák sorát szeretném egyetlen mondattal lezárni. Nem írt! Az *atopia* lényege már ebben a póre tényben tetten érhető. Másoknak kellett megírnia helyette, mit is gondol valójában. Mellékes kérdés, hogy ez a „mások” *expressis verbis* nem kisebb személyiségek, mint Platón és Xenophón! Ugyan ki lenne képes a valaha élt legnagyobb filozófust, magát Platont úgy elképzelni, mint aki hírnevét annak köszönhetné, hogy ifjú korában Szókratész mellé szegődött, aki megtúrta a környezetében, mint önkéntes jegyzőt és írnokat. Pedig többek között éppen Platón volt az, akinek köszönhetően a filozófia a szellemtudományok egykor még büszke, mára azonban már az egyik legvisszataszítóbb szellemi hivatása számára szélesre tárta a kaput. Ez a hivatás pedig egyetlen szóval mondván: a *kritika*! Egy újabb ógörög kifejezés.

A kritikus, aki abból él, hogy mások gondolatait magyarázza. Tegyük hozzá - jobb esetben! Rosszabb esetben a tehetségtelenek látszathatalma, a primitívek fontoskodása, mely abból áll, hogy folyton mások alkotásait, viselkedését, erkölceit, tanait, hiteit, mondatait, vagy csak néma gesztusait – értékeli. A kritika, mint szellemi foglalatosság minden jel szerint már Platón korában jó pénzt hozott a konyhára. Voltak, akik abból éltek, hogy másokat magyaráztak, vagy csak másokról másoknak hazudtak.

Könnyű ma a legendává költött Szókratészt, mint a „nagy filozófust” csodálni, míg ha őszintén bele sem gondolunk abba, hogy ha valóságosan a kortársai lettünk volna, éppen annyira talány lett volna számunkra, végül is „mivel foglalko-

zik”, vagy még inkább: „ki akar ő lenni”? Viselkedése talán önkéntelenül kicsikart volna még belőlünk is valamiféle – kritikát! Hiszen joggal merül föl a kérdés, ki-csoda akar lenni egy filozófus, aki maga szélteben hosszában hirdeti: nincsenek eredeti gondolatai! Olyannyira nincsenek, hogy a *Theaitétoszban* maga Szókratész éppen ezzel indokolja tevékenysége értelmét: azt állítja, az anyja foglalkozását űzi, a „bábáskodást” (*maieutiké*), mellyel segít mások gondolatait világra jönni, mert-hogy ő maga képtelen a „szülésre”. Azt mondja, az istenek megtagadták tőle a „gyermekáldás” ajándékát. Szellemileg - „meddő”!

Hogyan is állunk tehát ezekkel a kérdéses hasonlatokkal, a filozófus hi-vatásának különféle körülírásaival (a „bögöly”, a „bába”), ha közben azt kell lát-nunk, hogy egy másik síkon és a korábbiakkal fordított úton mégiscsak veszedel-mes súlya lesz annak a két becsmérő jelzőnek, melyek a filozófus nevéhez tapad-nak: *atoposz* és *eirónész*!

Vajon nem lehetséges, hogy éppen ezek a furcsa jelezők azok, amelyek a leginkább lényegbevágóak fiktív enciklopédiám 10. pontját illetően? Nem éppen Szókratész személye az, amely minden eljövendő *atopia* paradigmája lett, minden olyan filozófusé, aki vagy azért nem találta a helyét, mert problémája volt az írás-sal, tehát akinek problémája volt azzal a feladattal, hogy megfogalmazza a gondo-latait, vagy problémája volt a munkáján élősködő kritikusokkal, akik abból éltek, hogy saját terméketlenségüket mások gondolatainak értékelésével palástolták?

Például mi mással magyarázhatnánk egy olyan ókori zseninek a motí-vumait, mint Szinopei Diogenész, a *par excellence* cinikus filozófus (ha hihetünk a kommentároknak, ő használta elsőként magára azt a kifejezést – *koszropolita*, világpolgár)! Elég csak elolvasnunk azt a néhány róla szóló töredéket, hogy rá-jöjjünk, miről van szó. Elvégre miféle filozófus az, aki már a kortársak számára is inkább a nyilvános maszturbálásairól vagy a pallérozott beszélgetések közbeni hangos szellentéseiről volt híres, mintsem a magasröptű akadémikus elmélkedé-seiről. A legenda szerint Diogenész egyszer fényes nappal lámpással a kezében kirohant az utcára és azt kiabálta, „*Embert keresek!*” Amikor a sokaság köréje csődült ütlegetni kezdte őket a botjával, mondván, embert keres, nem gazfickókat. Kvázi, „miért hiszitek, hogy ti vagytok azok, akikre az „ember” szó a legjobban illik, miért hiszitek, hogy az „ember” szó hallatán rátok gondoltam!” Mesélik még, Diogenész egyszer egy szobortól koldult alamizsnát, hogy mintegy „begyakorol ja” az embereknek való hízélgést, amivel valójában csak nyilvánvalóvá tette, mi a véleménye polgártársairól. Kvázi, „annyi jót sem várhatok tőletek, mint ettől a szobortól!”, vagy „ahogy nincs kedvem egy szoborhoz, éppen úgy nem akarnék hozzátok sem hasonlítani!”

Mindezek az epizódok a filozófiatörténet hatalmas folyamában nem jelen-tenek többet néhány nyilvános és megszégyenítő attrakcióba torkolló cirkuszi lát-ványosságnál, miközben engem éppen ezen a ponton készlet valami gyanakvásra.

Vajon nem lehetséges, hogy képzeletbeli enciklopédiám 10. pontjának gondolkodóira a történelem későbbi eseményeinek folyamán valójában egy súlyos kirekesztés és kétezer éves száműzetés várt, mint pályát tévesztett, csapnivaló pedagógusokra, akik számára az egyetlen eredetiséget kínáló terület a botrány és a megbotránkoztatás volt? Vajon nem csodálták-e titokban Szókratészt vagy Diogenészt azok, akik megbotránkoztak rajtuk, vagy éppen szemrebbenés nélkül megszavazták a halálos ítéletüket? Az ókori Athénban sok csoda megtörtént, miért éppen ez maradt volna el: a kirekesztett filozófusok ünnepe, a magukat félreértett szofisták utcai happeningje, akik a munkájukért nem kértek fizetséget vagy éppen annak kérték meg az árát, ha valakit emberi mivoltában sikerült kellő mértékben megaláznuk – ahogy ez magával Diogenésszel is megesett, már tanárával, Antiszthenésszel való megismerkedése első pillanatában.

Tudjuk jól, a cinikus iskola gyakorlatában a megalázás tanítási módszer volt, ez nem vitás. A tanítványnak a megaláztatás során meg kellett tanulnia meszerétől, miként ismerje föl pontosan azt, ami valóban a birtokában van, ami tehát valóban az – övé! Így lett például maga Héraklész, a „tizenkét munkával” (*dodekathlos*) sújtott mitológiai hős cinikus hérosszá, akinek prezentálnia kellett azt az elvet, mely szerint nagyobb király az, aki a saját szívéen uralkodik, mint az, aki városokat igáz le.

Másféle lecke ez, mint amit a nyugati filozófia későbbi történetét tanulmányozva megszokhattunk. Számunkra ma már a lehető legprimitívabb és legkárosabb pedagógiai módszert jelenti az a tanár-tanítvány viszony, melyet az egyoldalú megaláztatás konstituál. Hogy lehet a megalázás - „helyénvaló”? Miért nem tévesztendő ez össze úgy általában a kritikával, vagyis miféle próbát kell a tanítványnak kiállni akkor, amikor a megaláztatást nem foghatja föl viselkedése vagy meggyőződése, netán korábbi vétségei vagy éppen csak egyszerűen a jellemvonása kritikájaként? Van valaki, aki a kérdésre tudja a választ!

Nietzsche írja egy helyen: *„Hálátlan az a tanítvány, aki örökre tanítvány marad”!* Ha jól sejtem, a fenti leckét magyarázza ez a mondat. Éppen az a tehetségtelenség biztos jele, ha valaki örökre az marad, aki volt – tanítvány! Nem marad más számára, mint mások jelmeze, mások tudása, mások álmai és mások városai. Mindig máshol, másokkal, másokért. A hálátlan tanítványnak éppen abból látszik a feladatra való alkalmatlansága, hogy bármikor kész mások ízlése szerint gondolkodni, mások ízlése szerint másokat csodálni vagy másokat *kritizálni*!

Nietzsche meglátása nem egy közhely, hanem a cinikus iskola gyakorlatának alapvető magyarázata (nem véletlenül nevezte magát Nietzsche többször is az *„utolsó cinikusnak”*). A tanítvány *„hálátlansága”* nem morális kategóriát takar, nem stigma, amelyről fel lehet ismerni azokat a diákokat, akik utólag úgy sem fogják a mesterüknek megfizetni a tandíjat. A hálátlan tanítvány egyszerűen – tehetségtelen! Nietzsche mondása valójában a cinizmus legkézenfekvőbb magyarázata:

a cinizmus az, ahol nem tévesztik össze a megaláztatást a kritikával, a cinizmus az, ahol a tehetségteleneket nem kritizálják, hanem megalázzák!

Ezt a filozófust, a tehetségtelen és hálátlan tanítványok kegyetlen tanárát bizony alaposan eltűntette a történelem. Több mint kétezer éven át nem volt sehol egy másik város, sehol egy másik ókori Athén, ahol újra magát ünnepelhette volna a filozófus, ahol szabadjára engedhette volna az iróniáját, a trágárságát, a botrányos happeningjeit, a szép fiúkhöz való nyíltan erotikus vonzalmát, vagy az örök szabadkozását amiatt, hogy semmit sem tud, hogy szellemileg meddő. Hová lettek tehát enciklopédiám 10. pontjának filozófusai, azok a filozófusok, akiknek nyomába éppen azért csődülnek az emberek, mert másokká akarnak válni, mert folyton máshol akarnak lenni!

Nyilvánvaló igazság, hogy ezek a filozófusok szigorúan színházi szemmel nézve tehetségtelen színészek voltak, rossz ripacsok, akiket már számtalanszor halálra alázott az a körülmény, hogy a hivatásuknak semmi értelme! Ők is tudták, hogy a hivatásuk köznapi szemmel és a köznapi életben tökéletesen haszontalan. Ugyan kinek lett volna Szókratész kivégzése után kétsége efelől! És ugyanígy kinek lett volna kedve őszintén, az önbecsapás látszata nélkül hinni abban, hogy a Diogenész által kirótt megalázó próbatételek valóban a lelki javát szolgálják! Már az ókorban is sokkal érthetőbb volt az, ha valaki egy tudós szofistának adta a pénzét, hogy megtanuljon tőle egy tisztességes és használható szakmát, minthogy józanésszel filozófusok nyomába szegődjön. Mi történt tehát? Képzeltbeli enciklopédiám 10. pontja az ókorral immár véget is ért?

Kompiláció! Ez a fogalom valamilyen hátborzongató megsejtéssel jut most az eszembe. A lexikonok egyetlen frappáns mondatban írják körül a jelentését: *„Idegen forrásokból eredeti koncepció nélkül összeállított mű.”* Tehát, hogy értsük: kompiláció alatt egy műről (ahogy sejteni lehet, főként szellemi termékről) van szó, mely nem hozott anyagból, hanem idegen szövegből készült.

Hogy ez egy megvető, vagy becsmérő kifejezés, afelől nem lehetnek kétségeink. És ezzel meg is érkeztünk oda, ahol a Szókratészek és Diogenészek tehetségtelen tanítványai tovább tengetik árnyékéletüket immáron „dogmatikusnak” bélyegezve. Ez az új korszak, a felvilágosodás. A maga idején Kant az egész felvilágosodás nevében beszélt a kompilációról, amikor a *Tiszta ész kritikájának* egy helyen (és hát értsük meg, újra egy „kritikáról” van szó) megvetésével sújtotta azokat, akik –mint mondja- *„idegen ész”* által művelték ki magukat.

Mindebből azonban mégsem az derül ki, hogy a kompiláció bélyegét azok viselik magukon, akik köntőrfalazás nélkül szemérmetlenül lopnak. Az *„idegen ész”* szerinti műveltség nem jelenti, hogy a kompilátor egyszerűen tolvaj, amolyan szellemi sírrabló, aki mások művét a saját neve alatt jelenteti meg. Például a *plagiarius* kifejezés csak a római költők között volt szokásos szóhasználat a szellemi tolvajokra, miközben az érvényben lévő római jog nem tekintette lopás-

nak a szellemi termékek eltulajdonítását. Az egész ókori Rómára jellemző volt, hogy képzőművészeti műalkotások esetében túlnyomó részt csak annak nevét tüntették fel a szobrokon vagy festményeken, aki a műalkotás előállításának költségeit állta. Inkább csak másolatok esetében volt fontos az alkotó eredeti neve, mert akkor többet lehetett érte a piacon kérni.

A konceptualista művészetnek még se híre, se hamva, elképzelhetetlen, hogy létezzenek olyan művészek, mint ma a reklámpar lidérceit felhasználó Barbara Kruger vagy egy közönséges támlás széket a szótári meghatározásával együtt kiállító Joseph Kosuth. Még nem létezik a korabeli angol vagy amerikai sajtóban sem az a fogalom, *readymade*, és senki sem tulajdonítana túl nagy jelentőséget egy olyan francia szónak, mint a *differance*! Mégis, van már egy új fogalom: *kompiláció*! Idegen ész! Valaki másnak az esze, melyet a saját céljaimra én használok, valaki más eszének a gondolatai, melyeket eme ész beleegyezése nélkül újragondolhatok. Miféle jogi mechanizmus szabályozza mindezt? A szellemi tulajdonnak, a szellemi kisajátításnak miféle dialektikájáról véli Kant lerántani a leplet, amikor kerek perec lealacsonyítja azokat, akik „idegen ész” által művelték ki magukat?

A felvilágosodás gyermeke számára a kompilátor éppen azért lehetett oly nagyon ijesztő, mert megjelenésének és tevékenységének már semmi köze sem volt a cinizmushoz vagy valamilyen jól ismert filozófiai iskolához. A kompilátor már nem jött zavarba attól a szembetűnő körülménytől, hogy munkája szellemi értékét tekintve éppen művei kritikával áll egy szinten. A kompilátor a kritikushoz hasonlóan már csak mások dolgaiban vájkálva érzi jól magát a saját bőrében. Mindig máshol, mindig másokkal (ő úgy mondaná, „együtt”). És persze, mindig mindenhol csak – másol!

Én is csak máshol neveztem ezt a jelenséget a maga nevéen. *Informer!*² Fiktív enciklopédiám 10. pontjának titkos ellenpontja ő. Ma már minden nagyvárosban találkozhatunk vele. Közismertebb nevén: turista! Kívül is, belül is! Mindegy, hogy egy múzeumban vagy a filozófia tanszék könyvtárában látjuk, egy Caféban az internet előtt ücsörögve vagy a színház büféjében egy sörrel a kezében. Másol – ez a dolga. Ha nincs egy vadonatúj Nikon kamera, egy toll és egy papír is megteszi. A korábbi *kritikust* és *kompilátort* korunkra nem felváltja, hanem magában egyesíti az *informer*, az ember, aki nyíltan hangoztatja: máshol szeretne lenni, máshol, ahol jobb – egy ideig! És másvalaki szeretne lenni, más, aki jobb – egy ideig!

Mindennek kontrasztjában válik világossá, mit is jelent még az a szó: *performansz*. Egy kifejezés, melyet mind a mai napig nem tudott a világ megfelelően összeházasítani az Art toldalékkal. „*Performance art*” – kevesen sejtették eddig, hogy ez bizony egy kapitalis képzavar. Ám éppen itt rejlik a válasz a kérdésre, hová

² Vö. Pálfalusi Zsolt: Performansz. Teatralitás és agonizálás a filozófiai diskurzusban. Performerek és informerek. Kijárat, 2009

lett fiktív enciklopédiám 10. pontjának filozófusa. Merthogy alapjaiban a performansznak természetesen semmi köze a színházhoz és soha nem is volt. Maga a performer sem egy színész, aki képes lenne bármit is – akár csak egy haikut is – valóban művészien a közönségnek előadni. Ez igazából senki számára sem lenne már szórakoztató. Tévedés a performanszt a színházban keresni, legyen akár a legvadabb alternatív színház repertoárjában ilyen megnevezéssel feltüntetve. A „színház, mint performansz” – rossz klisé, elhibázott bagatell! Értsük meg: a performer nem művész, hanem – mártír! Szegény bolond, ha mást hitt!

Világos, hogy miről is van szó! A performansz legközelebbi rokonságban nem a színházzal áll, hanem a kriminológiával. A performansz büntetőjogi ügy. Mások tulajdonának, mások szellemi és anyagi javainak, idegeinek és idejének sérelmére elkövetett attrakció, ahol illegitim eszközökkel nekiláttak – filozofálni!

A performansz egy új korszak cinizmusa, mert performanszra mindig akkor van szükség, amikor már nincs hely kritikára. Egyszer és mindenkorra szögezzük le: a performansz nem kritika, és a performer nem kritikus. Az informer leleplezése és megalázása ez. Az informeré, aki azt képzei, a kritika elégséges alap arra, hogy saját magával tisztába jöjjön, merthogy saját mag alatt csupán a saját jogairól beszél, miközben itt is alapvetően csak bizonyos normákra gondol, melyeket mindig a mások észére, a mások törvényeire, a mások városaira hivatkozva képvisel, hiszen ő maga is csak folyton másvalaki szeretne lenni. Az informer maga is csak mások személyiségének – kompilációja.

Egy alapvető igazságot kell itt nevéne nevezni! A performansz sosem a jogaidat minősíti, mint a kritika, hanem a – vágyaidat! Dilettáns filozófia, ahol a világ legbárdolatlanabb filozófusai mondják el nekünk, mi az, amihez minden áron ragaszkodnunk kell, mert valóban a – miénk!

Bizony, ma már napnál is világosabb, hogy a gyönyörű szép Alkibiadész igazság szerint mivel vádolta mag Szókratészt. Azzal, hogy többek között rabolja az – idejét! Azóta lett a nyugati világ történetében az idő mítosza egyben a kritika elsődleges szempontja. A kritika mindig területi okokkal magyarázza a maga rövidségét. Az időhöz érkezve a kritika mindig önkritikus lesz! Ezzel be is fejezi pályáját. A kritikusból itt lesz először informer, éppen akkor, amikor úgy gondolja, senkinek sincs joga megfosztani őt attól a lehetőségtől, hogy végtelenül eljusson másokhoz; mások gondolataihoz, mások pillanataihoz valahol máshol, mások városaiba, mások életében, mások szerelmében és mások tanítása szerint. Fiktív enciklopédiám 10. pontja is itt zárul, filozófusok tehetségtelen tanítványainál, akik számára az üresen, az egyedül, a hallgatagon eltöltött idő lett minden hiábavalóság szignum. Ezért hát, hogy az informer éppen az időre való tekintettel egy napon feltalálta a rossz definícióját, mely így hangzik: rossz az, ami csak múlik, de nem történik!

Azóta is ez a mondat minden színházi dramaturgia krédója. A „jó színházban” kizárólag csak történniük szabad a dolgoknak. A mulandóság a múlté. Így lett mára a színház ugyanannak a szociális intézményrendszernek az egyik végpontja, amelynek az ellenkező oldalán a kórházak patológiáját és az idősök otthontát találjuk. Ott az események történésének nincs az a túlereje, amely elhomályosíthatná mindazt, ami végül is – elmúlik. Ugyan, hogy is képzelhetné ma egy színész, hogy képes lehet arra a cinizmusra, amire egy átlag orvos!

Performansz! Ellenemre van minden, ami ebben a szóban ma még oly gögösen teátrális és hazug. És mégis....! Ha már csak informerekből áll az egész világ, ha a költők már minden szót az örökkévalóság léptékére szabtak, ki mondja majd el egy szomorú szívű embernek, hogy a szomorúsága is az övé, ki mondja majd el neki, nem azért kell tisztelnünk magunkat, ami velünk történt meg, hanem azért, ami – velünk múlik el.

Pintér Róbert: „Teréz anya Szupersztár” és „Ezerarcú Diana”, a Nép Hercegnője – avagy hogyan temet a sajtó

„Teréz anya ízig-vérig modern asszony volt. Felismerte a média szerepét, és bizony élvezettel manipulálta a sajtót. „Teréz anya Szupersztárt” akartok belőlem csinálni? Ám legyen. A hírnév pénz hozott, ő pedig adományokra váltotta a hírnevét.”

(Nemes 1997)

„Maga Dodi most Los Angelesben próbálja elrendezni zűrös üzleti ügyeit, Diana pedig egy hónapon belül immár harmadik hajóútján tartózkodik, ezúttal barátnőjével, Rosa Moncktonnal, a Sunday Telegraph főszerkesztője, Dominic Lawson feleségével. A hercegnő valószínűleg így próbál elmenekülni az állandóan leselkedő fotósok elől, akik biztosabban gazdagodnak meg az intim, de nem különösebben indiszkrét fotókon - a tengeri képek szerzői jogáért félmillió fontot fizetett a Sunday Mirror -, mint azokon a fényképeken, amelyek egy, a szenvedőkkel őszintén rokonszenvező Dianát mutatnak a taposóaknak betiltásáért legutóbb Boszniában folytatott kampánya során.”

(R. Hahn 1997a; kiemelés az eredeti cikkben)

A nyilvánosság multiplikatív – helyettesítő logikája

Lady Di és Teréz anya halálának kapcsán - melyek 1997 kora őszén, nyárutóján vezető híreké váltak az egész világon egyaránt - számos újságcikk látott napvilágot az eseményeket elemzendő. Összehasonlítva ezek közül néhányat a korábban megjelenő cikkekkel, melyek szintűgy a szóban forgó személyekről szólnak - csakhogy még életükben olvashatóak voltak - a sajtó „gyász munkájának” lehetünk tanúi: hogyan lesznek holtak a sajtó által kreált virtuális személyiségek. Azaz hogyan temeti el a sajtó a saját maga által kreált szerepeket, melyeket még éltében kanyarított a hús-vér személyiségek mellé, multiplikálva azokat. Mert ugye mindenki eltemeti a halottait, miért épp a sajtó lenne kivétel?

Volt, aki Teréz anyában a rendfőnöknőjét, a barátnőjét, egy szentként tisztelt „anyát”... volt, aki Dianában az anyját, testvérét, ex-feleségét... temette el. A sajtó pedig eltemette az ezekhez az élő személyiségekhez kapcsolt szociális konstrukciókat, amelyekkel helyettesítette ezen személyiségek eredetijét. S mivel ő teremtette őket, neki áll jogában - és lehetőségében is - eltemetni őket.

A kérdés az, hogy milyenek voltak a nyilvánosságban kialakított szociális konstrukciók, a multiplikált hasonmások? Mindennek kiderítéséhez alapos elemző munkára volna szükség, amire sajnos az anyag bősége és sokszínűsége valamint az idő hiányában természetesen nem vállalkozhatunk. Viszont a teljesség igénye nélkül, lehetőség mutatkozik arra, hogy egy-két cikket kiemelve a sokaságból¹ néhány vonást kiragadjunk a nyilvánosság által megjelenített szerepekből: milyenek voltak ezek a valóságról készült lenyomatok, amelyeket aztán az emberek egymás közötti kommunikációikban színezték ki? Persze az igazán izgató kérdés az, hogy milyenek voltak valójában, teljes emberi mivoltukban ezek az emberek - össze tudnánk-e vetni a nyilvánosság által megjelenített és az eredetiül szolgáló személyeket? Mindez filozófiai problémákhoz vezet el minket, s ezáltal filozófiai feloldásra is van szükségünk. A posztmodern filozófia apostola – Jean Baudrillard – szerint a multiplikációval - másolással és a másolatok szétszóródásával - az eredeti megsemmisül, mert minden eredetivé válik, s mindegyik helyettesíti a másikat. S ha nincs eredeti, akkor azt a másolatokkal sem lehet összevetni - csak a másolatokat egymással.²

Ezáltal elértünk elemzésünk kiindulási pontjához: Teréz anya és Lady Di csak úgy és annyiban léteznek-léteztek a számunkra - a hallgatag többség számára -, ahogy a médiában megjelentek, tehát közvetített, mediatizált módon. De, mint ahogy azt már korábban elmondtuk - és egyúttal megelőlegeztük - a nyilvánosság saját maga kreálja ezeket a másokat, s kis posztmodern merészséggel mondhatnánk, hogy a temetésről való híradással maga is temeti el a konstrukcióit: számunkra ezek a személyek - ha misztifikáljuk a dolgot - azért halnak meg, mert a sajtóban hírt adnak róla, mert „meghalasztották” őket.

Viszont ha már az eredetit nem áll módunkban megismerni, mert a multiplikáció folytán megsemmisül a számunkra, vizsgáljuk meg a másolatokat, azokat a szereplőket, akiket a nyilvánosság révén viszont „ismerünk”.

A nyelvtan, mint közvetlen befolyásoló ideológia

Ehhez a vizsgálathoz a már fentebb említett módon néhány előre adott cikk áll rendelkezésünkre; pontosabban, Teréz anyáról egy 1997. szeptember 9-én a Népszabadságban megjelent cikk; Dianáról pedig öt cikk - időrendi sorrendben: egy 1993. február 13-14-én, egy 1996. július 6-án, egy 1997. augusztus 23-án és kettő 1997. szeptember elején³ megjelent.

¹ Ne felejtjük el azonban, hogy ezeket a cikkeket nem a jelen írás szerzője válogatta és emelte ki - ezáltal nincs is szükség és lehetőség annak a megindoklására, hogy miért pont ezekre esett a választása. A kérdés persze ettől függetlenül kérdés marad.

² bővebben ld. Baudrillard 1997

³ A pontos dátum sajnos lemaradt a fénymásolatról.

Az adott anyagot vizsgálva felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetne valamilyen többé-kevésbé egzakt, mégis kézzelfogható és értelmezhető eredményekhez vezető módszert találni, hogy ezeket az írásokat elemezve eljussunk azokhoz a konstrukciókhoz, amelyeket a sajtó készített az évek folyamán Dianáról és Teréz anyáról. A cél az ezeket a nőket jellemző szerepeket és azok vonásait megtalálni, azokat értelmezni és, ha lehet összevetni. Milyen életminták - persze elérhetetlen életminták, ideák - állnak elő a sajtóban az ezredvégi nő számára? Milyen ennek a két, nem hétköznapi nőnek a szerephálója? Végül pedig, ezeket a szerepeket hogyan temette el a sajtó?

Az egzakt módszer, ami könnyedén lehetővé teszi az elemzést, s egyúttal megismételhetővé is, mert rendkívül egyszerű a Fowler és munkatársai által kidolgozott nyelvtani megközelítés⁴ bántóan durva leegyszerűsítésén alapul. Ezen elmélet szerint a nyelvtan közvetlen befolyásoló ideológia, az *ahogyan* beszélünk sokat elmond arról, amit beszélünk - nyelvtani szerkezeteink árulkodnak mondanivalónk magváról. Sokszor a grammatikai szerkezet megválasztása implicite másodlagos jelentést takar. Az elmélet feltevése, hogy a nyelv kategóriák és processzusok halmaza, melyek egyúttal észlelési sémák. A következő modellek adódnak - a könnyebb érthetőség érdekében példákkal:

- tranzaktív: első résztvevő ➔ processzus ➔ második résztvevő (pl.: *A csatár elrúgta a labdát.*) Vagyis valamire irányuló cselekvés van a mondatban.
- nem tranzaktív: résztvevő ➔ processzus (pl.: *A csatár fut.*) Vagyis a mondatban a cselekvés konkrétan nem irányul újabb résztvevőre.
- relációs: entitások közötti viszonyok kifejezésére (pl.: *A csatár családapa.*)

A mi szempontunkból azonban a fentebb bemutatott modellek egyetlen szempontból mérvadóak, mégpedig, hogy grammatikai transzformációk következtében a cselekvő (jelen esetben a csatár) vajon háttérbe szorul-e? Ugyanis lehetőség adódik a fentebbi modellek nyelvtani átalakítására, s ezáltal hangsúlyeltolódások kialakítására. Az általunk alkalmazni kívánt módszer éppen ezért csak egyetlen dolgot vesz figyelembe: amikor Teréz anya vagy Lady Di neve (vagy az azt helyettesítő névmás, stb.) előfordul egy mondatban, akkor aktív vagy passzív szerepet töltenek-e be? Azaz: ők cselekszenek, vagy rájuk irányul a cselekvés? Alanyai vagy tárgyai a cselekvésnek? Cselekszenek vagy megtörténnek velük az események? Milyen viszonyrendszerbe kerülnek a mondat cselekvőivel, tárgyaival; stb.?

Ennek az elemzésnek az a célja, hogy kimutassa, a hírértékkel bíró eseményekben aktív vagy passzív szereplőnek vannak-e beállítva Teréz anya és Lady Di. Ugyanazt a hírt ugyanis többféleképpen is el lehet mondani: pl.: valaki férj-

⁴ Fowler és mtsai. 1979

hez ment - valakit elvettek feleségül - valaki házasságot kötött - valakik összeházasodtak... s ezek kétségtelenül mást-mást sugalmaznak ugyanarról a személyről. Nos, a mi célunk éppen az egyes szerepekhez tartozó, illetve az általánosságban kialakuló sugalmazott konstrukciók aktív és passzív jellegének feltárása és ezen túlmenően árnyalt kép kialakítása a különböző, de egyazon személyhez tartozó szerepek viszonyrendszerét illetően.

„Teréz anya Szupersztár”

A Népszabadságban 1997. szeptember 9-én, kedden megjelenő cikk alapján próbáljuk meg feltárni azt a konstrukciót, azokat a szerepeket, amelyek a kalkuttai Teréz anya körül kialakultak. Milyen szerepek és mekkora aktivitás-passzivitás (milyen viszonyrendszerek) kapcsolódnak Teréz anyához? Természetesen egy folyamat vizsgálata - milyennek mutatta be a sajtó Teréz anyát az évek során - nehézkes egyetlen cikk alapján, de azt lehet mondani, hogy ebben az egyetlen cikkben, mely Teréz anya titkáról szól, az ő legfontosabb tulajdonságai és szerepei többé-kevésbé megjelennek, lévén, hogy életének egészéről-értelméről szólnak.

„Mi volt Teréz anya titka, hogy halála miatt (...) nemzeti gyászt hirdettek és példátlan módon elnököket megillető állami szertartás keretében temetik el?”⁵ Ebben a mondatban, mely a cikk első mondata, Teréz anya hangsúlyosan a mondat elején szerepel és a cselekvők - dőlt betűvel kiemelve - teljesen háttérbe szorulnak. Megelőlegezett válaszuk a kérdésre -, hogy mi volt Teréz anya titka - már ebben a mondatban megtalálható, Teréz anya példátlan módon életében rendkívül aktívan, lendületesen cselekszik, a középpontban áll, tőle indulnak ki a cselekvések, s akikkel cselekszik, azok tömegek, melyek anonimek maradnak, miközben ő hiába próbál a háttérbe vonulni. A saját temetéséről szóló cikk első mondata is az ő nevével kezdődik, miközben éppenséggel a temetés általában a halottat eltemetőkről szokott szólni, az ő viszonyukról a halotthoz.⁶

Ha kiemeljük a cikkből a Teréz anyához kapcsolódó mondatrészeket, ugyanezt az óriási energiát láthatjuk működni a nyelvtani szerkezetekben: „lenyűgöző személyiség volt”; „nyugalmat, belső békét, mindenkit figyelő, megértő szeretetet, közvetlenséget, humort és csillogó intellektust *sugárzott*”; „hihetetlen akaratérő és elszántság *vezérelte*, igazi vezetőként emberek tízezreit *ragadta* magával, hogy kövessék”; „*átültette* az ősi elvet a hétköznapi gyakorlatába”; „azokon a szerencsétleneken *segített*, akikhez nem ért el sem az állam, sem a segítség-szervezetek karja”⁷ Teréz anya gyakorlatilag eggyé válik a konkrét cselekvéseket jelentő igék-

⁵ Nemes 1997 (kiemelés tőlem: P. R.)

⁶ Bármennyire is erőltetettnek tűnik ez az érvelés, amikor összehasonlítjuk mindezt Diana halálhírével, megmutatkozik a különbség: Diana halálhíre csak lehetőség arra, hogy sok-sok szereplő kommentálja az eseményt, Diana legtöbbször szinte háttérbe szorul, hogy politikusok, sajtóelemzők, egyszerű emberek... elmondják a véleményüket. Erre azonban a későbbiekben még bővebben visszatérünk.

⁷ Nemes 1997 (kiemelés tőlem: P. R.)

kel, a neve nem jelenik meg, de cselekvésében érezzük állandó - szinte mindenható - jelenlétét.

Ettől is érdekesebb azonban a következő rész: „A szegények legszegényebbjai, az érinthetetlenek - és nem csupán Indiában! - senkinek sem kellenek, velük a leghálátlanabb *törődni*. Látványosabb háborúk, járványok, katasztrófák áldozatainak életét *megmenteni*, mint nap mint nap magatehetetlen idős szegényeket etetni, utcagyerekeket betűvetésre *tanítani*, leprásokat *mosdatni*, névtelen haladóklatat *ápolni*...”⁸ A kiemelt igék alakjuk folytán a magyar nyelvben a legerőteljesebben képesek megjeleníteni és általánossá tenni egy cselekvést. Akaratlanul eszünkbe juthat erről a költészet, amely szintén szeret ezzel az eszközzel élni, hogy kifejezze az elemi erőt a cselekvésekben.⁹ A cikk ezen része tehát általánosságban szól a Teréz anya és nővérei által elvégzett cselekvésekről.

Látszólag teljesen eltűnik, azonban kétségtelenül jelen van Teréz anya a saját nővéreinek a cselekvéseiben is, mégpedig a háttérben meghúzódva, ezért azok a részek, melyek ezekről a cselekedetekről szólnak, akaratlanul szintén megjelenítik őt - és mellesleg sok kis Teréz anyát hoznak létre, egy többes számú alany képében nyelvtanilag is megjelenve: „Néhány nap múlva *megjelentek* Teréz anya szeretet misszionáriusainak nővérei. Gyorsan *letelepedtek* és (...) türelemmel és szeretettel *elkezdték dolgozni*. Olyan reménytelen esetekkel foglalkoztak, akik nem tartoztak egyik szervezet „kompetenciájába” sem...”¹⁰ A kiemelt igék ezúttal a többes szám harmadik személyben cselekvő szeretet misszionáriusait jelölik s bennük az említett módon a rendkívül lendületes Teréz anyát is felidézik.

A cikk további részében a „Teréz anya **ezt és azt csinálta**” típusú mondatok a leggyakoribbak: „Teréz anya *megérezte*”; „Teréz anya (...) alamizsnát *gyűjtött*”; „Teréz anya modern asszony volt. *Felismerte* a média szerepét”; „Teréz anya *lépést tartott* a korral”; „Teréz anya *elvetett* minden földi tekintélyt”¹¹ Sokszor persze az ismétlések elkerülése végett a „Teréz anya” kitétel nem szerepel: „A pénzadományokból rizst *vett és osztott*”; „állami és egyházi adományt sosem *fogadott el*”; „őrizte függetlenségét”; „*manipulálta* a sajtót”; „adományokra *váltotta* a hírnevét”; *otthont nyitott* kábítószereseknek és prostituáltaknak”; „szanatóriumot *alapított*”; „*példát mutatott*”; „tiszteletben *tartotta* a kalkuttai bengáliai mohamedán hitét”...¹² Ezt a rengeteg tranzaktív mondatot csak néhány helyen elvétele törli

⁸ Nemes 1997 (kiemelés tőlem: P. R.)

⁹ például József Attila: Ülni, állni, ölni, halni c. versében:
„Ezt a széket odább tolni,
vonat elé leguggolni,
ovatosan hegyre mászni,
zsákomat a völgybe rázni”

¹⁰ Nemes 1997 (kiemelés tőlem: P. R.)

¹¹ Nemes 1997 (kiemelés tőlem: P. R.)

¹² Nemes 1997 (kiemelés tőlem: P. R.)

meg más típusú szerkezet: „adalék Teréz anya titkához”; „Teréz anyának is köszönhető”.¹³

Ha a cikk egészét most már teljességében vizsgáljuk teljes emberi(?) mivoltában előttünk áll „Teréz anya Szupersztár”, aki mindenhol ahol jelen van, a középpontba kerül, szétsugározza az energiáit, óriási tetteket visz véghez, ereje felülmúlhatatlan, ő és nővérei fáradhatatlanok. Mindig ő cselekszik és azt, aki őt kihasználva akar cselekedni, annak energiáit is saját szolgálatába állítva eszközként felhasználva cselekszik azzal (a sajtó manipulálása). Teréz anya mindent átalakít, mindig pontos, precíz, valamilyen tárgyra irányuló cselekedetei vannak. A mondat elején szerepel, hangsúlyosan. S egyetlen - de összetett - szerepet jelöl így ki a sajtó számára, s ez pedig a már említett a Teréz anya a „Szupersztár” szerep. Ő az, aki általánosságban cselekszik („leprásokat mosdatni”), aki megsokszorozódik és emberfeletti módon nővéreiben ölt testet („megjelentek Teréz anya Szeretet misszionáriusainak nővérei”); és végül, összefoglalóan: „szervezte emberközeli és mozgékonyabb, gyakran hatékonyabb az igen racionális, de sokszor elgépiesedett, elbürokratizálódott állami, nemzetközi segítséghez képest.” Teljes a misztifikáció - Teréz anya eggyé válik a szervezetével (saját testi szervezete és szeretet-szolgálatának virtuális szervezete összemosódott), egy hatalmas élő szervezetté lesz, amely cselekszik és nem gépies, nem Gép: az élő kerül szembe itt a holttal.

A Titok tehát, Teréz anya Titka, hogy Élő, míg körülötte minden Holt és Gépies. Minden tárggyá válik a számára, cselekvésének tárgyává, eszközzé, amelyet felhasználva segíthet a rászorulókon. Ezt jelenti, hogy „Teréz anya Szupersztár”.

„Ezerarcú Diana” nem csinál semmit

Diana kapcsán hasonló munka elvégzésére van szükség, hogy az öt cikk alapján a nyilvánosságban hozzá kapcsolódó konstrukciókat, szerepeket feltárhassuk s az azokhoz rendelt látens értékítéleteket, beállításokat manifesztte tehessük. A kérdések a következők lehetnek: cselekszik-e Diana, vagy sem; aktív vagy passzív szereplője az eseményeknek; milyen szerepekben hogyan tűnteti fel a sajtó... milyen grammatikai szerkezetekben fordul elő, s az egyes mondatokban melyik mondatrészen van a hangsúly. Mint Teréz anyánál láthattuk ott Teréz anyán van szinte kivétel nélkül a hangsúly és cselekvései mindig erőteljesek, pontosan a tárgyra irányulnak, Teréz anya állandóan cselekszik.

¹³ Nem ritka egyébként élő embereknek ez a fajta bemutatása és mitizálása a nyilvánosságban. Ennek sajátos ürességét gúnyolja Simon és Garfunkel - Richard Cory című számukban: „The papers print his picture almost everywhere he goes/ Richard Cory at the Opera/ Richard Cory at a Show... Oh, he surely must be happy with everything he's got/ But I work in his factory... and I wish that I could be Richard Cory... so my mind has filled with wonder when the evening headlines read/ Richard Cory went home last night, and put a bullet through his head.”

Bármelyik cikket vizsgáljuk, rögtön szembetűnővé válik, hogy Diana teljesen passzív szereplőnek van feltüntetve - s ez az időtől, szerepeinek sokszínűségétől függetlenül állandó vonás. Dianával legjobb esetben is csak megtörténnek a dolgok, de leginkább nem is vele, hanem „valamijével” (érzéseivel, életútjával, gyermekeivel, férjével, apósával...) foglalkozik a sajtó: viszonyrendszerbe helyezik, ahol ő valakinek a valakije lesz. Ami már csak azért is furcsa, mert csakis azért kerülhetnek be a nyilvánosságba ezek a hozzá kapcsolódó „dolgok”, mert hozzá kapcsolódnak, tehát az a hír, hogy valami kapcsolódik hozzá. Sokszor szerepel továbbá cselekvés tárgyaként is, s így is temetik el: „Anglia siratja Diana hercegnőt”¹⁴

Nézzünk azonban néhány példát: „A walesi herceg feleségének kálváriájával van tele hónapok óta a világsajtó.”¹⁵ „Károly herceg megtette utolsó ajánlatát, s ha Lady Diana *elfogadja* azt, akár két hónapon belül kimondhatják a brit trónörökös és felesége válását.”¹⁶ „Már önmagában az is szenzáció, hogy válása kimondása után több, mint egy évvel *megjelent* az első férfi a világ egyik legszebb és legtöbbet fényképezett asszonyának *életében*.”¹⁷ „A playboy hírében álló Dodi nyáron hosszabb-rövidebb időre többször meglátogatta Dianát a francia Riviérán.”¹⁸ A példák több dologra derítenek fényt. Az első mondatban Diana csak érintőlegesen van jelen, többszörös elvonatkoztatások révén: először is, mint valakinek a valakije (a walesi herceg felesége) és az állítmányhoz (van tele) való viszonya is burkolt (kálváriájával). Diana, mint alany nem jelenik meg a mondatban, sőt nem is cselekszik - teljesen eliminálja a cikk a jelenlétét, miközben a cikk Palotaforradalom címmel jelenik meg, illetve Diana hercegnő bosszújáról kíván szólni, miközben maga Diana meg sem jelenik csak homályos viszonyrendszerekben, ez azt implikálja, hogy a felelősség nem őt terheli, mert ő egyáltalán még csak nem is cselekszik. Nemhogy az lenne leírva - feketén-fehéren - Diana **ezt** és **azt** *tette*, Diana neve még csak meg sem jelenik nyomtatásban.

A második mondatban a hangsúly Károly hercegen van, aki a tranzaktív első tagmondatban szerepel, Diana a második tranzaktív tagmondat alanya, de a processzust megjelenítő ige (elfogadja) nem kezdeményező aktivitást fejez ki, viszont azt a helyzetet jeleníti meg, amelyben Diana döntéshelyzetbe kerül (elfogad vagy elutasít), mégsem ezen van a hangsúly, hanem a váláson, vagyis egy kapcsolatnak a megszűntetésén, egy viszonyrendszer feloldásán - és ez pedig nem Dianán múlik (akár, kimondhatják).

¹⁴ Kis 1997 - s egyébként ez a cikk címe is

¹⁵ Sajnos nem tudom ki írta a cikket és hol jelent meg, mert ez egyaránt nem szerepel a fénymásolatokon. Nevezzük Első-nek, 1993-as jelzettel (kiemelés tőlem: P. R.)

¹⁶ Második 1996 (kiemelés tőlem: P. R.)

¹⁷ R. Hahn 1997a (kiemelés tőlem: P. R.)

¹⁸ Kis 1997

A harmadik példamondat igen nyakatekert megfogalmazás, mert bár Diana neve ismét csak nem jelenik meg, de végig róla szól a mondat miközben információkat közöl. Diana teljes passzivitásban van (válása kimondása; megjelent az első férfi; életében) miközben mégis „szenzációt” közöl a hír. Azt azonban ahogyan ezt teszi többet mond a témáról, mint amit mond. Mert mi bír információval? -, hogy kimondták a válást, azóta eltelt egy év, egy férfi megjelent az életében, Diana a világ egyik legszebb asszonya és sokat fényképezik. Jó, jó, de **mit csinál** Diana? Azt tudjuk, hogy kimondták a válást, hogy telik az idő, hogy egy „no name” férfi mit csinál, hogy Diana szép és fényképezik. Miközben tehát végig jelen van Diana, még sincsen sehol: megfoghatatlanná válik, mint egy vízsugár.

A negyedik példamondat ékes bizonyítéka annak, hogy e mellett az újonnan felbukkant férfi mellett sem változik meg Diana passzivitása, másodlagos jellege, az, hogy nem ő a fontos a sajtó számára, hanem a körülötte lévő dolgok és csak onnan tudjuk, hogy mi *történik* vele, hogy itt-ott mellékesen elejtik úgy másodlagosan. Azt láthatjuk tehát ismét, hogy miközben Dianáról akarunk megtudni valamit a sajtóból aközben lényegében nem sokat tudunk meg arról, hogy mit csinál, ellenben azokról, akik csak miatta érdekesek, azokról megtudjuk mit csinálnak éppen. A mondat elején és hangsúlyosan Dodi szerepel és az idő (nyáron hosszabb rövidebb időre), Diana csak a második résztvevő (meglátogatta Dianát), a processzus tárgya. Akkor, amikor Diana Dodijáról van szó, akkor sem Diana van a középpontban, hanem Dodi.

Összefoglalva elmondható, hogy miközben eseményekről kapunk tájékoztatást, Dianát a teljes passzivitásba és bonyolult viszonyrendszerekbe helyezik; „Diana nem **csinál semmit**”, a sajtóban ez az a példamondat, ami minden Dianáról szóló híresztelésben látenszen megjelenik. És mivel nem csinál semmit, nem is lehet semmiről - áldozat. Tárgy, mások cselekvésének tárgya, s ha más hozzá tartozik, az is úgy jelenik meg, mintha ő tartozna hozzá. S ez alól bármennyire meglepő, nem kivétel a jótékonykodásban vállalt aktív szerepe sem, a sajtóban ezt is passzívan tüntetik fel: „Diana az utóbbi időben a taposóaknák betiltásáért folytatott nemzetközi kampány élharcosává vált.”¹⁹ Azaz Diana ezek szerint olyan, mint egy kirakatbaba, beállítják a megfelelő pózba, ráadják a megfelelő jelmezt, de ő nem tesz semmit, csak „van” s akaratán kívül „élharcossá vált” - hát pedig úgy gondolánk, hogy egy harcos, pláne élharcos rendkívül aktív, s helyett: a fényképek „egy, a szenvedőkkel őszintén rokonszenvező Dianát mutatnak a taposóaknák betiltásáért legutóbb Boszniában folytatott kampánya során.”²⁰ A hangsúly ezúttal is a fényképeken, a bemutatott passzív képeken van, Diana tehát legfeljebb fényképeztetni magát - a sajtó szerint.

¹⁹ R Hahn 1997b

²⁰ R Hahn 1997a

Ami viszont mindezekén túl érdekes az az, hogy annak ellenére, hogy nem tesz semmit, mégis ezer szerepben látjuk Dianát, mintha mindig csak sérenykedne, mintha mindig csinálna valamit. A cselekvéseket tehát nem az igékbe, hanem a szerepeibe rejtik a nyilvánosságban. De ezekben a szerepeiben - a tudósítások szerint - mégsem tesz semmit. Egy ellentmondást vélhetünk tehát fedezni: minek van valakinek, aki nem babázik ezer babája, tehát, minek van valakinek ezer szerepe, ha egyikben sem csinál semmit. A feloldás szerint, a lényeg Dianánál nem a cselekvésen van, hanem abban, hogy van, hogy Létezik. Diana Titka, hogy a cselekvések ráirányulhatnak. Ezért volt kiválóan alkalmas figura arra, hogy eltemessék, morbidan szólva: lehetett sajnálni, lehetett megsiratni, dédelgetni az emlékeket... Viszont hiánya óriási, hiszen nem cselekedeteiben létezett, hanem egyszerűen jelen volt - Létezett. Mindennaposak voltak a hírek, amelyek a körülötte szüntelen kavargó eseményekről szóltak, most azonban, hogy ő sincs, nincsen ok arra sem, hogy az események hírekké váljanak.

Ezernyi szerepei mindig viszonyrendszerekbe helyezték -, mint ahogy nem képzelhető el egyedüli szerep, hiszen minden szerep szereprendszerekben értelmeződik. Így volt ő pironkodóan félénk tizenéves lány, walesi hercegnő, a világ legkedveltebb hercegnője, Charles felesége, a jövőbeli királyné, királyi felség, a brit trónörökös (ex)felesége, a leendő trónörökös anyja, korunk bálványa, szent ember, őrangyal, divatbábu, topmodell, „first lady”, utazó nagykövet, ostoba szőke, fékezhetetlen hisztérika, modern nő, a világ egyik legszebb asszonya, irigyelt szupersztár és halálában a Nép Hercegnője.²¹

A temetés

Miután végigtekintettünk a rendelkezésre álló cikkeken és felvázoltuk Teréz anya és Diana főbb szerepeit, a kérdés csak az, hogy a sajtó által megjelenített szerepeik hogyan alakultak át haláluk után, „kivé” temették el őket, hogyan emlékezünk majd rájuk a nyilvánosságban megjelentek szerint?

Teréz anya már életében „Teréz anya szupersztár” volt, egyetlen szerepben létezve állandóan. Ugyanakkor Lady Di ennél sokkal több, az imént felsorolt szerepeinél is számosabb szerepben jelent meg nyilvánosan (a szerepek összesítését lásd a mellékletben). Az ezredvégen azonban **kétféle nőideált képviselnek ők ketten**, ha elemzési módszerünkkel akarjuk leírni őket, azt mondhatjuk, hogy: „Teréz anya ezt és azt tette” - „Diana nem csinál semmit”. Vagyis Teréz anyából jóformán már csak azt a szentet láthatjuk, aki már életében lett, holtában ez csak még inkább misztifikálódott. Lassan-lassan - s a temetésen is ezt lehetett látni - legendává terebélyesedik az alakja, szentté válik. Már csak múlt időben beszélünk

²¹ A szerepek kivétel nélkül az elemzett cikkekből származnak.

róla, mint lezárt cselekedetek véghezvivőjét említjük meg. Dianánál viszont ez a nem csinál semmit mindig jelen idejű és sohasem pejoratív értelmű, mint ahogy a Létezés is mindig jelen idejű. Éppen ezért bár Diana, mint mondtuk passzivitása folytán mindenki számára „temethető” volt, mégis óriási űrt hagyott maga után.

Hasonlóság tehát a két alakban, hogy sajátos életük folytán lehetetlennek tűnik számunkra, hogy halandók, hogy hús-vér emberek. Egy szupersztár sohasem hal meg, mint ahogy egy mesebeli hercegnő sem. Végeredményben mindkettőjüket úgy temették el, hogy halhatatlanná tették őket még életükben, ideákká nemesítette őket a nyilvánosságon keresztül a közvélemény. Hőökké, - sehol sem és mindenhol, az álmainkban létező - mesebeli lényekké változtatva őket. Így száműzni kell minden hibájukat: a mesékben csak jók vannak és rosszak, feketék és fehérek, s ők jókká nemesedtek. Ezáltal tűnt el Diana szerepei közül az a néhány rossz vonással rendelkező, s lett egyetlen szerepben a Nép Hercegnőjévé, akit lehet sajnálni, szeretni, emlékezni rá, akire a vágyak és cselekvések irányulnak. Ezáltal lett Teréz anya a rendíthetetlen, fáradhatatlan szent anyává, Szuperhőssé, akinek kifogyhatatlan az ereje, s nővéreiben, misztifikált szervezetében, a Szeretet misszionáriusaiban változatlanul tovább él.

A sajtó eltemette tehát az összes szerepüket csak egyetlen egyet hagyva meg, amely az emlékezés tárgyává válik.

Mellékletek:

1. táblázat: Mit csinál Teréz anya, a szervezete és mit csinálnak vele?²²

Aktív	Szervezete	Viszonyrendszer, tárgy
személyiség volt	megmenteni	Teréz anya titka
humort (...) sugárzott	etetni	gyászt hirdettek
emberek tízezeit ragadta magával	tanítani	temetik el
kövessék	mosdatni	elbúcsúzhassanak tőle
átültette	ápolni	elszántság vezérelte
segített	megjelentek	Teréz anyának köszönhető
megérezte	letelepedtek	akartok belőlem csinálni
gyűjtött	elkezdték dolgozni	
odaadott	foglalkoztak	
vett	szervezete emberközeli	
osztott	mozgékonyabb	
fogadott el	hatékonyabb	
őrizte	nem korrupt	
modern asszony volt	élelmet osztanak	
felismerte	türelmet visznek	
manipulálta		
legyen		
váltotta		
lépést tartott		
otthont nyitott		
szanatóriumot alapított		
egyformán otthon volt		
példát mutatott		
tiszteletben tartotta		
elvetett		
vigasztalt		
otthagytá		
kellett vinnie		
koncentrált		
segítsen		
titka volt		
Összesen: 32 említés	15 említés	7 említés

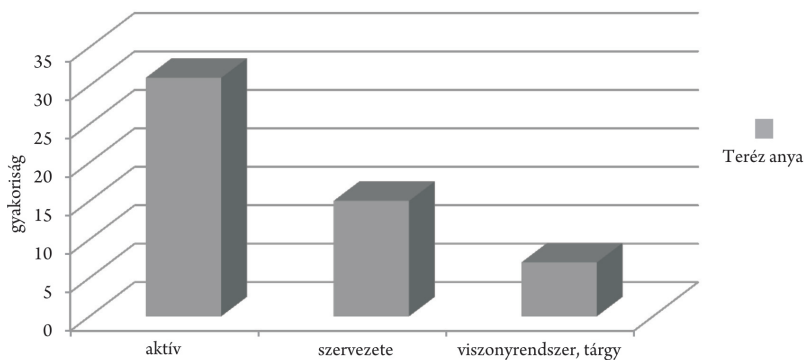
²² Nemes 1997: a cikkben Teréz anyával kapcsolatosan előforduló szervezetek (tétélesen és gyakoriságuk). A gyakoriságot ábrázoló diagramot ld. a következő oldalon.

2. táblázat: Mit csinál Diana hercegnő; „mit cselekszenek vele” és milyen viszonyrendszerben jelenik meg?²³

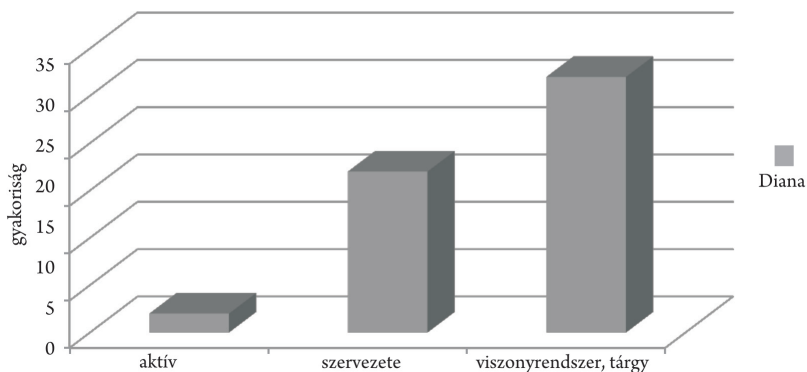
Aktív	Viszonyrendszer, tárgy (együttcselekvő, „valamijével történik valami”)	Szerepei (az összes cikk alapján)
érkezett meg	Dodi meglátogatta Dianát	walesi herceg felesége
bujkál(ó) Diana	napjait a szerelmespár (...) töltötte	hercegnő
	rájuk vadászó paparazzók	jelentős szereplő a nemzetközi porondon
	róluk készült fotók	Charles felesége
	Diana környezete szerint	(potenciális) királyné
	dühöt váltott ki a hercegnőből	a világ legkedveltebb hercegnője
	a párnak sikerült egerutat nyernie	hollywoodi sztár
	Dodi és Diana eltűnt	házaspár (tagja)
	akadtak nyomára	anya
	a pár (...) töltötte estjét	közszerelő
	úgy döntöttek	pironkodóan félénk tizenéves lány
	küldik	korunk bálványa
	próbálják meg lerázni	szent ember
	kórházba szállították	őrangyal
	érkezett meg ravatalához Károly	divatbábu
	koporsóját a brit légierő vitte	topmodell
	életútját megörökítő filmeket sugároztak	first lady
		utazó nagykövet
		ostoba székeség
		fékezhetetlen hisztérika
		modern nő
		világ egyik legszebb (...) asszonya
		brit trónörökös (ex)felesége
		királyi felség
		trónörökös Károly örökösének, Williamnek az anyja
		irigyelt szupersztár
		a Nép Hercegnője
Összesen: 2 említés	17 említés	27 fajta

²³ Kis 1997 alapján: a cikkben Dianával kapcsolatosan előforduló szerkezetek (tételesen és gyakoriságuk). A gyakoriságot ábrázoló diagramot ld. a következő oldalon.

Mit csinált Teréz anyja, a szervezete és mit csinálnak vele?

*Mit csinált Diana hercegnő: „mit cselekszenek vele?”
és milyen viszonyrendszerben jelenik meg?*

Felhasznált irodalom és zene

Jean Baudrillard (1997): A rossz transzparenciája Budapest: Balassi Kiadó
 Roger Fowler – Robert Hodge – Gunther Kress – Tony Trew (1979): Language and Control London: Routledge and Kegan Paul
 József Attila (1995): Ülni, állni, ölni, halni In: József Attila válogatott versei, 35-36. oldal; Budapest: Anno Könyvkiadó
 Simon & Garfunkel (1968): Richard Cory (Sony Music Entertainment Inc.)

Elemzett cikkek:

„Első” (1993): Diana hercegnő bosszúja – Palotaforradalom In: VM? 1993. február 13-14., 4-5. oldal

Kis Tibor (1997): Anglia siratja Diana hercegnőt In: Népszabadság 1997. szeptember ?

„Második” (1996): Károly utolsó ajánlata In: Magyar Hírlap? 1996. július 6.

Dr. Nemes János (1997): A kalkuttai Teréz anya titka In.: Népszabadság 1997. szeptember 9.

R. Hahn Veronika (1997a): A Diana és Dodi szappanopera In: Népszabadság 1997. augusztus 23., 6. oldal

R. Hahn Veronika (1997b): Virágcsokrok a Kensington-palota kapujánál In: Népszabadság 1997. szeptember ?

Szűcs László: A bank és hitelügy modernizálása a neoabszolutizmus alatt és a kiegyezés után¹

A nyugat-európai kapitalizmus hatása

Nyugat-Európában már a XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején lejátszódtak azok a folyamatok, melyeknek révén Anglia a „világ műhelyévé” vált, forradalmasították az ipart, a mezőgazdaságot, a közlekedést. A kontinens nyugati országaiban az angliaihoz mérten nagyobb és egyszerre jelentkező tőkeigényhez gyengébb belső felhalmozási lehetőségek párosultak.

A termelés fellendülése egyre nagyobb pénzüsszegeket igényelt és mozgatótt, melynek kezeléséhez nélkülözhetetlen a modern bank- és pénzrendszer. A hitelintézetek fontos stratégiai szerepet töltenek be a tőkés gazdaságban. Összegyűjtik és a beruházók felé közvetítik a megtakarításokat, ellátják a tőkés vállalatok különféle pénzügyi szolgáltatásait, növelik a forgalomban lévő fizetőeszközök mennyiségét (értékpapírok, váltók, csekkek stb.). Új pénzügyi intézmények és technikák meghonosításával aktívan előmozdítják a tőke felhalmozását és mobilizációját, ösztönzik a megtakarításokat és a beruházásokat, valamint ők maguk is részt vesznek különféle tőkés vállalatok alapításában (Berend – Szuhay, 1975: 45; Katus, 1979: 968).

A fenti folyamatok nem maradtak hatástalanok Kelet-Európa országai számára sem. Ahol a mezőgazdaság tőkés átalakításához nélkülözhetetlen volt a korszerű bankrendszer meghonosítása, ami elképzelhetetlen a feudális maradványok felszámolása, a külföldi tőke beáramlását elősegítő jogbiztonság megalkotása nélkül.

Az előfeltételek megteremtése

Magyarországon a modern pénzügyi élet kialakulásának kezdete viszonylag későre, a XIX. sz. első felére tehető. A napóleoni háborúk alatti kontinentális zárlatnak köszönhető agrárkonjunktúrának 1815-re vége szakadt. A terménykereskedők kezén felhalmozódott pénzüsszegek a bécsi udvar devalvációs rendeletei

¹ Készült 1997 novemberében.

(1811, ill. 1816) következtében leapadtak. A hazai hitelélet kettős arculatot mutatott: egyfelől a pénzt sokkal inkább csak gyűjtötték, kincsként tartották (nemesfémeket tartalmazott²) és nem kölcsönözték ki, hiszen a hitelezőt nem védte törvény, követeléseit a rendi igazságszolgáltatás nem kívánta támogatni. Így azután számos visszaélés, csalás fordult elő. A hitelnyújtás teljesen szervezetlen volt, főleg személyi kapcsolatokon nyugodott, ami kedvezett az uzsorakamatok létrejöttének.

A feudális gátakon (pl.: *avicitas*, *fiscalitas*) túl a technikai viszonyok is igen siralmas képet mutattak. A szállítási eszközök fejletlensége, a szállítás hosszadalmassága miatt a birtokos nem is gondolt a termelés fokozására, korszerűsítésére, hiszen feleslegét nem tudta számára kedvezően értékesíteni. Amennyiben mégis megpróbálkozott vele, pénzhíányba ütközött. A tőkés gazdaság kibontakozásához ezért elengedhetetlen volt a közlekedés, szállítás kiépítése, modernizálása, valamint a birtokosok hitelképességének biztosítása, amelyhez a rendi kiváltságok részleges feladásával, az országgyűléseken át vezetett az út. Csak ezután vált lehetségessé a modern bankrendszer kiépítése és hatékony működése. Addig uzsorások és magánbankárok tartották kezükben a hiteléletet.

A reformkori országgyűléseken sorra születnek a modern gazdasági viszonyok kialakítását elősegítő törvények. A számunkra legjelentősebbek az 1840-es országgyűlésen.³ Lassan kialakultak a bankalapítás feltételei.

Az első hitelintézetek

A takarékpénztárak létrejötte megelőzte a bankok alapítását. A bécsi Első Osztrák Takarékpénztár fáradozott képviselői útján pár évig (Pozsony, Nagyszombat, Eszék, Érsekújvár, Győr, Sopron, Szeged, Varasd). Az ország első hitelintézete, a Brassói Általános Takarékpénztár 1836. január 1-én kezdte meg a működését.

1839 márciusában Fáy András – Pest megye követe az 1836-os országgyűlésen – kidolgozza a „pestmegyei köznép számára” a Pesti Hazai Első Takarékpénztár tervét. A végleges alapszabályt 1840. január 9-én fogadják el. Az első alapító részvényesek között ott találjuk Széchenyit, Deákot, Kossuthot és Ullmann

² A XIX. sz.-ban világszerte az ércpénzrendszer, a nemesfémvaluta volt az uralkodó. A pénzrendszer alapját képező valutafém a század közepéig általában ezüst, esetleg ezüst és arany együtt. Az ércpénzrendszerben a valutafém nemcsak általános értékmérő volt, hanem tényleges forgalmi eszköz is. A forgalomban lévő pénz nagyobb részét az ércpénz alkotta, amelynek névértéke azonos volt belső értékével, vagyis az általa tartalmazott nemesfém világszármazásával. Növekvő mértékben kerültek forgalomba bankjegyek, melyek elvileg (a korabeli pénzelmélet szerint) teljes összegükben, gyakorlatilag csak jelentős részükben fedezve kellett lenniük a jegybank nemesfémkészlete által. A jegybankok kötelesek voltak bankjegyeiket ércpénzre, vagy nemesfémre átváltani és viszont (készfizetés). Katus, 1979: 962.

³ Id.: 1840/XV. tc. (váltótörvény), XVII. tc. (gyárak jogviszonyairól), XIX. tc. (kereskedelmi testületekről és alkalmazottairól), XX. tc. (fővárosokról), XXI. tc. (követelések betáblázásáról), XXII. tc. (csődtörvény), XXXVIII. tc. (Duna-Tisza csatornáról)

Móriczot, aki majdan megalapítja az első hazai vasutat, valamint egyik főtervezője lesz a pesti kereskedelmi banknak (Szávay, 1927: 135 és 147-148).

A Pesti Hazai Első Takarékpénztár jótékonyági egyetként kezdte meg a működését, és ez iránymutató volt a többi, utána következő takarékpénztár számára is.⁴ Ezt követően sorra alakultak a takarékpénztárak (1848-ra összesen 36 városban létesültek).⁵ A takarékpénztárak a betétek után 4-5%, a hitelek után 6% kamatot számítottak (Bácskai et al., 1974: 170). A kezdetleges állapotokra jellemző, hogy a lakosság keresete csekély, tőkegyűjtő ereje jelentéktelen.⁶

Az 1840-es évekig a monarchiának egyetlen bankja volt, az 1816-ban alapított Osztrák Nemzeti Bank (melynek fiókja is csak 1851-ben nyílt meg Pesten). A magyar kereskedelem teljesen a drága magánhitelre volt utalva. Ullmann Mór nagykereskedő 1830-ban indítványozta kereskedőtársai körében egy magyar bank alapítását, amely kizárólag kereskedelmi célok érdekében előmozdítaná a pénzfolyamatokat. Ekkor még a hitel összes alapfeltétele hiányzott (nem volt kereskedelmi és váltótörvény, az igazságszolgáltatás nehézkes és önkényes volt, Szávay, 1927: 138). 1831. május 14-én 108 kereskedő és iparos aláírásával kérvényt adtak be a Helytartótanácshoz, melyben bankalapítás engedélyezését kérték (Szávay, 1927: 136). A bécsi Általános Udvari Kamara (Allgemeine Hofkammer) 1835-ig egyáltalán nem intézi a beadvány ügyét. 1836. Április 7-én adódott lehetőség a magyar udvari kancellária számára, hogy az uralkodónak resolútiót terjeszsen elő.⁷

Hosszas viták után csak öt év múlva született kedvező döntés: 1841. október 14-én adják ki a „legfelsőbb engedélyt”, aminek alapján 1842. ápr. 30-án végre megalakulhatott a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (jóllehet már 1832-ben az alapítók megállapították, hogy az alaptőke jegyezve van, Szávay, 1927: 136 és Szász, 1961: 213).

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (a későbbiekben PMKB) fő célkitűzése volt a magyar kereskedelmi hitelélet ellátása, az osztrák pénzügyi piacra való függőség, ráutaltság lazítása. Ezért próbált nagyobb idényhiteket nyújtani, új

⁴ „Az első takarékpénztárak, úgy nálunk, mint másutt is, azon célzt tűzték ki maguk elé, hogy a szegényebb néposztályok kisebb tőkeit egyesítsék és kamatoztassák, s ennél fogva a takarékoságot előmozdítsák.” írja gr. Lónyay Menyhért, a kiegyezés utáni pénzügyminiszter (1867-71), majd miniszterelnök (1871-72) (Lónyay, 1873: 149).

⁵ Aradon (1840), Nagyszebenben (1841), Pozsonyban (1842), majd 1845-ig szórványosan, ezután pedig tömegesen (Sopron, Győr, Nagykanizsa, Székesfehérvár, Pécs, Igló, Veszprém, stb. 1845-46-ban; Nagyvárad, Körmöcbánya, Selmecbánya, 1847-ben; Baja, Érsekújvár, 1848-ban), (Szász, 1961: 212).

⁶ A takarékbetétek 1842-ben 940000, 1843-ban 2038000, 1844-ben 3650000, 1848-ban pedig 9113000 Ft-ot tettek ki összesen! (Szávay, 1927: 135)

⁷ „A magyar királyi udvari kancellária a megismertett körülmények folytán s az illetékes faktorok vélekedésére támaszkodva, teljesen meg van győződve ezen bankintézmény hasznosságáról s ennél fogva a többi hatóságokkal s udvari hivatalokkal egyértelműen azt kérelmezi, hogy a Felség a bank felállítását az előterjesztés értelmében legkegyelmesebben engedélyezni s az előterjesztett alapszabályokat és ügyrendet legkegyelmesebben jóváhagyni kegyeskedjék.” (Szávay, 1927: 144).

cégeket financiálisan támogatni, felébreszteni a vállalkozói szellemet. A banknak érdeme volt abban, hogy a devizaforgalom lebonyolítása szempontjából annyira megnövelte a budapesti piac jelentőségét. De még szükséges a külföldi tőke számára megnyitni az utat Magyarországra (bár ennek a tőkének nagyarányú beáramlására csak jóval később, a '60-as években került sor, Szávay, 1927: 141-142).

A '48-as forradalom és szabadságharc új, eddig nem is remélt lehetőségeknek nyitott teret a magyar bank és hiteléletben. A monarchiának eddig egyetlen jegybankja volt, az Osztrák Nemzeti Bank (későbbiekben ONB), ami 1816 óta bankjegy kibocsátási monopóliummal rendelkezett. Az ONB kész volt Magyarországnak 12 millió forintos kölcsönt folyósítani, de ezért 1866-ig magának szerezte volna tudni a bankjegykibocsátás monopóliumát az országban. Kossuth elutasította ezt az ajánlatot és, hogy önálló nemzeti valutát teremtsen, a PMKB-nak adta a bankjegykibocsátás jogát. A szerződést 1848. június 17-én írják alá. A szerződés értelmében a magyar állam 5 millió Ft értékben nemesfémeket (ezüstöt és aranyat) helyez letétbe a banknál, s ezért a bank 12,5 millió Ft értékben bocsát ki bankjegyet állami szavatosság mellett (Szávay, 1927: 136 és Bácskai et al., 1974: 170).

Buda osztrák kézre kerülése után 1849. január 21-étől Windischgrätz megtiltja a kibocsátott bankjegyek beváltását, és lefoglalja a bank arany és ezüst készletét. A szabadságharc ideje alatt a bank záró kimutatása szerint 3777220 Ft értékben bocsátottak ki bankjegyet.⁸ A császári udvar a bukást követően értéktelennek nyilvánította a kibocsátott bankjegyeket (az 1 és 2 Ft-os bankjegyekre még korlátozott átváltást engedélyezett). Ez a lépés jelentékenyen megkárosította azokat, akik vagyonukat magyar bankjegyekben tartották, a PMKB-nak olyan jelentős veszteségeket okoztak ezzel, hogy több mint egy évtizedre volt szüksége, hogy talpra álljon (Bácskai et al., 1974: 174 és Szász, 1961: 213).⁹

A neoabszolutizmus időszaka

1848 vívmányaival megtörte a feudalizmus uralmát, ezzel a kapitalizmus kibontakozásának legfontosabb előfeltételét teremtette meg. A nemesi kiváltságok eltörlésével, a polgári jogegyenlőség megalkotásával, a hivatal és birtokbirtoklás szabadságával új társadalmi, gazdasági feltételek alakultak ki.

⁸ A zárókimutatást ld. Bácskai et. al., 1974: 171, ugyanakkor Szávay 3642838 Ft kibocsátásáról tud (1927: 137).

⁹ A pesti kamara az 1851. évet tárgyaló jelentésében így ír a kárpótlás nélküli elértéktelenítés következményeiről: "...midőn...azon pénzjegyek teljes értéktelensége deklaráltatott s ekként az országnak majdnem egyetlen forgalmi tőkéje oly időben vált értéktelenné, amidőn egy pusztító háború a lakosság jólétét tönkretette s mindenütt üzleti pangást s elszegényedést idézett elő...Ennek a rendszabálynak kell tulajdonítani azt, hogy ezrek jóléte még ma is meg van semmisítve..." (Szávay, 1927: 200)

A szabadságharc vereségének súlyos következményei is voltak (Habsburg centralizációs törekvések, alkotmányos állami élet hiánya, politikai ellentétek). Mivel az önkényuralom vállalta magára a kapitalista átalakulás előmozdítását, ezért minden reform azt a célt szolgálta, hogy a birodalom homogén, zárt egység legyen (Szabad, 1979: 529).

A háborús pusztítások, a feudális előjogok elvesztése (immunitas, kilenced, robot, stb.), úrbéres földjeinek szabad paraszti birtokká alakítása, az állami kárpótlás hiánya és majdani lassúsága miatt a földbirtokos osztály válságba került. Az eddig beruházás nélkül kezelt birtok most egyszerre hatalmas pénzüsségeket igényelt. A gazdaságot modernizálni, a bérmunkásokat és az állami adót fizetni kellett (Szász, 1961: 214). A magyar kereskedőknek is pénzre volt szükségük üzleteik lebonyolításához. Nagymértékű pénztökehiány volt az országban, ami akadályozta a modern hitelrendszer kiépülését. Hiszen egyszerre megnőtt a hiteligény, ezzel szemben a PMKB és a magyar takarékpénztárak még nem heverték ki a szabadságharcot követő veszteségeiket. Az országnak jelentékeny külföldi banktőkére lett volna szüksége.

Nyugat-Európából jelentős pénzügyi körök érdeklődtek a magyarországi tőkebefektetések iránt, a várható nagy haszon reményében. Hogy ez csak korlátozott mértékben realizálódhatott, annak több oka is van.

- Az önkényuralmi politika, a politikai bizonytalanság kétségeket ébresztett a külföldi befektetőkben;
- 1857-ben Nyugat-Európában súlyos pénzügyi válság volt, aminek következtében a nyugati bankok egy ideig tartózkodtak a külföldi tőkekihelyezéstől;
- az osztrák nagytőke magának akarta megszerezni a magyarországi piacot – bár a szükségleteinek teljes mértékű kielégítésére nem volt képes, ugyanis az osztrákok a Nyugathoz képest gyengén kapitalizálódtak és maguk is tőkehiánnyal küszködtek.

Emiatt a külföldi tőke a kiegyezésig Magyarországon csak mellérendelt szerepet játszhatott (Szabad, 1979: 530 és 553).

Egyes korabeli számítások szerint csak a földesúri szántó és rétföldek tőkeszükséglete 200 millió Ft-ra, mások szerint ennek kétszeresére tehető. Ezzel szemben a neoabszolutizmus alatt nyújtott hitel kb. 100 millió Ft-ra rúgott. A hitelek jelentősége Magyarországon, ahol a belső tőkefelhalmozás rendkívül alacsony szinten állt, alapvető volt. Míg Angliában a tőkefelhalmozás magas szintje biztosította a tőkés agrárfejlődés finanszírozását, addig Európában a jelzálogkölcsön töltötte be ezt a szerepet.¹⁰

¹⁰ Korabeli számítások szerint a magyar mezőgazdaságnak nyújtott jelzáloghitel az egész termőterület forgalmi árának csak mintegy 6%-át tette ki (az örökös tartományokban 17%, Olaszországban 19%, Franciaországban 22%, Poroszországban 50-60% ugyanez az arány). (Berend – Szuhay, 1975: 65-66.; ill. Szabad 1979: 551).

Az agrárszféra számára oly létfontosságú jelzáloghitelt csak a takarékpénztárak, illetve a bankok nyújthattak.

Az '50-es évek elején a takarékpénztárak betétjeiket szinte csak jelzálogkölcsön formájában helyezték ki. A hosszú lekötés azonban – nem is szólva a likviditás hiányáról – a csekély forgalom következtében a rentabilitásukat is aláásta. Egyre inkább váltóleszámtólásra¹¹ tértek át. 1849-ben a takarékpénztárak váltótárcája még csak a jelzálogkölcsönök tizedét érte el, 1857 végére 10.8 millió Ft jelzálogkölcsönhöz képest már 8.7 millió Ft értékben foglalkoztak váltóleszámtólással (Szász, 1961: 213). Ezzel kezdetét vette az a folyamat, aminek következtében a takarékpénztárak folyamatosan letéti bankokká alakultak (bár nevükben továbbra is takarékpénztárak maradtak), mindenféle banki tevékenységgel foglalkoztak. Részvénytársasági alapon működtek, működésük fő szempontja az osztalék növelése volt, azáltal, hogy minél több betétet gyűjtsenek magukhoz magas kamatot fizetve, és még magasabb kamat számításával nyújtsanak hitelt. Működésüket akadályozta, hogy a bécsi kormány Magyarországra is kiterjesztett egy régi rendeletet, amiben 5%-ban szabja meg a záloghitelek után szedhető kamat felső határát, egyéb hitelnyújtásnál pedig 6%-ban. Ez a rendszabály megnövelte az uzsora szerepét, mivel a kamatláb megkötése a tőkepenzeseket a pénzpiacról oda tereli ahol nagyobb a jövedelmezőség. Emiatt kölcsönt csak a törvény kiírásával az uzsorástól lehetett szerezni (Szabad, 1979: 550 és Szabad, 1972: 204).

Az 1850-es években az egyetlen hazai bank a PMKB tartózkodott a jelzáloghitelvezéstől. A takarékpénztárak inkább csökkentik, majd éveken át igen alacsony szinten tartják az ingatlanokra folyósított kölcsön összegét. A jelzáloghitel gyarapodása lassú (összege 1847-ről csak 1857-re kétszereződik meg). A csekély agrárhitelek zömét is csak a nagybirtokosok és a középbirtokosok vezető rétege vehette igénybe. Fokozta a szükségletet, hogy a földtehermentesítési kötvények átadását követően feloldották a moratóriumot, és a birtokosoknak a felelevenedett adósságokat, hacsak nem akarták birtokaikat elkótyavetyélni, új hitelek-ből kellett fizetniük.

Az ONB szakértekezletén – 1850-ben – kijelentették, hogy a bank a monarchia minden fontosabb kereskedelmi helyén – tehát Pesten is – fiókintézeteket fog állítani. A PMKB közgyűlésén (1850. szept. 29), félve az erős konkurenciától ez ellen óvást emelnek. A pesti tekintélyes cégek tartva attól, hogy az óvás miatt

¹¹ A hitelező az intézményezett által aláírt váltót háromféleképpen használhatja: 1. a váltó lejártakor behajítja az adósságot; 2. fizethet vele a maga hitelezőjének; 3. leszámíttathatja. Leszámtóláson azt értjük, ha a váltóbirtokos a váltó esedékessége előtt azt pénzzé teszi. Ez esetben nem kapja meg az egész, kamatokkal növelt összeget, hanem a bank csak a jövőbeli kamat „leszámtásával” csökkentett összeget fizeti ki. A bank ezek után a váltóit szintén pénzzé teheti, amennyiben azokat a jegybanknál „viszont leszámíttatja”. Hogy hogyan jár el, az mindig a letétek utáni, és a leszámítolásért számított kamat arányától függ. Szász, 1961: 54-55. alapján. Korabeli számítások szerint a magyar mezőgazdaságnak nyújtott jelzáloghitel az egész termőterület forgalmi árának csak mintegy 6%-át tette ki (az örökös tartományokban 17%, Olaszországban 19%, Franciaországban 22%, Poroszországban 50-60%-ig ugyanez az arány). (Berend – Szuhay, 1975: 65-66.; ill. Szabad 1979: 551).

elmarad a fiókmegnyitás, egyenesen a kereskedelmi miniszterhez fordultak, hogy az ONB Pesten fiókot létesítsen. Kérvényükben hivatkoztak a háborús pusztítások miatt a kereskedelemben és az iparban keletkezett károkra (amit a magyar bankjegyek értékvesztése okozott), a hosszú üzletpangásra és az olcsó hitel hiányára. Közreműködésük sikerrel járt, 1851. okt. 20-án 2 millió Ft váltóleszámtólási ellátással a pesti fiók megkezdte a hitelezést (jelzálogosztályt nem működtetett, Szávay, 1927: 207-208 és Szász, 1961: 214). Az ellátás csakhamar elégtelennek bizonyult. Hogy a bankfiók készlete az első hónapokban nem merült ki, az annak köszönhető, hogy 1851-es termés nagyon jó volt, míg külföldön elég rossz, és a terménykereskedelemnek köszönhetően pénz áramlott az országba. Már 1852-ben a nagykereskedők testülete kérvényt intézett a pénzügyminiszterhez, hogy emeljék fel a bankfiók ellátását. Hosszadalmas procedúra, kérvények beadása, küldöttségek indítása után végül is 1854-ben 4 millió Ft-ra emelték a bank ellátását, amely azután egészen 1867-ig változatlan maradt (a tőkeemelésről szóló harcról ld. részletesen Szávay, 1927: 208-212).

Szükség lett volna egy olyan bankra, amely a földbirtokosok hosszúlejáratú hiteligényeit kielégíti. Az abszolutizmusban önálló bank alapítására kevés lehetőség nyílt. Ehelyett a pénzügyminiszter 1855-ben engedélyt ad, hogy az ONB pesti fiókja jelzálogosztályt állítson fel. Ugyanakkor az ONB jelzálogosztályát felmenti a kamatmegkötés alól, ezáltal az örökös tartományokban könnyű lesz jelzáloghoz jutni (Magyarországon egyébként a kamatmegkötést csak a kiegyezéskor oldják fel). A pesti fiók a jelzáloghitelezést 1857-ben kezdi meg (csak nagybirtokosok számára), és 1860-ig növekvő mértékben folytatja. Mivel a záloglevelek árfolyama a névértéknél jóval alacsonyabb volt, így a jelzálog kamata lényegesen a törvényes fölé emelkedett, de még így is olcsóbb volt, mint az uzsorakölcsön (Szabad, 1979: 550-551).

A hitelviszonyok javításának érdekében a PMKB 1856-ban tárgyalásokat kezd a Rotschild-csoporthoz tartozó, francia és délnémet tőkével dolgozó bécsi Creditanstalttal egy Pesten a PMKB kezelésében levő bankfiók létesítése végett. A fiók '57-ben kezdi meg a hitelnyújtást (ez a fiók alakul át 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankká, s lesz az ország második nagybankja.). Főként áru előlegeket folyósít, valamint kereskedelmi célra nyújt személyi hitelt; jelzáloghitelezéstől egyenlőre még tartózkodik (Szabad, 1979: 551 és Szász, 1961: 214).

A lassan fejlődő hitel és bankéletnek át kellett vészelnie az 1857-ben kitört kereskedelmi és tőzsdeválságot, mely Franciaországból kiindulva járta be Európát. Ausztriában és Magyarországon százakra rúgott a csődbement vállalatok, hitelintézetek száma (Szávay, 1927: 241). A válságnak egyébként nem volt olyan romboló hatása, mint a másfél évtizeddel később kitörő „bécsi krach”-nak.

Csupán a hatvanas években születik meg az a hitelintézmény, melynek fő célja a jelzáloghitelezés volt. 1862-ben a „legfelsőbb hely” engedélyezi a Magyar

Földhitelintézet alapítását, amit az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) kezdeményezett. Ennek megfelelően hiteleit is csak a nagy- és középbirtokosok élvezhették. A hosszúlejáratú (34 és 1/2 évre szóló) hiteleket záloglevelekben folyósította. A Magyar Földhitelintézet 1866-ig 36 millió korona értékben biztosított kölcsönt. A külföldi tőke hiányában a tényleges hiteligényt ez az intézmény sem tudta igazán fedezni (Szávay, 1927: 215 és Berend – Ránki, 1972: 24).

Az első bank alapítására a kiegyezést megelőzően 1864-ben került sor. A magyar Iparegyesület támogatásával, báró Eötvös József vezetésével alakult meg az Első Magyar Iparbank, melynek célkitűzése volt az iparosok támogatása.¹²

A jelzáloghitelezés terén egészen 1867-ig megőrizte vezető szerepét az ONB pesti fiókja, annak ellenére, hogy a '60-as évek elején közel 3 éven keresztül szüneteltette a jelzáloghitelezést (politikai megfontolásból). 1860-ra a több mint 54 millió Ft jelzálogkölcsön több mint 2/3-ával a bécsi banknak tartoznak a magyar birtokosok. A '60-as években a hitelviszonyok általános javulását segíti a tőkés termelésre való áttérés, a hitelintézetek alap-, és tartaléktőkéjének növekedése. Ez 1850 és 1866 között közel 260%-os volt. A jelzálogkölcsön-állomány ugyanez idő alatt 752%-al emelkedett (9,4-ről 80.4 millió Ft-ra). A növekedés az ONB jelzálogosztályának megnyitása (1856), és a Magyar Földhitelintézet megalakítása (1863) után volt jelentősebb (Berend – Szuhay, 1975: 64-65).

A mezőgazdaság hitelezésével, a jelzáloghitel kiépítésének vonzatosságával szemben a váltóhitel a tőkés áruforgalom kibontakozása és az osztrák Ptk. bevezetése miatt már az '50-es évek elején gyors ütemben növekedett. 1855-re a hitelintézetek váltótárca állománya négyszerese, 1860-ra nyolcszorosa, 1866-ra tizenegyszerese a forradalom előttiének.

A takarékbetét állomány már 1851-ben meghaladta a forradalom előtti szintet. 1857-re már kétszerese, 1866-ra pedig ötszöröse a '48-as állomálynak.

A magyarországi hitelintézetek száma 1848-ban 36, 1860-ban 38(!), 1866-ban pedig már 84 (Szabad, 1979: 552 és Katus, 1979: 969).

A számok szerint nagy, és jelentős fejlődés történt. És ez valamennyire így is van. De Európára kitekintve, még mindig eléggé elmaradottnak tekinthetjük ezen viszonyokat. Igaz, hogy a Habsburg-birodalom 1863-ban a banktőke és takarékbetét-állományt tekintve 3. Európában, de egy lakosra vetítve elmarad a kontinens átlagától: a banktőkét tekintve a 7., a takarékbetét-állományt nézve a 17-18. helyet foglalja el. A Lajtán túli területek inkább hitelközvetítő, mintsem hitelforrás lehetett volna Magyarország számára (Szabad, 1979 554).

¹² „... mert ipar nélkül sem nagyobb tőkék felhalmozása, sem a mezei gazdaság termékeinek biztos vására, sem nagyobb népesedés mellett, a kézi munkának állandó s biztos felhasználása nem lehetséges, s ezért úgy vagyok meggyőződve: eljött az idő, hogy a nemzet tevékenységének ezen ágára is fordítsuk figyelmünket.” / Eötvös 1863-ban az Iparegyesületben mondott beszédéből. (Szávay, 1927: 251-252). Az Iparbankról lásd még Szász, 1961: 215).

Az abszolutizmusban van fejlődés a hitelszervezet kiépítésében, a pénz-tőke felhalmozásában, a tőkeáramlás felgyorsulásában, de még elmarad az ország szükségleteitől. Hiába van 1853-tól két évtizedes gabonakonjunktúra, kármentesítés, növekszik a vállalkozói kedv, a hitelszervezet kiépítését tekintve mégis csekély a javulás, és az is főleg a nagy és középbirtokosok számára.

A gazdaság kapitalista átalakítását segítette az egységes jogviszonyok megteremtése, a köztes vámok eltörlése, a feudalizmus felszámolása, a magyar tartományok betagozása az egységes nyugat-európai piacba.

Ugyanakkor gátolta a tőke mezőgazdaságba áramlását a birtokosztás és kárpótlás elhúzódnása, a feudális munkaszervezet számos maradványa, a polgári öröklési rend bevezetésének késleltetése, a zsidók földvásárlásának tilalma, a kamatmegkötés, a földesúri regáléjogok részleges továbbélése, a céhrendszer fenntartása, valamint a politikai tényezők.

A kiegyezés és a gründolási láz

Az egységes Németországból kiszoruló, pénzügyi nehézségekkel küzdő, politikai és katonai vereséget szenvedett Habsburg-ház és az osztrák nagytőkék megegyeztek az ellenállásba belefáradt, a paraszti tömegekkel szemben szilárd államhatalmat igénylő, az ország lakosainak több mint a felét kitevő nemzetiségekkel szembeni hegemoniáját féltő magyar birtokos arisztokráciával. A monarchia dualista átszervezését követően a hatalom két pillére a hitelrendszer és a tőkés irányba fejlődő nagybirtok lett (Szász, 1961: 219).

A kiegyezéssel megnyílt az összes lehetőség arra, hogy Magyarország a kapitalista átalakulás útjára léphessen. Igen kedvező időpontban történt mindez. 1850-1873-ig tart a tőkés világgazdaság nevezetes expanziós szakasza, a „tőkés vállalkozás aranykora”. Tetőpontját a kiegyezést követően érte el, és a legnagyobb hatású változás a hitelrendszer és az infrastruktúra kiépítésében játszódtott le. A konszolidáció és a fellendülés hatására, amely felváltotta a kiegyezést megelőző politikai válságot és mérsékelt konjunktúrát, megindult a külföldi tőke nagyarányú beáramlása.

A bankszféra kiépítését az öt külföldi tőkével alapított nagybank létrejöttével szokták fémjelezni. A Magyar Általános Hitelbankot (1867) a bécsi Creditanstalt, az osztrák Rotschildok hozták létre a magyar nagybirtokosokkal és nagytőkékkel együtt. Ezt követte az Angol-Magyar Bank (1868) – az Angol Bank és a bécsi Angol-Osztrák Bank alapítja –, a Francia-Magyar Bank (1869) – az Erlanger Bankház és a Francia-Osztrák Bank alapítja –, a Magyar Általános Földhitel Rt. (1871) és az Általános Municipális Intézet (1872) – amiket az Erlanger Bankház és a Francia-Magyar Bank hozott létre. Az öt nagybank alaptőkéje az

1872 végén fennállt 557 hazai pénzügyi intézet össztekintetében 58%-át képviselte! Ezek a nagybankok Crédit Mobilier típusú nagybankok voltak.¹³

Szerényebb indítású volt a Magyar Leszámlázó és Pénzváltó Bank (1869), a hazai tőkével létesült Magyar Jelzálog Hitelbank (1869), a Magyar Általános Földhitel Rt. (1871), a Kisbirtokosok Földhitelintézete (1873).¹⁴

A takarékpénztárak 1867 után minden korláttól megszabadulva, nyereszkes közkereseti vagy részvénytársaságokká alakultak, és egyre nagyobb osztlékra törekedtek. Annyi új takarékpénztár alakult, hogy már a korabeli vélemény az volt, hogy „nemsokára Pest nemcsak minden városrészének és utcájának, hanem minden nagyobb házának saját takarékpénztára lesz”. 1867-ben 78 takarékpénztár és bank működött, 1873-ra már 429.

De nemcsak a hitelügyben volt gründolási láz (ami ekkoriban világtrend volt). 1867-73-ig 800-900 millió Ft-ot ruháztak be a magyar gazdaságba. 1873 májusában 788 Rt. működött az országban, a vasúti társaságokat nem is számítva. 1867-68-ban rekordtermés volt az országban. Virágzott a spekuláció. A kortárs Vargha Gyula ezt írja: „Csaknem az egész társadalmat láz fogta el, a könnyű és hirtelen gazdagodás lázas kívánsága, s az embereknek tömegei vakon rohantak minden merész tervelő, sőt minden szédelgő után.” (idézi Szász, 1961: 216).

Az 1873-as bécsi krach

Már az 1869-es hitelválság jelezte, hogy a sok spekulációnak hamarosan megjön a börtöne. De a válság utáni pár éves pangás után még magasabbra csapott a gründolási láz. Csupán 1872 januárjától 1873 májusáig 203 új bankot és takarékpénztárt alapítottak. Az Angol-Magyar Bank 15 vidéki fiókot alapított, csak azért, hogy részvényeit magasabb felárral továbbadhassa. Az új vállalatok jelentős része számára nem voltak biztosítva a tartós működés feltételei, mert a Rt. alapítóinak csak egy részét fizették be. Az alapítások célja az alapítási nyereség bezebelezése, részvényekkel való tőzsdei játék volt (Katus, 1979: 929). A '70-es években az átlagosnál gyengébb termés volt. Az 1872-73-as kolerajárvány pedig még tetézte is a bajokat. A felhalmozás, beruházás lelassult, a vásárlóerő és a fogyasztás visszaesett. Túltermelési válság lépett fel.

¹³ Az 1852-ben alapított Crédit Mobilier után. Jellemző rájuk, hogy Rt.-i formában szerveződő korszerű forgalmi bankok, melyek saját tőkéikre és külföldi hitelekre támaszkodnak. A hagyományos banktevékenységeken kívül a tőkes gazdaság valamennyi ágával foglalkoznak. Többek között: értékpapírok adás-vétele, tőzsdei ügyletek, adóslevelek, kötvények kibocsátása, állami és községi kölcsönök elhelyezése, ipari, kereskedelmi, vasúti vállalatok alapítása és finanszírozása, ingatlan adás-vétel (Katus, 1979: 971).

¹⁴ A bankalapításokról bővebben lásd: Katus, 1979: 969-970; Berend – Ránki, 1972: 24-25; Berend – Szuhay, 1975: 45; Szász, 1961: 215.

A krach 1873. május 9-én jelentkezett a bécsi tőzsdén. Az egységes piac miatt ez hamarosan a pesti tőzsdére¹⁵ is begyűrűzött. A részvények árfolyama zuhanni kezdett. Kitört a pánik, eladták a részvényeket. Most derült ki, hogy mennyi alapítás épült adósságokra. Az alacsony árfolyamok miatt a bankok, amik addig előlegeket adtak a részvényekre, követelik az adósságok kiegyenlítését, behajtják a kinnlevőségeiket. A további árfolyam lemorzsolódások miatt a bankok, hogy kifizessék a hitelezőiket, felmondják a kölcsönök folyósítását. A kamatlábak magasra, akár 15%-ra szöknek. Egyszerre kevés lesz a pénz (Bácsaki et al., 1974: 118). A pénz forgási sebessége csökkent, a veszteséges cégek elbocsátották munkásait, ezzel tovább csökkentve a fogyasztóerőt. A válság mindenütt pusztított. A 174 ipari részvénytársaságból 64 megszűnt. 1873-ban 22 bank bukott meg, ezt követően 6 év alatt újabb 28 bank ment tönkre. Az öt nagybankból egyedül csak a Magyar Általános Hitelbank vészelte át a válságot, és vált a korszak végéig a magyar hitelélet meghatározó bankjává.

A '73-as válság hatását és az azt követő depresszió tartósságát tekintve a legsúlyosabb volt a tőkés világ 1914 előtti válságai között. Európa valamennyi országát sújtotta, de talán a Habsburg monarchia gazdaságát rázta meg a legnagyobb mértékben. Nálunk különösen súlyossá tette a helyzetet, hogy a válság egy fejletlen, gyerekipőben járó tőkés szektort érintett. Hatásában egymást erősítette az első igazán jelentős kapitalista ciklikus válság, és az utolsó hagyományos típusú demográfiai és élelmezési válság.

Talpra állás. A jegybank dualizálása

A válság után lassan stabilizálódott a helyzet. Az országgyűlés egy sereg új törvényt alkotott, melyek segítették a gazdaság talpra állását, alkalmazkodását az új viszonyokhoz.¹⁶

A takarékpénztárak egészen jól átvészelték a válságot, fejlődésük ugyan évekre megállt, de csak 14 szűnt meg közülük. 1878-ban már 313 takarékpénztár, 114 bank és földhitelintézet, valamint 234 szövetkezet volt hazánkban. A '80-as években újabb gründolásokra került sor, ami összefüggött a nemzetközi pénzpiac pénzbőségével, és a kamatláb csökkenésével. Egy év alatt 172 új bankot és takarékpénztárt, 336 szövetkezetet alapítottak. A jelentősebb bankalapítások a következők: Magyar Országos Bank (1881), valamint osztrák és francia tőkével nagy-

¹⁵ A pesti árú és értéktőzsde létrehozására még a kiegyezést megelőzően került sor. A tőzsde a pest-budai kereskedelmi és iparkamara kezdeményezésével, a Pesti Lloyd társulat segítségével jött létre. Az ünnepélyes megnyitás 1864. január 8-án történt (Szávay, 1927: 246-247).

¹⁶ 1873. máj 13-án a kormány felfüggeszti a banktörvény 14. bekezdését (a bankjegykibocsátás korlátozása), 1875/XXXVII. tc. (új kereskedelmi törvény), 1876/XXVI. tc. (új váltótörvény), 1876/XXXVI. tc. (záloglevél kibocsátásról), 1881/XIV. tc. (kézi zálogkölcsönökről), 1881/XXXVII. tc. (értékpapír-forgalomról) 1889/XXXIV. tc. (csekk és klíringforgalomról)

bankká tették (jelentősen felemelték az alaptőkéjét) a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bankot és a Magyar Jelzáloghitel Bankot. A századforduló négy vezető bankja a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Jelzáloghitel Bank, és a szintén óriásnak számító Pesti Hazai Első Takarékpénztár. Ez a négy bank képviselte a magyarországi hitelrendszer ösztökeerejének mintegy 47%-át (Szász, 1961: 217; Katus, 1979: 971; Berend – Ránki, 1975: 27-28).

Az 1877-es gazdasági kiegyezés (1867 óta tízévente meg kell újítani) keretében dualizálják a jegybankot. A kérdést időszerűvé tette, hogy az eddigi jegybank, az ONB szabadalma 1876-ban járt le. Nem lett saját, magyar jegybank, hanem mint a dualizmusban általában, itt is kompromisszumra került sor. Megalkítják az Osztrák-Magyar Bankot, ami két egyenrangú főintézetet működtetett (Bécsben és Budapesten). A bank 1878-ban kezdi meg működését (Katus, 1979: 958; Szávay, 1927: 293; Bácskai et al., 1974: 177-178).

Összegzés

A modern bank és hitelrendszer kiépítése már a reformkorban megkezdődött. A szabadságharc után megteremtődtek a feltételek a gazdaság tőkés átalakítására. A gazdaság háború utáni talpra állásához és modernizálásához jelentős hitelekre szorult. A belső tőkefelhalmozás nyugati mértékhez képest jelentéktelen, ezért más, elsősorban külföldi pénzforrásra lett volna szükség. Az osztrákok félve a fejlettebb és erősebb nyugati tőkétől, a maguk erejéből próbálták a magyar hitelszükségletet biztosítani. Saját gyengeségük miatt ez nem járt teljes sikerrel. De mégis lerakták az alapokat, amelyeken a kiegyezést követő prosperitás keretében, külföldi tőkével felépülhetett a fejlett bank és hitelrendszer. A betörő világválság alapjaiban rázta meg a monarchia gazdaságát, elsősorban a hitelrendszert. A válság pusztítása azért is volt olyan hatalmas, mert ez a szféra még állami szabályozás nélkül működött, és fiatalsága miatt még nem tudott eléggé berendezkedni Magyarországon. Az 1880-as évek fellendülése szintén a külföldi befektetőknek köszönhető.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a modern hitelrendszer kiépítéséhez két jelentősebb lépcsőn vezetett az út. Az egyik a jogi, társadalmi feltételek megteremtése, amelyet a reformkori kezdeményezések után a Habsburg-államhatalom végzett el, a másik a pénzügyi háttér biztosítása, ami elsősorban a nyugat-európai befektetőknek köszönhető.

Felhasznált irodalom

- Bácskai Tamás – Huszti Ernő – Simon Péterné (1974): A pénz. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Benda Gyula /főszerk./ (1983): Magyarország történeti kronológiája III. 1848-1944. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. szerk.: Pach Zsigmond Pál, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. II. kiadás
- Berend T. Iván – Ránki György (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Katus László (1979): A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In Kovács Endre /főszerk./: Magyarország története tíz kötetben / Magyarország története 1848-1890/I. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Gr. Lónyay Menyhért (1873): Közögyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Budapest: Ráth Mór
- Szabad György (1972): A hitelviszonyok. In: Szabó István /szerk./: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914/II. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szabad György (1979): Az önkényuralom kora (1848-1867). In Kovács Endre /főszerk./: Magyarország története tíz kötetben / Magyarország története 1848-1890/I. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szász Antal (1961): A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Szávay Gyula (1927): A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850-1925. Budapest: Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara

Fényképek

„Szilárd hihetetlenül fotogén volt. Különböző arcait öröm volt megörökíteni, érzései mindig erősen megjelentek vonásaiban és mozdulataiban.

Sajátos stílusai, melyek azért időről-időre változtak, miközben állandóak és egységesek voltak – az öltönyös egyetemistától a bőrkabátos macsóig – minden képének önálló hangulatot adnak. Szilárd egyéniség volt és ez minden képen érezhető.

A képeket megpróbáltuk időrendi sorrendbe rendezni és a képfelirattal elmondani, amit tudunk róluk vagy amilyen érzéseket kiváltanak belőlünk.

Reméljük minden olvasónkból kedves emlékeket hívnak elő ezek a fotók ...”

1995. április elején egy hétvégére természetbarát kis csapat alakult. De miután az időjárás nem igazán tavaszi volt, sokkal inkább télies, a kirándulások helyett inkább kulináris élvezeteknek hódoltak a résztvevők a bakonyi rengetegben és nem mozdultak ki a turistaházból. Így él egészségesen a magyar egyetemista. Hideg volt a kulcsos házban és akkor megtalálta a társaság ezt a „valamit” a sarokban – csak Szilárd tudta mi az. (Szilárd éppen most vezeti be Emesét a befűtés rejtelseibe – egyelőre fa nélkül, Bakony, 1995)

A következő lépés: a bakonyi betyár a konyhakövön is megél – avagy, ha fázunk, vágjuk bent a fát!
(Bakony, 1995)

*Utána még arra is maradt
ereje Szilárdnak, hogy
levágja Robi haját
(Bakony, 1995)*

*1995 nyarán Emese, Szilárd és Róbert közel két hetet töltött együtt Görögország északi
részén a tengerparton. Ezalatt számos kirándulást tettek, így sok fénykép is készült...
Itt még félcipőben, az Olimposznál talált forrás partján (Olimposz, 1995)*

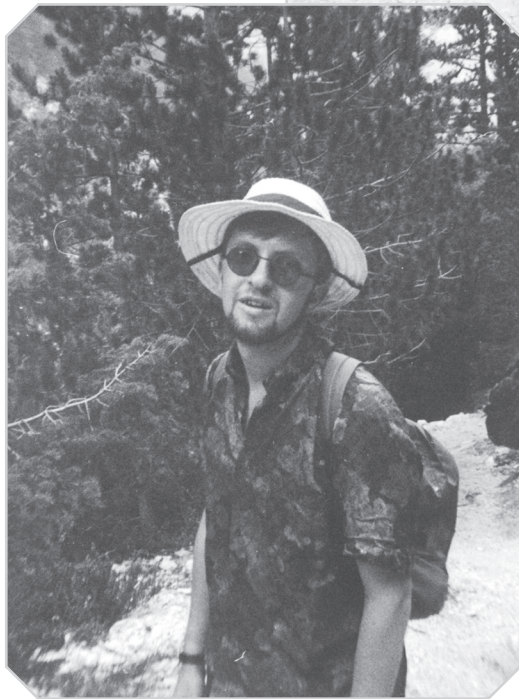

*Először Robi jó alaposan
lefröcskölte Szilárdot,
aztán ő belemászott a
jéghideg forrás vizébe
– ami természetesen annál
jobb volt, miután kiderült,
hogy ez tilos.
Amikor megpróbálta
lefröcskölni Robit, az a
fényképezőgép mögé bújt
(Olimposz, 1995)*

*A forrás felderítése után a jól
megérdemelt jutalom: egy
pohár Amstel a forráshoz
közeli büfében (Olimposz,
1995)*

A forrás meglátogatása után
 mászta meg
 Emese, Szilárd és Robi
 (kétezer méterig) az
 Olimposz hegyet.
 Ez a három stáció
 közül az első Szilárdról: az
 elszánt, az elrettenthetetlen
 hősről, akinek, mint később
 kiderült túl sok
 volt a hátára aggatott
 barack, a szendvicsek
 és a néhány liter víz...
 (Olimposz, 1995)

A második stáció: a mélypont
 – megtörtén, fáradtan,
 ziláltan – félúton a csúcs
 felé... (Olimposz, 1995)

A harmadik stáció: fél órával később
ért fel Szilárd, mint Emese és Robi.
Hol maradtál a vízzel? – kérdezte
Emese. – Kérsz egy barackot?
– hangzott a lovagias válasz.
(Lefelé már Robi hozta az üres
hátizsákot, Olimposz, 1995)

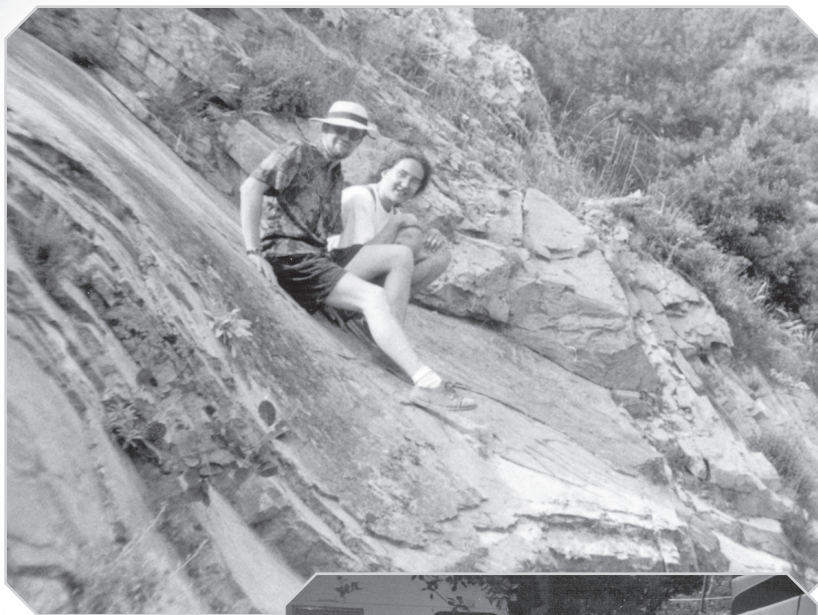
Szilárd és Emese az Akropolisz dombján tett kiránduláson: Szilárd éppen rápöffent
egy adag pipadohányra. Mit gondol kedves Watson? (Akropolisz, 1995)

*Az Akropolisz régész bajnoka: pipával és szalmakalappal
(Akropolisz, 1995)*

*Szilárd pózol a fotó kedvéért. Közben szemüvegében visszatükröződik az Akropolisz.
Fiatal, bohó és tette kész. Hát lehet nem szeretni? (Akropolisz, 1995)*

*Szilárd és Robi hegyet
másznak
(Görögország, 1995)*

*Esti bulira készülődés,
Szilárd előbújik
egyszemélyes sátrából
(Görögország, 1995)*

Az utolsó görög napon
reggel tíztől egy
kagylóebéd elkészítésén
fáradozott Emese, Szilárd
és Robi – amiből aztán
éjjeli vacsora lett.
A kagyló tengeri
levadászása, megtisztítása,
panírozása és kisütése
rengeteg időt vett igénybe.
Viszont sokkal többet ért,
mint egy éttermi vacsora.
Ezen a képen a csap alatt
vakargatja Szilárd
a kagylók héját. Később
kiderült, hogy ez a művelet
tökéletesen felesleges volt,

*mert a héjat pár pillanat főzést
követően – miután kinyíltak
a kagylók – ki lehetett dobni
(Görögország, 1995)*

*Íme, a kagylókészítés
végeredménye: kagyló e
szalmaburgonya a la magyaros
(Görögország, 1995)*

1996-ban a húsvéthétfele előtti héten egy szűkebb baráti társaság pár napot töltött el Prágában, Nóra bátyjának a lakásában. Csoportkép a Vysehrad-ban az egykoron (még az előző ezredforduló idején) prágai királyi várban. Természetesen megtaláltuk az egyetlen játszótérrel közel s távol. Balról jobbra: Nóra, Csaba (Bendzsi), Angéla, Szilárd, Laci, Gergő, Emese, Robi és Józsi térdelve (Prága, 1996)

Akkor kezdődjék a játék! Egyszer fent, másszor lent... (Prága, 1996)

*Szilárd, „de hülye vagy”! – mondja sokadszor Angi, ám Szilárd ügyet sem vet rá és...
(Prága, 1996)*

*... énekel tovább: Angéla, Angéla / hát Téged is elért / az a híres szerelem!
Prága, 1996)*

*1998 februárjában kellemes napokat töltött Szilárd Szlovákiában,
ahol sítúrán vett részt. Egy strapás nap után: barátok között (Szlovákia, 1998)*

*Vaddisznófül fogta farkas, farkasfül fogta Szilárd és Szilárdfül fogta Gergő...
(Szlovákia, 1998)*

*Az Ajtósi kollégiumban szervezett baráti Télapó ünnepség csoportképe
(Budapest, 1998)*

Télapó, aki eleve az asztalon ült, a térdére ültette Szilárdot. A probléma az volt, hogy Hópelyhecske szintén odaült a meghitt kettős mellé... Jobbra a Krampusz pedig jót kacag miután összedőlt az asztal (Budapest, 1998)

*Szilárd Hópelyhecskével (Dénessel)
miután összedőlt az asztal: szent a béke
(Budapest, 1998)*

*Hópelyhecske pusztit is kap Szilárdtól
(Budapest, 1998)*

*Szilárd a laza '70-es éveknek megfelelő stílusban mulatja az időt egy kollégista társa
búcsú buliján. Akár producer is lehetne, vagy filmsztár, esetleg énekes, vagy mind az
összes (Budapest, 2000)*

„Hoppá, meglátta valaki?”

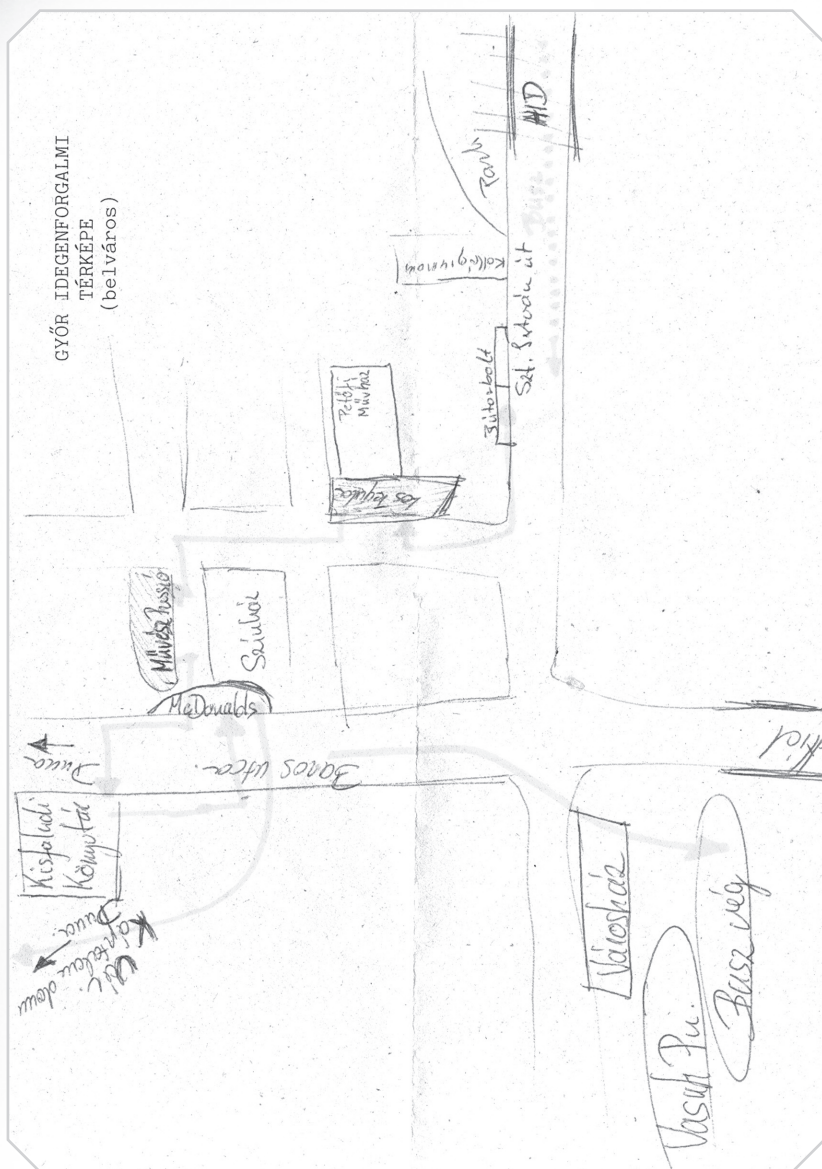
„Fel a kezekkel!”

Szilárd családja körében (1983-84 táján készült). Felnőttek (balról-jobbra):
Czeferner Katalin, Czeferner Lajosné
(Kálmán Erzsébet, Szilárd édesanyja),
Czeferner Lajos (Szilárd édesapja),
Czeferner Erzsébet. Gyerekek: Lakatos
Klaudia, Czeferner Szilárd, Vecsei Attila
és Vecsei Mónika
(Szilárd testvéreinek gyerekei)

Az ifjú úriember

Szilárd 1996 őszén rajzolta GYŐR IDEGENFORGALMI TÉRKÉPE (belváros) gépelt felirattal ezt a térképet, ami gyakorlatilag Szilárd Győrről alkotott mentális képe. (A térkép aztán Robi munkáját segítette, amikor interjúzni ment a városba)

A kötet készítői

Bora Éva Beatrix (1972), projektasszisztens, HDI Consulting Kft.

Buláth Zsolt (1973), igazgatás-szervező, szociológus, Mol Nyrt.

Burján Emese (1975), Psychological Wellbeing Practitioner, Nagy-Britannia

Cabrera Alvaro (1970), osztályvezető, Országgyűlés Hivatala

Czeferner Szilárd (1974-2001) és családja

Grajczár István (1973), főiskolai docens, Zsigmond Király Főiskola

Hack-Handa József (1974), adjunktus, Budapesti Gazdasági Főiskola

Haskó Katalin (1942), nyugdíjas egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Kocsis János Balázs (1971), egyetemi adjunktus, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Molnár Gábor (1974), egyetemi adjunktus, Kaposvári Egyetem

Nagy Angéla (1975), grafikus, NAP Nyomda, Komárno

Pálfalusi Zsolt (1964), egyetemi adjunktus, Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Pintér Róbert (1975), piackutató, Ipsos Zrt., egyetemi adjunktus, Corvinus Egyetem

Rotter Zoltán (1976), vizsgáló, Várpalotai Rendőrkapitányság

Szűcs László (1975), ügyvezető, Subventor Kft.

Czeferner Szilárd 26 éves korában,
2001 májusában hunyt el.
Szociálpolitikusnak és szociológusnak tanult,
de sajnos nem adatott meg a számára,
hogy a szakmájában elhelyezkedjen.
A barátunk volt. Ez a könyv neki állít emléket.

A kötetben helyet kapott Szilárd néhány írása,
visszaemlékezések, barátainak – részben még
Szilárd egyetemi évei alatt készült –
dolgozatai, valamint fényképek.
Így kívánunk tisztelegni barátunk
emléke előtt és lehetőséget adni számára,
hogy ne csak a szívünkben
és az emlékeinkben hagyhasson maradandó nyomot...

9 789630 812818